

84-112

ВІКТАР ГЮГО

ДЗЕВЯНОСТА ТРЭЦІ

РАМАН

Пераклад з другога рускага выдання

Я. МАЎРА

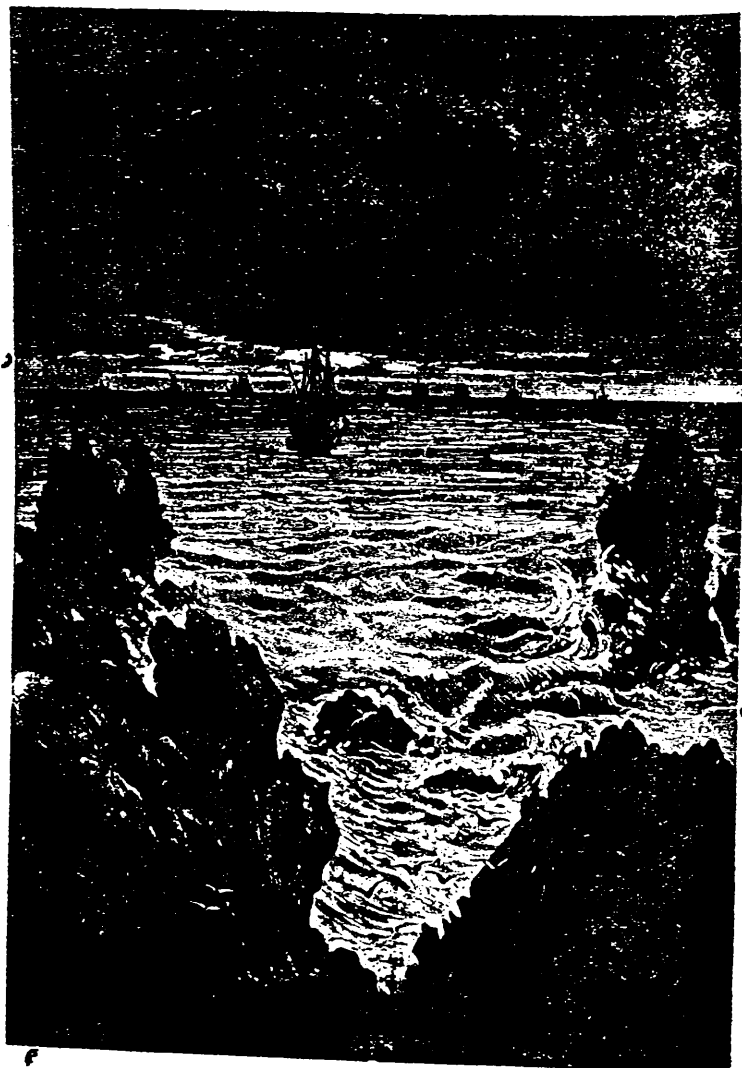
81755 К

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВYДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
МЕНСК — ЮНАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА — 1937

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

У М О Р Ы

СОДРЭЙСКІ ЛЕС

У 1793 годзе, у канцы мая, адзін з батальёнаў парыжскіх валанцёраў¹⁾, адпраўленых у Брэтань, рабіў разведку ў небяспечным Содрэйскім лесе. У атрадзе было не больш за трыста чалавек, бо рады яго значна парадзелі за час жорсткай вайны. То былі часы, калі, пасля боек пры Аргоне, Жэмапе і Вальмі²⁾, ад першага парыжскага батальёна, у якім было шэсцьсот валанцёраў, асталося дваццаць сем чалавек, ад другога—трыццаць тры, а ад трэцяга—пяцьдзесят сем. Батальёны, пасланыя з Парыжа ў Вандэю³⁾, налічвалі дзевяцьсот дванаццаць чалавек. У кожнага батальёна было па тры гарматы. Сфарміраваліся яны вельмі хутка. 25 красавіка секцыя⁴⁾ Парыжа Бон-Консейль прапанавала адправіць у Вандэю войскі валанцёраў. 1 мая былі гатовы да адпраўкі дванаццаць тысяч салдат, трыццаць палявых гармат і батальён кананіраў. Гэтыя наспех арганізаваныя батальёны былі тым не

¹⁾ *Валанцёры*—дабравольцы.

²⁾ У гэтых бойках рэспубліканскія войскі Францыі адбілі напад еўрапейскіх манархій.

³⁾ *Вандэя*—правінцыя на захадзе Францыі, была цэнтрам контррэвалюцыйных паўстанняў.

⁴⁾ Парыж у часе рэвалюцыі быў падзелены на 48 секцый (раёнаў).

менш сфарміраваны так добра, што і да гэтага часу лічацца ўзорнымі: нашы лінейныя роты фарміруюцца па гэтаму ўзору, зменены толькі суадносіны між лікам салдат і унтэр-афіцэраў.

28 красавіка Парыжская комуна¹⁾ дала валанцёрам загад: «Нікога не шкадаваць, нікому не дараваць». Пад канец мая з дванаццаці тысяч салдат, вышаўшых з Парыжа, восем тысяч было забіта.

Батальён, што ўвайшоў у Содрэйскі лес, трымаўся напагатове. Ішлі не спяшаючыся. Пазіралі і направа і налева, і наперад і назад. Нездарма сказана: «У салдата вочы павінны быць і на патыліцы». Ішлі ўжо вельмі даўно. Каторая магла быць гадзіна? Якая пара дня? Цяжка было сказаць: у гушчары такіх дзікіх лясоў заўсёды пануе вячэрні змрок, і ў Содрэйскім лесе ніколі не было светла.

Содрэйскі лес меў трагічную славу. Тут, у гэтых нетрах, у лістападзе 1792 года пачалася грамадзянская вайна. З гушчару гэтага лесу вышаў кульгавы бандыт Мускетон. Валасы ўздываюцца ўгару, калі падумаеш, колькі тут было забойстваў. Няма на свеце месца больш жудаснага...

Салдаты асцярожна пасоўваліся наперад. А між тым усё навакол квітнела і пахла. Толькі зрэдку сонечны прамень праразаў зялёны змрок. Унізе, пад нагамі, расціраліся рознастайныя травы і мох. Гэтая посцілка была нібы вышытай кветкамі шпажніка, сіняга касачіка, лугаваго нарцыса, веснаваго шафрана і тымі просценькімі маленькімі кветачкамі, што служаць прыкметай надыходу яснага надвор'я.

¹⁾ Комунамі ў часе рэвалюцыі называліся гарадскія самакіраўніцтвы. Комуна Парыжа с 1789 г. да 27 чэрвеня 1794 г. адыгрывала вялікую рэвалюцыйную ролю ў жыцці Францыі.

Батальён, уступіўшы ў лес, трымаўся напагатове.

Салдаты ішлі наперад крок за крокам, у поўным маўчанні, асцярожна рассоўваючы галіны хмызняка. Над вострымі канцамі штыхоў шчабяталі птушкі.

Калісьці, у мірны час, у Содрэйскім лесе наладжваліся начныя паляванні на птушак. Цяпер у ім палявалі на людзей.

Лес складаўся з вязаў, бяроз і дубоў. Ён рос на роўным, плоскім месцы. Мох і густая трава заглушалі шум чалавечых крокаў. Не было ні дарожак, ні сцежак; а калі і траплялася сцежка, то без пачатку і без канца. Востраліснік, дзікі цёрн, папараць, цэлыя парканы высокіх калючых кустоў схоўвалі чалавека на адлегласці дзесяці крокаў. Часам у кустах мільгала

чапля або кулік, якія сведчылі, што блізка знаходзіцца балота.

Салдаты ўсё пасоўваліся наперад. Ішлі наўздагад, бяжучыся знайсці тое, чаго шукалі.

Зрэдку трапляліся сляды нядаўніх прыпынкаў: пляцоўкі з выпаленай або патаптанай травой, кучы ссечанага галля, запэцканага крывёю. Тут гатавалі суп, там перавязвалі раненых. Але тыя, што прайшлі тут, зніклі. Дзе яны? Можа далёка, а можа і тут, зусім блізка, у засадзе, з зараджанымі стрэльбамі. Лес здаваўся пустым. Батальён падвоіў асцярожнасць. Нельга давяраць цішыні. Не відаць нікога,—тым больш падстаў сцерагчыся каго-небудзь. Лес карыстаўся дрэннай славай.

Засада была магчымай.

Трыццаць грэнадэраў-разведчыкаў пад камандай сержанта ішлі наперадзе на досыць вялікай адлегласці ад галоўнага атрада. З імі ішла і маркітантка батальёна. Маркітанткі ахвотна далучаюцца да авангарда. Там небяспечней, але цікавей.

Раптам салдаты маленькага авангарда настаражыліся з тым пачуццём, якое так добра вядома кожнаму паляўніку, натрапіўшаму на логаву зверу. У сярэдзіне густага зарасніка ім пачуўся шлах, лісце нібы заварушылася. Салдаты пераглынуліся.

У разведчай службе, дзе кожны штохвілінна павінен быць на варце, афіцэрам няма патрэбы даваць загады: тое, што павінна быць зроблена, робіцца само праз сябе.

Не прайшло і мінуты, як падазронае месца было абкружана. Усе трыццаць стрэльбаў нацэліліся ў цёмную сярэдзіну зарасніка; трымаючыся за курок і не зводзячы вачэй з прыцэлу, салдаты чакалі толькі каманды сержанта, каб распачаць агонь.

Між тым маркітантка, набраўшыся смеласці, зазірнула ў таямнічы гушчар і ў той момант, калі сержант нарыхтаваўся ўжо скамандаваць «плі», крыкнула: «Стоі!»

— Таварышы, не страляйце!—дадала яна, звяртаючыся да салдат, і кінулася ў кусты.

Салдаты рушылі за ёй.

Там сапраўды быў нехта.

У гушчары зарасніку, на беразе адной з тых маленькіх круглых ям, дзе звычайна паляць на вугаль карчы, пад навіслымі галінамі, нібы ў пакоі з лісцяў, сядзела жанчына і карміла грудзьмі дзіця; на каленях у яе ляжалі бялявыя галоўкі яшчэ двух спячых дзяцей.

— Што вы тут робіце?—крыкнула маркітантка.

Жанчына падняла галаву.

Маркітантка ўсхвалявана казала далей:

— Ды вы звар'яцелі! Чаго вы тут седзіце? Яшчэ хвіліна, і вас-бы застрэлілі.

І, павярнуўшыся да салдат, растлумачыла:

— Гэта жанчына!

— Мы і самі бачым, што жанчына,—адказаў адзін з грэнадзёраў.

Маркітантка не магла супакоіцца.

— Цягацца па лясках, кожную хвіліну рызыкуючы трапіць пад кулю. Прыдзе-ж у галаву такая дурасць!

Старэйшыя дзеці прачнуліся і пачалі плакаць.

— Я есці хачу!—пачаў адзін.

— Я баюся!—сказаў другі.

Маленькі-ж спакойна ссаў грудзь.

Маркітантка ласкава звярнулася да яго:

— Ты сваю справу ведаеш.

Перапалоханая жанчына азіралася, не разумеючы, адкуль узяліся гэтыя стрэльбы, шаблі, штыхі, гэтыя лютыя твары.

Сержант закрычаў ёй:

— Не бойцеся! Мы з батальёна Чырвонай Шапкі!

Жанчына задрыжала ўсім целам. Яна зірнула на сержанта, на яго суровы, абросшы валасамі твар, на якім выразна вылучаліся толькі бровы, вусы ды бліскаючыя, як два вугалі, вочы.

— Гэта былы батальён Чырвонага Крыжа,—вытлумачыла маркітантка.

А сержант спытаў:

— Хто ты такая?

Жанчына глядзела на яго, скамянеўшы ад жаху. Яна была маладая, худая, бледная і ў лахманах. На ёй быў грубы галаўны ўбор брэтонскіх сялянак, а замест сукні шарсцяная коўдра, падвязаная ля шыі шнурком. Босыя ногі былі ў крыві.

— Гэта жабрачка,—сказаў сержант.

А маркітантка сваім па-салдацку грубаватым голасам, у якім аднак выразна адчувалася ласкавасць, спытала:

— Як вас завуць?

Жанчына, запінаючыся, прамармытала:

— Мішэль Флешар.

Між тым маркітантка сваёй вялікай грубай рукой пяшчотна гладзіла па галаве грудное дзіця.

— Колькі гэтаму сысунку?—спыталася яна.

Маці не зразумела.

Маркітантка паўтарыла:

— Я вас пытаюся, колькі часу вось гэтаму, меншанькаму?

— Паўтара года,—адказала маці.

— Ды ён ужо вялікі!—сказала маркітантка.—Няма чаго яму смактаць. Трэба адлучыць яго ад грудзей. Мы дамо яму супу.

Маркитантки крикнула: „Стой!“

Маці пачынала супакойвацца. Двое старэйшых дзяцей цяпер зусім прачнуліся і паказвалі больш цікаўнасці, як страху. 'Абодва з захапленнем разглядалі султаны гренадзёраў.

— Галодныя яны ў мяне,—сказала маці і дадала:—у мяне больш няма малака.

— Іх накармяць, ды і цябе таксама!—крыкнуў ёй сержант.—Але не ў тым справа. Скажы, якія твае палітычныя погляды?

Жанчына нічога не адказала.

— Чуеш, што я ў цябе пытаюся?

Яна прамовіла:

— Мяне аддалі ў манастыр зусім дзяўчынкай. Але потым я вышла замуж. Я не манашка. Сёстры-манашкі навучылі мяне гаварыць па-французску. Нашу вёску спалілі. Мы ледзь выратаваліся. Я так спяшалася, што нават чаравікі не паспела адзець.

— Я цябе пытаюся: якія твае палітычныя погляды?

— Не ведаю.

Сержант пытаўся далей:

— Сярод вас-жа бываюць і шпіёнкі. А шпіёнак расстрэльваюць. Ну, кажы. Ты не цыганка? Дзе твая радзіма?

Яна глядзела на яго, не разумеючы. Ён паўтарыў:

— Дзе твая бацькаўшчына?

— Не ведаю,—адказала яна.

— Як! Ты не ведаеш, дзе нарадзілася?

— Дзе я нарадзілася? На ферме Сікуан'яр.

Сержант у сваю чаргу здзівіўся:

— Але-ж гэта не бацькаўшчына!

— Гэта—мае месцы.

І пасля хвіліннага разважання жанчына дадала:

— Я зразумела цяпер, у чым справа. Вы родам з Францыі, а я—з Брэтані¹⁾.

— Ну, дык што-ж?

— Гэта розныя месцы.

— Але-ж бацькаўшына ў нас адна!—усклікнуў сержант.

На гэта жанчына толькі паўтарала сваё:

— Я з фермы Сікуан'яр.

— Ну, добра, хай будзе Сікуан'яр,—эгадзіўся сержант.—Там у цябе сваякі?

— Але.

— Чым яны займаюцца?

— Яны ўсе памерлі. У мяне нікога не засталася.

Сержант, добры балбатун, рабіў допыт далей:

— Што за чорт! Сваякі ў кожнага ёсць, а калі няма, дык былі... Хто ты? Ну, кажы!

Маркітантка прышла ёй на дапамогу. Яна зноў пагладзіла па галаве грудное дзіця і папляскала па шчоках двух старэйшых.

— Як завуць гэтую смактуху?—спытала яна.—Гэта-ж дзяўчынка?

Маці адказала:

— Жоржэта.

— А старэйшага? Я бачу, гэты разбойнік—мужчына.

— Рэне-Жан.

— А малодшага? Ён, відаць, таксама мужчына, ды яшчэ які тоўсташчокі!

— Гро-Алэн,—адказала маці.

— Добрыя дзеткі,—сказала маркітантка.—Ужо зусім падобныя на сапраўдных патрыётаў²⁾.

1) У той час правінцыі Францыі былі так раз'яднаны, што лічылі сябе асобнымі краінамі.

2) *Патрыётамі* называлі прыхільнікаў Рэспублікі.

Аднак сержант настойваў:
— Ну, што-ж ты, васпані?.. Кажы. Ёсць у цябе хата?

— Была.

— Дзе?

— У Азэ.

— Чаму-ж ты не жывеш у сваёй хаце?

— Таму, што яе спалілі.

— Хто спаліў?

— Не ведаю. Бойка была.

— Адкуль ты ідзеш?

— Адтуль.

— Куды?

— Не ведаю.

— Звернемся да справы. Хто ты?

— Не ведаю.

— Не ведаеш, хто ты?

— Мы бежанцы.

— Да якой ты належыш партыі?

— Не ведаю.

— Ты з сінімі? ¹⁾ З белымі? З кім ты?

— Я са сваімі дзецьмі.

Гутарка спынілася. Маркітантка сказала:

— А ў мяне вось не было дзяцей. Не было калі
важдацца з гэтым.

Сержант пачаў зноў:

— Але хто твае бацькі? Растлумач нам, калі ласка.

Возьмем хоць мяне. Мяне завуць Радуб. Я—сержант

з вуліцы Шэрш-Мідзі. Там жылі і бацька мой і маці.

Я ведаю, хто былі мае бацькі. Цяпер ты раскажы нам

пра тваіх. Скажы, хто яны былі?

— Іх звалі Флешар.

— Але ў кожнага чалавека ёсць яшчэ свой стан

¹⁾ Войскі французскай Рэспублікі насілі сінія мундзіры.

Якога стану былі твае старыя? Што яны рабілі, твае Флешары? Чым займаліся?

— Аралі зямлю. Бацька не мог працаваць. Ён усё хварэў пасля таго, як сен'ёр, наш сен'ёр, загадаў пабіць яго палкамі. І гэта была вялікая ласка з боку сен'ёра, бо бацька мой украў труса, а за гэта паводле закона належыць кара смерцю. Але сен'ёр злітаваўся над бацькам. Ён сказаў: «Дайце яму толькі сто ўдараў палкамі». Вось з таго часу бацька і астаўся калекам.

— Далей!

— Дзед мой—гугенот¹⁾. Па дамаганню пана кюрэ²⁾ яго саслалі на галеры. Я тады была зусім маленькая.

— Далей!

— Бацька майго мужа прадаваў кантрабандную соль. Кароль загадаў яго павесіць.

— А што робіць твой муж?

— Гэтымі днямі ён яшчэ ваяваў.

— За каго?

— За караля.

— Яшчэ за каго?

— Ну, вядома, за свайго пана.

— А яшчэ?

— Яшчэ за свайго кюрэ.

— Каб чорт пабраў гэтае быдла!—закрычаў раптам адзін з салдат.

Жанчына падскочыла ад спалоху.

— Бачыце, мадам, мы—парыжане,—мякка растлумачыла маркітантка.

— Божа мой літасны!—прастагнала жанчына, складаючы рукі, як на малітву.

¹⁾ *Гугеноты*—французскія пратэстанты; вялі рэлігійную барацьбу з каталіцкай царквой і каталіцкімі каралямі Францыі ў XVI стагоддзі.

²⁾ *Кюрэ*—каталіцкі поп.

— Ніякіх забабонаў!—пералыніў яе сержант.

Маркітантка села побач з жанчынай і прыхінула да сябе старэйшага хлопчыка.

— Бедная вы мая!—сказала яна.—Мне вельмі шкада вас, хоць вы мне і чужая. А карапузы ў вас надта добрыя—што праўда, то праўда. Няцяжка здагадацца, каму колькі гадоў. Старэйшаму гады чатыры, а браціку яго—тры. Ну, а таўстушка—гэта надзвычайная абжора: толькі і смочча. Ах ты, нягодніца гэткая! Глядзі, каб не з'ела сваю маці... Дык вось, мадам, вы нічога не бойцеся. І ведаеце, што я вам скажу: паступайце да нас у батальён. Будзеце працаваць, як я. Мяне завуць Гусарыхай. Такая ў мяне мянушка. Я тут нахшталт шынкаркі, з тых, ведаеце, жанчын, што служачь пры войсках і разносяць ваду і віно ў час бою. У нас з вамі бадай што аднолькавая нага: я вам падарую мае чаравікі... Дзесятага жніўня я была ў Парыжы. Ну, і гарачы быў дзянёк! Я бачыла, як каралі смерцю Людовіка шаснаццатага. Яго цяпер завуць Людовікам Капетам. Не хацелася яму паміраць. Ды і праўда, вы толькі падумайце: яшчэ трынаццатага студзеня ён спакойненька смажыў каштаны, гутарыў і смяяўся ў сваёй сям'і! Калі яго павалаклі на плаху, на ім не было ні камзола, ні чаравікаў: толькі кашуля, пікейная жылетка, шэрыя суконныя штаны і шэрыя шаўковыя панчохі. Усё гэта я бачыла сваімі вачыма. Прывезлі яго ў зялёнай карэце. Ну, дык як-жа? Ідзіце вы з намі? Салдаты нашы—добрыя хлопцы. Вы будзеце другой маркітанткай. Я пакажу вам, што і як трэба рабіць. Гэта зусім проста. Начэпіш сабе на шыю манёрку з віном, возьмеш званочак і ідзеш у самае пекла. Ходзіш сабе хоць-бы што, пад кулямі і пад ядрамі, звоніш у званочак ды пакрыкваеш: «Хто хоча выпіць, браткі?» Гэта зусім няцяжка. Я ўсім на-

ліваю, хто толькі папросіць, чэснае слова! І снім і белым, хоць сама я сіняя. І яшчэ якая сіняя! Але ў піцці я нікому не адмаўляю. Раненых заўсёды мучыць смага. Ну, што-ж, ідзіце вы з намі? Калі мяне заб'юць, вы зоймеце маё месца. Вы не глядзіце, што ў мяне такі грубы выгляд. Я добрая баба і бравы салдат. Не бойцеся нічога.

Тым часам сержант Радуб чытаў натацыю салдату:

— А ты памаўчы. Ты напалохаў яе. Нельга лаяцца ў прысутнасці дам.

— Ды хоць хто не вытрымае гэткай бязглуздзіцы!— апраўдваўся грэнадзёр.—Я—чэсны чалавек, я не магу спакойна глядзець на гэты дзікі народ. Сен'ёр пакалечыў бацьку, дзеда поп запёк на галеры, свёкра павесіў кароль. А яны—чорт іх ведае!—бунтуюць, б'юцца, лезуць пад кулі за пана, папа і караля...

Сержант прыкрыкнуў на яго:

— Маўчаць! Не разважаць!

І сержант павярнуўся да жанчыны:

— Ну, а муж твой? Што ён робіць?

— Цяпер—нічога: яго забілі.

— Дзе?

— У бойцы.

— Калі?

— Тры дні назад.

— Хто забіў?

— Не ведаю.

— Не ведаеш, хто забіў твайго мужа?

— Не ведаю.

— Сіні ці белы?

— Са стрэльбы забілі.

— Дзе гэта было?

— Пад Эрне. Стралялі... Муж мой упаў. Вось і ўсё.

— Што-ж ты робіш з таго часу, як ён памёр?

- Іду з дзецьмі.
- Куды?
- Куды вочы глядзяць.
- Дзе ты начуеш?
- На зямлі.
- Чым жывішся?
- Нічым.

Сержант падняў да носа вялізныя вусы—звычайная міміка салдат у складаным становішчы. Потым пераспытаў:

— Нічым?

— Ягады ямо, цёрн, леташнюю ажыну, чарніцы, парасткі папараці.

— Так, гэта ўсёроўна, што нічога.

Старэйшы хлопчык, відаць, зразумеў.

— Я хачу есці,—сказаў ён.

Сержант выцягнуў з кішэні скібу салдацкага хлеба і падаў матцы. Яна разламала хлеб папалам і аддала двум дзецям. Абодва прагна накінуліся на хлеб.

— А сабе не пакінула,—прабурчэў сержант.

Дзеці заенчылі:

— Піць хачу!.. Піць!

— І раўчака нідзе не знойдзеш у гэтым чортавым лесе,—прабурчэў сержант.

Маркітантка зняла з пояса медную чарку, адкруціла кран манеркі, што вісела ў яе на перавязі праз плячо, наліла ў чарку некалькі капель і паднесла яе дзецям.

Старэйшы выпіў крыху і скрывіўся. Малодшы глытнуў і выплюнуў.

— Хіба нясмачна?—сказала маркітантка.

— Што гэта? Гарэлка?—спытаўся сержант.

— Так, самая лепшая. Ды што яны разумеюць! Яны—мужькі.

І яна выцерла чарку.

Сержант працягваў свой допыт:

— Значыцца, ты ратуешся ўцяканнем?

— Што будзеш рабіць!

Бягу, пакуль ногі нясуць, потым валакуся шагам.
Потым валюся.

— Небарака!—уздыхнула маркітантка.

— Навакол б'юцца,—казала жанчына.—Куды ні глянь—стрэльбы ды гарматы. Чаго ім усім трэба, я не разумею! У мяне забілі мужа. Толькі гэта я і зразумела.

Сержант стукнуў аб зямлю прыкладам стрэльбы.

— Проклятая вайна! Чорт вазьмі!

Жанчына казала далей:

— Мінулую ноч мы спалі ў дупле.

— Усе чацвёра?

— Усе чацвёра.

— І спалі?

— Спалі.

Сержант павярнуўся да салдата.

— Таварышы, чуеце? Прасядзець усю ноч у дупле старога, засохлага дрэва, ды яшчэ ўхітрыцца спаць пры гэтым, скурчыўшыся, як у футляры! Але што з іх возьмеш? Яны—дзікуны. Нельга патрабаваць ад іх, каб яны былі парыжанамі.

— Начаваць у дупле!—падхапіла маркітантка.—
З трыма дзяцьмі!

— Уяўляю сабе,—дадаў сержант,—як дзівіліся тыя, каму здарылася праходзіць у тую ноч каля гэтага дрэва. Знадворку нічога не відаць, і раптам дрэва крычыць дзіцячым голасам: «Тата! Мама!..»

— На шчасце, цяпер лета,—уздыхнула жанчына.

Пакорная лёсу, яна апусціла вочы, у якіх застыла недаўменне перад бядой, што прыціснула яе.

Дзеці батальёна Чырвонай Шапкі.

Салдаты згрудзіліся наўкол і моўчкі глядзелі на няшчасную.

Удава і трое сірат... Адны, усімі пакінутыя... Уцякалі ад ваеннай навальніцы, ахапіўшай усё неба да самага гарызонта... Голад, смага... Замест ежы—трава. Замест прытулку—адкрытае неба.

Сержант падышоў да жанчыны і схіліўся над малюткай. Раптам дзяўчынка выпусціла грудзь, ціханька павярнула галаву, паглядзела сваімі цудоўнымі блакітнымі вачыма на схілены над ёй страшны, парослы шчацінай твар і ўсміхнулася.

Сержант выпрастаўся; буйная слязіна скацілася па яго шчацэ і застыла на кончыку лютага вуса.

Ён загаварыў гучным голасам:

— Таварышы! З усяго гэтага вынікае, што нашаму батальёну выпадае зрабіцца бацькам. Усынавім гэтых трох дзяцей. Згодны?

— Хай жыве Рэспубліка!—закрычалі салдаты.

— Вырашана,—сказаў сержант і, распасцёршы рукі над галовамі маці і дзяцей, дадаў:

— Вось дзеці батальёна Чырвонай Шапкі!

Маркітантка заскакала ад радасці.

— Пад адной шапкай тры галавы.

Яна раптам залілася слязімі і кінулася абнімаць бедную ўдаву.

— Хай жыве Рэспубліка!—паўтарылі салдаты.

А сержант сказаў жанчыне:

— Хадзем з намі, грамадзянка!

КАРВЕТ „КЛЭЙМОР“

СУТЫЧКА АНГЛІІ І ФРАНЦЫІ

Увесну 1793 года, у той момант, калі Францыя была атакаваная ворагамі з усіх бакоў, у архіпелаге пратокі Ла-Манш адбылася адна падзея.

На востраве Джэрсей, у маленькай бухтачцы Бонюі, 1 чэрвеня, увечары, прыблізна за гадзіну да захаду сонца, у туманнае надвор'е, небяспечнае для плавання, а таму зручнае для ўцёкаў, рыхтаваўся да адплыцця нейкі карвет. На судне гэтым была французская каманда, але ўваходзіла яно ў склад англійскай флатыліі. Англійскай флатыліяй камандаваў прынец дэ-Ла-Тур д'Овернь, з рода герцагаў Бульёнскіх, і карвет быў вылучаны з яе склада, па яго загаду, для выканання асабліва важнага, неадкладнага даручэння.

Гэты карвет, занесены ў спісы пад назвай «Клэймор», меў выгляд транспартнага судна, але ў сапраўднасці быў судном ваенным. Ён быў пабудаваны па тыпу цяжкіх мірных гандлёвых суднаў, але знадворны выгляд яго не адпавядаў сапраўднасці. Пры пабудове яго ставіліся дзве задачы: баявая здольнасць і падман. Калі можна—ашукаць, калі неабходна—біцца.

З прычыны важнай справы, якую павінен быў выканаць карвет у гэтую ноч, на сярэдняй яго палубе, за

мест грузу, паставілі трыццаць каранад¹⁾ вялікага калібра. Усе гэтыя трыццаць гармат—ці таму, што прадбачылася бура, ці проста для таго, каб надаць судну мірны характар,—былі прымацаваны на месцах трайнымі ланцугамі такім чынам, што жэрлы ўпіраліся ў шчыльна зачыненыя люкі. Пушачныя парты былі прыкрыты. Знадворку нічога не было відаць. Карвет быў нібы ў масцы. Каранады былі даўнейшай формы, з лафетамі не на суцэльных колах, а на бронзавых, са спіцамі. Звычайна на ваенных карветах гарматы стаяць на верхняй палубе. «Клэймор»-жа, прызначаны для нападу знянацку і для засад, меў няўзброеную палубу і быў пабудаваны з такім разлікам, каб змяшчаць пад верхняй палубай схаваную батарэю. «Клэймор» быў судном грунтоўным і на выгляд нязграбным; гэта не перашкаджала яму мець добры ход. Ва ўсім англійскім флоце не было судна з такім моцным корпусам, як у «Клэймора», а ў бойцы ён бадай не ўступаў фрэгату, хоць у яго і не было бізань-мачты. За яго руль, складанай, рэдкай формы, з арыгінальным выгінам на ніжнім канцы, было заплочана пяцьдзесят фунтаў стэрлінгаў на верфях Соутгемптона.

Каманда складалася выключна з французаў—эмігрантаў-афіцэраў і дэзертыраў-матросаў. Усё гэта быў адборны народ: усе да апошняга вопытныя маракі, бравыя салдаты і верныя раялісты²⁾. Усе фанатычна былі адданыя карвету, шаблі і каралю.

Да каманды судна быў прыкамандыраваны поўбтальён марской пяхоты на выпадак, калі трэба будзе высадзіць дэсант.

Капітанам быў граф дзю-Буабертло, кавалер ордэна

1) *Каранада*—старздаўняя артылерыйская гармата.

2) *Раялісты*—прыхільвікі караля.

святога Людовіка, адзін з лепшых афіцэраў былога каралеўскага флота; памочнікам яго—шэвалье дэ-Ла-В'ёвіль. Лоцманам быў Філіп Гакуаль, самы вопытны са шкіпераў Джэрсея. Няцяжка было здагадацца, што судно было прызначана для не зусім звычайнай работы.

Перад самым адплыццем судно прыняло на борт чалавека, пра якога нават па выглядзе можна было б сказаць, што ён пускаецца на рызыкаўную авантуру. Гэта быў высокі стары, прамы і моцны, з суровым тварам.

Цяжка было дакладна вызначыць яго ўзрост: ён адначасова здаваўся і старым і маладым.

У той момант, калі ён уваходзіў на карвет, яго марскі плашч расхінуўся, і з-пад яго мільганулі шырокія штаны, батфорты, куртка з казінай скуры, адзетая поўсцю ўнутр, а зверху расшытая шоўкам,—словам, поўнае ўбранне брэтонскага селяніна. Касцюм таямнічага старога, нібы затым, каб яшчэ больш зрабіць яго падобным на сапраўднага брэтонскага селяніна, быў трохі пацёрты на каленях і локцях, а яго марскі плашч з грубай тканіны нічым не адрозніваўся ад старога плашча рыбака. На галаве ў яго быў круглы, мяккі, шырокі капялюш з высокім верхам, якія насілі ў тыя часы. З апушчанымі берагамі ён меў выгляд сялянскага капялюша, але лёгка мог ператварацца ў вайсковы галаўны ўбор: дзеля гэтага толькі варта было крыху падняць адзін бераг і прымацаваць яго да верху пятліцай з кукардай. Стары насіў свой капялюш па-сялянску—без пятліцы і без кукарды.

Лорд Балькара, губернатар вострава, і прынец дэ-Ла-Тур д'Овернь асабіста праводзілі яго на карабль. Жэлаамбр, сакрэтны агент прынцаў-эмігрантаў, сам наглядаў за абсталяваннем яго каюты і, не гледзячы

Жэламбр нізка пакланіўся брэтонскаму мужыку.

на сваё родавае дваранства, уласнымі рукамі прынёс за старым яго чамадан. Адыходзячы на бераг, Жэламбр нізка пакланіўся гэтаму брэтонскаму мужыку. Лорд Балькара сказаў яму: «Жадаю вам поспеху; генерал», а прынец дэ-Ла-Тур д'Овернь ласкава дадаў: «Да пабачэння, брат мой».

«Мужык»—гэтай мянушкай каманда «Клэймора» адразу ахрысціла свайго пасажыра. Але, не ведаючы аб ім зусім нічога, яны добра разумелі, што незнаёмец—такі-ж мужык, як іхні ваенны карвет—грузавое гандлёвае судна.

Дзьмуў слабы вецер. «Клэймор» вышаў з Бонюі абмінуў Булэй-Бэй і некаторы час трымаўся ўдоўж берагу.

Потым пачаў змяншацца ў зроку надыходзячай ночы і, нарэшце, знік з вачэй.

Праз гадзіну Жэламбр, вярнуўшыся да сябе ў Сент-Элье, адправіў наступныя радкі графу д'Артуа ¹⁾, у га-лоўную кватэру герцага Ёркскага:

«Ваша светласць! Ад'езд адбыўся. Поспех забяспечаны.

Праз тыдзень усё ўзбярэжжа, ад Гранвіля да Сен-Мало, будзе ахоплена пажарам».

А за чатыры дні раней дэпутат ад Марны прыёр, камандыраваны з важнымі паўнамоцтвамі ў армію, што стаяла на ўзбярэжжы ля Шэрбурга, і які жыў у той час у Гранвіле, атрымаў праз сакрэтнага эмісара ліст, напісаны тою самаю рукою, што і вышэйпрыведзеная дэпеша. Вось што было ў ёй напісана:

«Грамадзянін дэпутат! 1 чэрвеня, у час прыліву, выйдзе ў мора ваенны карвет «Клэймор» з замаскаванай батарэяй. Ён павінен высадзіць на бераг Францыі чалавека з наступнымі адзнакамі: стары, высокі рост, сівыя валасы, арыстакратычныя рукі, сялянскае ўбранне. Далейшыя падрабязнасці прышлю вам заўтра. Ён высадзіцца 2-га раніцай. Папярэдзьце нашу эскадру, захапіце карвет. Загадайце гільятыніраваць гэтага чалавека».

КАРАБЛЬ І ПАСАЖЫР У ЦЕМРЫ НОЧЫ

Замест таго, каб накіравацца на поўдзень, карвет павярнуў спярша на поўнач, потым на захад і ўвайшоў прама ў той рукаў мора, між Серкам і Джэрсеем, які вядомы пад назвай «Праходу крушэнняў». Ні на тым, ні на другім беразе гэтага праходу не было маяка.

¹⁾ Граф д'Артуа — брат караля Людсвіка XVI.

Сонца ўжо села. Ноч была чарней за звычайныя летнія ночы. Месяц павінен быў узыйсці, але ўсё неба было зацягнута вялізнымі хмарамі; па ўсяму было відаць, што месяц пакажацца толькі перад самым сваім захадам. Некалькі хмар навісла нізка над морам. Цемра спрыяла мэтам карвета.

Лоцман Гакуаль спадзяваўся, што, калі не здарыцца нічога непрадбачнага, вецер будзе спадарожны і можна будзе падняць усе парусы, карвет на світанні прыстане да французскага берагу.

Спачатку ўсё ішло добра. Гадзін каля дзевяці надвор'е быццам нахмурылася, як кажуць маракі: вецер пасвяжэў, і паднялася хваля. Але вецер быў спадарожны, і моцнае хваляванне не пераходзіла ў буру. Аднак, кожны раз, як налятаў шквал, карвет зарываўся носам у ваду.

«Мужык», якога лорд Балькара назваў генералам і якому прынц дэ-Ла-Тур д'Овернь сказаў: «Да пабачэння, брат мой», са спакойнай важнасцю хадзіў па палубе, хадзіў упэўненай, цвёрдай хадой марака, нібы і не заўважаючы гойдання. Часам ён даставаў з кішэні сваёй світкі плітку шакаладу, адламваў кавалачак, клаў у рот і жаваў. Не глядзячы на сівыя валасы, у яго былі цэлыя ўсе зубы.

Ён ні з кім не ўступаў у размову, калі не лічыць адрывістых фраз, якія ён часам ціха кідаў капітану. Той з павагай выслухваў кожнае слова і, здавалася, лічыў за камандзіра судна гэтага пасажыра, а не сябе.

Пад майстэрскім кіраваннем лоцмана «Клэймор», не заўважаны праз туман, абышоў доўгую паўночную канцовасць Джэрсея, трымаючыся пад самым берагам, каб не напароцца на небяспечны рыф, што тырчыць пасярэдзіне марскога рукава між Джэрсеем і Серкам. Гакуаль, стоячы ля руля, накіроўваў судно між пад-

воднымі скаламі, так сказаць, вобмацкам, але ўпэўнена, як чалавек, добра знаёмы з акіянам. Карвет не запальваў агнёў на носе, баючыся выдаць сваю прысутнасць у мясцінах, якія так пільна ахоўваліся. Усе на карабді радаліся туману. Чуваць было, як прабіла дзесяць на званіцы Сент-Уэна,—верная адзнака, што вецер усё яшчэ дзьме ў карму. На карвеце па-ранейшаму ўсё ішло добра.

У пачатку адзінацатай гадзіны капітан судна граф дзю-Буабертло і яго памочнік шэвалье дэ-Ла-В'ёвіль праводзілі чалавека ў сялянскім убранні ў адведзеную яму капітанскую каюту. Уваходзячы ў яе, ён павярнуўся і сказаў, сцішыўшы голас:

— Вам вядома, панове, што трэба строга захоўваць тайну. Ні слова нікому да самага моманта выбуху. Толькі вы двое на гэтым судне ведаеце маё імя.

— Мы знясем яго з сабой у магілу,—адказаў Буабертло.

— А я,—сказаў стары,—не назаву яго нават пад пагрозай смерці.

І ён увайшоў у каюту.

СУТЫЧКА

Капітан і яго памочнік зноў падняліся наверх і пачалі хадзіць па палубе, выказваючы свае ўражанні. Яны гаварылі пра свайго пасажыра.

Буабертло сказаў ціха на вуха Ла-В'ёвілю:

— Хутка мы ўбачым, які гэта правадыр.

Ла-В'ёвіль адказаў:

— Як-бы там ні было, ён усё-такі прынец.

— Так, амаль.

— Ва Францыі ён дваранін, але ў Брэтані—прынец.

— Не маючы французскага прынца, прыходзіцца згаджацца на брэтонскага,—заўважыў Буабертло.

— Калі няма пявучага дразда... не, не дразда, а арла, можна задаволіцца і крумкачом.

— Я хацеў-бы лепш каршуна,—сказаў Буабертло.

— Вядома, усё-ж кіпці і дзюба,—згадзіўся Ла-В'евіль.

— Ну, паглядзім, што будзе.

— Так,—зноў пачаў (Ла-В'евіль, памаўчаўшы,—час падумаць аб правадыры. Я падзяляю думку Тентен'яка: «Пораху і правадыра!» Я вам вось што скажу, капітан. Я ведаю бадай усіх мяркуемых правадыроў. Ведаю і ўчарашніх, і сёнешніх, і тых, што з'явіцца заўтра. Але ніводнага з іх я не лічу той разумнай галавой, якая нам цяпер патрэбна. Для гэтай праклятай Вандэі патрэбны такі генерал, які быў-бы ў той час назолай. Тут трэба не даваць спакою ворагу, цягацца за кожны млын, кожны куст, кожны раўчак, кожны камень. Трэба задзіраць яго на кожным кроку, умець скарыстаць кожную яго хібу, нічога не прапуськаць міма вачэй, біць направа і налева, палохаць смелымі нападамі, не адчуваць літасці, не ведаць ні адпачынку, ні сну. Цяпер у гэтай мужыцкай арміі ёсць героі, але няма правадыроў. І чаго гэта мы, чорт вазьмі, нападаем на рэвалюцыю і якая розніца паміж рэспубліканцамі і намі, калі мы самі ставім цырульнікаў начальнікамі над дваранамі?

— Нічога не зробіш! Гэтая рэвалюцыя псуе і нас

— Скула на цэле Францыі.

— Скула трэцяга стана,—скончыў Буабертло.—Адна толькі Англія можа нас вылечыць.

— І вылечыць. Будзьце ўпэўнены ў гэтым, капітан.

— А пакуль—брыдка і моташна!

— Ну, але! Усюды мужыччо. Якія дзіўныя параўнанні мы бачым у гэтай вандэйскай вайне! З аднаго боку півавар Сантэр, з другога—цырульнік Гастон.

— Ну, не, даражэнькі Ла-В'ёвіль, я трохі інакш гляджу на гэтага Гастона. Успомніце, як проста і любарасстраляў ён трыста чалавек сініх, прымусіўшы іх спачатку выкапаць сабе яму.

— Усё гэта вельмі добра, але я зрабіў-бы тое самае не горш за яго.

— Вядома. І я таксама.

— Вялікія ваенныя геройствы патрабуюць прыроджанага шляхецтва ад тых, хто іх робіць,—сказаў Ла-В'ёвіль.—Вайна—справа рыцараў, а не цырульнікаў.

— Сустракаюцца, аднак, у гэтым трэцім стане і паважаныя людзі,—адказаў Буабертло.—Возьмем для прыкладу хоць майстра гадзіннікаў Жолі. Былы сержант Фландрскага палка, ён робіцца адным з правадыроў вандэйцаў. Ён камандуе атрадам у берагавой арміі. У яго ёсць сын. Сын гэты—рэспубліканец. І вось бацька б'ецца ў шэрагах белых, а сын—у шэрагах сініх. У часе бойкі бацька і сын сустракаюцца твар у твар. Бацька бярэ ў палон сына і тут-жа забівае яго з пісталета.

— Што добра, то добра,—сказаў Ла-В'ёвіль.

Яны прайшлі некалькі крокаў, думаючы кожны пра сваё. Потым гутарка зноў пачалася.

— Капітан, ці не ведаеце вы, што за апошні час ставяць у Парыжы?

— «Адэль і Паліну» і «Пячору».

— Хацелася-б паглядзець.

— Ubачыце.

Ён падумаў крыху і дадаў:

— Праз месяц мы будзем у Парыжы.

— У такім разе, капітан, нашы справы не такія ўжо дрэнныя?

— Яны былі-б зусім добрыя, каб удалося знайсці сапраўдных кіраўнікоў для брэтонскай вайны.

Ла-В'ёвіль паківаў галавой. Потым спытаўся:

— Капітан, высадзім мы марскую пяхоту?

— Так, калі пабярэжжа за нас. Не, калі яно акажацца варожым. На вайне бываюць выпадкі, калі даводзіцца ламацца ў дзверы, а бывае і так, што выгадней праслізнуць цішком. Грамадзянская вайна заўсёды павінна мець у кішэні падабраны ключ у запасе. Мы зробім тое, што будзе магчыма. Галоўнае— знайсці правадыра.

Ля-В'ёвіль хвіліну падумаў і сказаў:

— Тут трэ' было-б прынца, французскага прынца, прынца крыві, сапраўднага...

— Навошта? У нас-жа словам «прынец»...

— Завуць «труса». Я ведаю, капітан. Але гэта трэба для таго, каб уздзейнічаць на гэтае вясковае быдла.

— Дарагі мой Шэвалье, прынцы не хочуць біцца.

— Абыйдземся і без іх.

Буабертло машынальным рухам прыціснуў руку да ілба, нібы выціскаючы з яго нейкую думку, і, нарэшце, сказаў:

— Што-ж, паспрабуем пакуль гэтага генерала.

— Ён—чыстакроўны дваранін.

— Вы думаеце, ён спраўдзіць надзеі?

— Так, калі будзе добры,—сказаў Ла-В'ёвіль.

— Гэта значыць, бязлітасны,—паправіў Буабертло. Граф і Шэвалье зірнулі адзін на аднаго.

— Граф дзю-Буабертло, вы знайшлі адпаведнае слова. Бязлітасны! Але, вось акурат тое, што нзм трэба. Гэтая вайна не павінна ведаць літасці. Надшоў час крыважэрных. Царазабойцы адсеклі галаву Людовіку шаснацатаму—мы пасячэм царазабойцаў. Так, няўмольны палкаводзец, які не ведае літасці,—вось каго нам трэба. У Анжу і ў Верхнім Пуату начальнікі гуляюць у велікадушша, даруюць і мілуюць,

і ўсё ідзе дагары нагамі. У Марэ і ў Рэтцэ вайсковае начальства лютуе, і справы ідуць добра. Гіена супрць гіены.

Буабертло не паспеў адказаць. Апошняя фраза Ла-В'ёвіля была раптоўна перапынена жудасным крыкам, і ў той-жа міг пачуўся дзіўны, ні на што не падобны шум. І крык і шум даносіліся з-пад палубы.

Капітан і яго памочнік кінуліся к трапу, што вёў на сярэдняю палубу, але не маглі выйсці: перапалоханыя артылерысты натоўпам спяшаліся наверх, штурхаючы адзін аднаго.

Здарылася жудасная рэч.

ЖАХІ ВАЙНЫ

Адна з гармат, дваццацічатырохфунтовая каранада, сарвалася з ланцугоў.

Нічога горшага не можа здарыцца з ваенным караблём на поўным хаду ў адкрытым моры.

Гармата, разарваўшая свае путы, у такіх умовах адразу робіцца зверам.

Цяжкая махіна бегает на колах, кідаецца ўправа, кідаецца ўлева; як більярдны шар, нахіляецца адначасова з бакавым качаннем, нырае разам з судном пры кілявым, нясецца ўперад, коціцца назад, спыняецца, нібы раздумваючы, потым зноў пускаецца бегчы, стралой праносіцца з аднаго канца судна на другі, падскаквае на месцы, становіцца на дыбкі і зноў імчыцца, круцячыся, коўзаючы, ламаючы, забіваючы і знішчаючы ўсё навакол. Уявіце сабе таран, які б'е ў сцену, як яму ўзбрыдзе ў галаву. Дадайце яшчэ, што таран жалезны, а сцяна драўляная. Асатанелы чурбан скача, як пантэра. З важкасцю слана ў ім злучаецца спрытнасць мышы. Ён выяўляе ўпартасць

сякеры, што дзяўбе ў адно месца, ашаламляе раптоўна-наско налятаючага шквала, нібы як удар маланкі. Ён важыць дзесяць тысяч фунтаў, а скача, як дзіцячы мячык. То раптам закружыцца на месцы, то адразу паверне ўбок. Што можна тут зрабіць? Як спыніць гэтыя дзікія скокі? Бура нарэшце спыніцца, цыклон пранясецца, вецер сціхне, зламаную мачту заменяць новай, цечу можна затрымаць, пажар пагасіць. Але як усмірыць гэтага вялізнага бронзавага звера? Як да яго даступіцца? Супроць гарматы, якая сарвалася, няма ніякіх спосабаў абароны. Падлога пад ёй гойдаецца, і яна гойдаецца разам з падлогай. Карабль рухаецца і штурхае яе, як хваля штурхае карабль і як хваля гоніць вецер. Як змагацца з гэтым кругаваротам? Як уціхамірыць гэты страшны механізм, які пагражае крушэннем? Як угадаць кірунак яе бегу—усе гэтыя падскокі, павароты, прыпынкі, удары?

Кожны такі ўдар у сценкі карабля можа пусціць яго на дно. Як папярэдзіць няшчасце? Тут-жа маеш справу з кідальным знарадам, які нібы жыве свядомым жыццём; ён то прыпыняецца, нібы нешта абмяркоўваючы, то раптам мяняе кірунак і ўвільвае ад вас. Страшная гармата вар'юе, ляціць наперад, пасоўваецца назад, б'е ўсё, што трапіцца ёй на шляху, і раптам кідаецца бегчы, праносіцца міма вас, блытаючы ўсё вашы меркаванні, ламае перашкоды, душыць людзей, як мух. Уся жудасць становішча ў тым, што падлога пад вамі хістаецца. Якім чынам весці барацьбу на пакатай паверхні, якая пры гэтым безупынна змяняе нахіл?

У адзін момант уся каманда карвета была на нагах.

Вінаваты ў здарэнні быў кананір, які слаба закруціў гайку ланцуга і не падклаў тармазоў пад колы каранады, у выніку чаго падушка яе ёрзалася ў раме,

расхістваючы абедзве пляцоўкі, пакуль, нарэшце, не саскочыў гарматны брук ¹⁾). А тут яшчэ парваўся канат, і гармата ўжо слаба трымалася на лафеце. Нерухомы гарматны брук, які перашкаджае адкату гарматы, у той час яшчэ не ўжываўся. Вялікая хваля ўдарыла ў пушачны порт, слаба прымацаваная каранада адкацілася, парвала ланцуг і ўсёй сваёй важкай масай пачала кідацца між дэкамі. У той момант, калі парваўся ланцуг, усе кананіры былі ля батарэі. Каранада, адкінутая кілевым нахілам удоўж палубы, урэзалася ў гурток людзей і адразу раздушыла чатырох, потым, падхопленая бакавым нахілам, раптам завярнулася ўбок, разрэзала папалам пятага, стукнулася аб левы борт і збіла з лафета другую гармату.

Тады і вырваўся той жудасны крык, які пачулі на версе. Усе, хто быў на сярэдняй палубе, кінуліся к трапу. Пмяшканне батарэі адразу апусцела.

Вялізная гармата засталася адна. Цяпер яна магла распараджацца сабой і гаспадарыць па судне. Яна магла зрабіць з ім усё, што хацела. Усе гэтыя людзі, загартаваныя ў бойках, якія смяяліся ў часе іх, цяпер дрыжалі.

Жах ахапіў усіх.

Капітан Буабертло і памочнік капітана Ла-В'эвіль, абодва адважныя людзі, стаялі над трапам і глядзелі ўніз, бледныя, маўклівыя, не ведаючы, што рабіць. Нехта адсунуў іх і сышоў уніз.

Гэта быў іхні пасажыр, брэтонскі селянін, чалавек, аб якім яны за хвіліну перад тым гаварылі.

Спусціўшыся з трапа, ён спыніўся і стаў глядзець.

¹⁾ Брук — канат, які не дае гармаце адкаціцца пасля стрэлу. Цяпер брук не ўжываецца.

СІЛА І МУЖНАСЦЬ

А гармата ўсё насілася між дэкамі. Яна падбіла ўжо чатыры гарматы і зрабіла дзве прабоіны ў борце, на шчасце, вышэй ватэрлініі, але небяспечныя ў час шквала. Яна шалёна налятала на бімсы карвета. Шканцы, вельмі моцныя, яшчэ трымаліся, бо гнутае дрэва мае асаблівую моцнасць, але чутно было, як яны трашчалі пад ударамі гіганцкага тарана, які біў ва ўсе бакі разам. Чатыры колы цяжкага лафета штохвілінна перакачваліся па целах забітых людзей, крышылі іх, і хутка пяць трупай ператварыліся ў дваццаць бясформеных кавалкаў мяса. Мёртвыя галовы, здавалася, крычалі. Струмені крыві пераліваліся па падлозе ў залежнасці ад крэна карвета. Унутраная абшыўка судна, прабітая ў многіх месцах, пачала распаўзацца. Усё судно напоўнілася пякельным гулам.

Капітан хутка авалодаў сабой, і па яго загаду на сярэдняю палубу пачалі кідаць усё, што толькі магло затармазіць ці аслабіць шалёны рух каранады,—матрацы, ложка, запасныя парусы, жмуты канатаў, мяхі з матроскай бялізнай і нават пачкі фальшывых папярочных грошай, якіх на карвеце быў цэлы груз; на гэтую подлюю выдумку англічан у той час глядзелі, як на зусім дазволеную ваенную хітрасць.

Але чым магло дапамагчы гэтае рыззё, калі ніхто не адважваўся спусціцца, каб разлажыць яго належным чынам? Праз некалькі мінут яно ўсё было параскідана і пакрышана ўшчэнт.

Хваляванне на моры павялічвала катастрофу. Сапраўдная бура, можа, перакуліла-б гармату; каб яна апынулася на баку або коламі ўгару, з ёй можна было-б справіцца.

Між тым руйнаванне ішло далей. Ужо стварыліся

шчыліны, нават надломы ў ніжняй частцы мачт, што ішлі скрозь усе ярусы судна аж да самага кіля. Пад сударгавымі штуршкамі каранады фок-мачта трэснула; нават грот-мачта была папсаваная. Уся батарэя расхлябалася. Дзесяць гармат з трыццаці былі ўжо не прыгодныя для бою. Лік прабоін у бартах павялічваўся, і ў карвет пачала прасочвацца вада.

Стары пасажыр, спусціўшыся на сярэднюю палубу, стаяў, як статуя. Суровым поглядам назіраў ён руйнаванне, але не варушыўся. Здавалася, немагчыма было зрабіць і кроку ў памяшканні батарэі.

Набліжаўся момант гібелі карвета. Яшчэ некалькі мінут, і крушэнне было-б немінучым.

Заставалася або загінуць, або адхіліць катастрофу. Трэба было на нешта адважыцца.

Але на што?

Каранада была страшным супраціўнікам. Трэба было ўсмірыць вар'ятку, прымацаваць маланку, абясшкодзіць гром.

— Толькі бог можа выратаваць нас, — сказаў Буабертло.

Усе маўчалі, пакінуўшы каранадзе рабіць сваю жудасную справу.

А знадворку хвалі біліся аб барты карвета, адказваючы сваімі ўдарамі на ўдары з сярэдзіны. Здавалася, два молаты б'юць па чарзе.

Раптам на гэтай непрыступнай арэне, дзе вольна разгульваў вызвалены ад ланцуга звер, з'явіўся чалавек з жалезным брусом у руцэ. Гэта быў вінаваец катастрофы, кананір, па чыёй нядбайнасці здарылася ўся гэтая бяда. Адчуваючы сябе вінавайцам няшчасця, ён захацеў паправіць яго. Схапіўшы ў адну руку ганшпуг, у другую вяроўку з зацяжной пятлёй, ён саскочыў праз люк на пярэднюю палубу.

Тут пачалося нешта жудаснае: змаганне гарматы з кананірам, паядынак паміж рэччу і чалавекам.

Чалавек стаў у куце, трымаючы напаягове ганшпуг і вярхоўку з пятлёй. Абапёршыся спіной аб сценку, растапырыўшы свае моцныя, быццам сталёвыя ногі, ён урос у падлогу і, збялелы, але трагічна спакойны, чакаў.

Ён чакаў моманту, калі гармата пранясецца каля яго.

Кананір ведаў сваю гармату, і яму здавалася, што і яна ведае яго: даўно ўжо яны жылі разам. Колькі разоў ён засоўваў руку ёй у горла! Гэта быў яго прыручаны звер. І чалавек загаварыў з гарматай, як з сабакам.

— Сюды, сюды!—клікаў ён яе.

Можа ён любіў яе. Здавалася, яму хочацца, каб яна падбегла да яго.

Але падбегчы да яго для яе азначала наляцець на яго. І каб гэта здарылася, ён загінуў-бы. Як гэтага ўнікнуць? Як зрабіць, каб яна яго не раздушыла?

Усе глядзелі на іх, затаіўшы дыханне. Толькі адзін стары пасажыр здаваўся спакойным; апрача двух байцоў, толькі ён яшчэ быў на палубе, нібы секундант пры смяротным паядынку.

Ён і сам рызыкаваў быць расціснутым, але не ва-рушыўся.

А пад імі сляпая вадзяная стыхія кіравала барацьбой.

У той момант, калі кананір, уступаючы ў гэтую страшную рукапашную бойку, кінуў выклік гармаце, калыханне выпадкова, па капрызю мора, на міг прыпынілася, і каранада замерла на месцы, нібы азаданая.

— Ідзі-ж! Ідзі!—паўтараў чалавек.

Яна, здавалася, прыслухоўвалася.

І раптам рынулася на яго. Ён ухіліўся ад удара.

Завязалася барацьба. Баец з цела і касцей біўся з бронзавым зверам.

Усё гэта адбывалася ў змроку. Гэтая каласальная саранча то стукалася аб нізкую столь батарэі, то зноў падала на свае чатыры колы, як тыгр на ўсе чатыры лапы, і зноў пачынала ганяцца за чалавекам. А ён, спрытны, гнуткі, як яшчарка, выкручваўся ад гэтых ярасных нападаў. Ён унікаў адкрытай сутычкі, але ўдары, ад якіх ён ухіляўся, траплялі на сцены карвета і разбуралі іх далей.

Гармата валакла за сабой абрываў ланцуга. Нейкім чынам ён абматаўся вакол шруба на казённай яе частцы. Другі канец застаўся прымацаваным да лафета, а гэты, вольны, шалёна матляўся вакол гарматы, ад чаго падскокі яе рабіліся яшчэ больш небяспечнымі. Шруб трымаў яго, як у моцна сціснутым кулаку, а ніжні яго канец узмацняў удары тарана, шалёным віхрам круцячыся вакол гарматы, нібы жалезная пуга ў меднай руцэ. Гэты абрываў ланцуга ўскладняў барацьбу.

Але чалавек змагаўся. Бывалі нават хвіліны, калі ён пераходзіў у наступ. З ганшпугам і вярхоўкай напачатку ён прабіраўся ўдоўж барта, выбіраючы момант. І гармата, нібы зразумеўшы яго хітрыкі, уцякала ад яго. А ён настойліва гнаўся за ёй следам.

Такая барацьба не магла цягнуцца доўга. Гармата, здавалася, раптам сказала сабе: «Досыць. Трэба канчаць» і спынілася. Адчувалася набліжэнне развязкі. Гармата яшчэ вагалася, але, здавалася, была ўжо гатова (для ўсіх акаляючых яна была жывой істотай) прыняць нейкае рашэнне. Раптам яна кінулася на кананіра. Той адскочыў, прапусціў яе міма сябе і крыкнуў

ёй са смехам: «Сарвалася! А ну, паспрабуй яшчэ!» Гармата, нібы раззлаваўшыся, падбіла каранаду на левым борце, потым, нібы запушчаная нябачнай прашчой, рынулася на правы борт, прама на чалавека, які зноў адскочыў. Тры каранады былі пашкоджаны штуршкамі азвярэлай махіны. Нібы сляпая, сама не ведаючы, што рабіць, яна раптам павярнулася задкам да чалавека, пакацілася наперад, збіла форштэвень і ледзь не зрабіла прабоіны ў насавай частцы судна. Чалавек схваўся ў кут ля трапа, за некалькі крокаў ад старога пасажыра, трымаючы напалатовае ганшпуг. Гармата нібы заўважыла гэта: не патурбаваўшыся нават павярнуцца, яна панеслася на чалавека заднім ходам са шпаркасцю апускаемай сякеры. Прыціснуты ў кут між бортам і сходнямі, ён, здавалася немінуча загінуў. Крык жаху вырваўся з вуснаў усёй каманды.

Але тут стары пажыр, які стаяў да гэтага часу нерухома, кінуўся насустрач гармаце са спрытнасцю, незвычайнай для яго гадоў. Схапіўшы па дарозе вязку асігнацый і рызыкуючы быць расціснутым, ён кінуў яе прама пад колы лафета. Гэты смелы і небяспечны манеўр быў выкананы спрытна, з дакладнасцю і ўмельствам, якім пазайздросціў-бы нават чалавек, добра ведаючы як абыходзіцца з марскімі гарматамі.

Пак адыграў ролю перашкоды. Каранада нібы спатыкнулася. Тады кананір быстра прасунуў свой жалезны брус паміж спіц бліжэйшага задняга кола лафета. Гармата спынілася.

Яна нахілілася набок. Чалавек сваім ганшпугам, як рычагом, дапамог ёй перакуліцца. Нібы звон са званіцы, грукнула цяжкая маса на падлогу. Чалавек, абліваючыся потам, кінуўся на яе і зачэпіў мёртвую пятлю за шыю пераможанага бронзавага страшыдла.

Усё было скончана. Чалавек перамог.

Уся каманда кінулася ўніз з канатамі і ланцугамі, і праз мінуту гармата была замацавана.

Кананір нізка пакланіўся пасажыру:

— Вы выратавалі мне жыццё, дабрадзею.

Стары, прыняўшы сваю ранейшую безуважную позу, нічога не адказаў.

ДЗВЕ ШАЛІ ВАГІ

Чалавек перамог, але і гармата таксама засталася пераможцам. Безадкладнае крушэнне карвета было папярэджана, але пашкодванні яго здаваліся непапраўнымі. У бортах знайшлі пяць прабоін. Адна, у насавай частцы, была вельмі вялікая. З трыццаці гармат дваццаць стаялі на сваіх лафетах пакалечаныя. Выбыла з строю і тая каранада, што нарабіла столькі бяды і цяпер была злоўлена і зноў пасаджана на ланцуг: шруб на яе казённай частцы быў выкручаны, і наводка гарматы зрабілася немагчымай. Лік непапсаваных гармат батарэі зменшыўся да дзевяці. У труме паказалася вада. Неабходна было зараз-жа выкачваць ваду і праўляць пашкодванні.

Сярэдняя палуба цяпер, калі можна было агледзець яе, мела жудасны выгляд. Большага руйнавання нельга сабе ўявіць нават у клетцы ашалелага слана.

Як ні было важна для карвета заставацца незаўважаным, але ў даны момант яшчэ важней было не даць яму патануць. Прышлося асвятліць палубу ліхтарамі, прымацаваўшы іх да бартоў у розных месцах.

Пакуль ішла трагічная барацьба з каранадай і каманда, для якой вырашалася пытанне аб жыцці і смерці, была цалкам занята падзеямі на карвеце, ніхто не ведаў, што робіцца на моры.

Між тым туман пагусцеў. Надвор'е змянілася. Судно

плыло па волі ветру. Карвет адхіліўся ад курса і апынуўся паўднёвей, чым трэба было. Цяпер яго больш не абаранялі берагі Джэрсея і Гернсея: ён апынуўся без прыкрыцця ў бурлівым моры. Вялікія валы лізалі яго адкрытыя раны: то была небяспечная ласка. Хваляванне рабілася пагражальным. Лёгкі берагавы вецер пераходзіў у шторм. Насоўваўся шквал, можа нават бура. За пятнаццаць крокаў нічога не было відаць.

Пакуль каманда сяк-так, з большага, папраўляла пашкоджанні на сярэдняй палубе, затыкала прабоіны і размяшчала ў баявым парадку ўцалелыя гарматы, стары пасажыр падняўся наверх.

Ён стаяў там, прысланіўшыся спіною да грот-мачты.

Задумаўшыся, ён не заўважыў, што на карвеце адбываецца нейкі незвычайны рух. Шэвалье, дэ-Лав'ёвіль загадаў салдатам марской пяхоты выстраіцца па абодвух баках грот-мачты, а матросы, якія ўдзельнічалі ў гэтым манеўры, па свістку боцмана размясціліся, стоячы, на рэях.

Граф дзю-Буабертло наблізіўся да пасажыра.

За ім ішоў чалавек у падраным адзенні, разгублены, з ашалелым поглядам, але ўсё-ж такі задаволены.

Гэта быў кананір, што перамог гармату.

Граф па-вайсковаму вітаў старога ў сялянскім убранні і сказаў:

— Генерал, вось гэты чалавек.

Кананір стаяў, выцягнуўшыся ў фронт і скромна апусціўшы вочы.

Граф дзю-Буабертло казаў далей:

— Генерал, ці не знаходзіце вы, што ўчынак гэтага чалавека заслугоўвае ўзнагароды?

— Так, знаходжу,—адказаў стары.

— У такім разе будзьце ласкавы даць загад,—сказаў Буабертло.

— Гэтае права належыць вам, а не мне. Вы—капітан.

— Але вы—генерал,—адказаў Буабертло.

Стары глянуў на кананіра.

— Падыйдзі сюды,—загадаў ён.

Кананір ступіў крок наперад.

Стары павярнуўся да графа, зняў у яго з грудзей ордэн святога Людовіка і прышпіліў яго да курткі кананіра.

— Ура!—закрычалі матросы.

Салдаты марской пяхоты ўзялі на-караул.

Тады пасажыр, паказваючы пальцам на ашалелага ад радасці кананіра, сказаў:

— А цяпер расстраляць яго.

Крыкі захаплення замерлі ў паветры. Усе здрантвелі.

Сярод магільнай цішыні ўзняўся гучны голас старога:

— Нядбайнасць гэтага чалавека ледзь не загубіла судна. Магчыма нават, што яго ўжо нельга выратаваць. Быць у моры—азначае змагацца з ворагам. Карабль, што выконвае марскі пераход,—усёроўна, што армія ў бойцы. Мора—суцэльная засада. Кожная хіба перад ворагам—караецца смерцю. Зробленую памылку паправіць нельга. Мужнасць павінна быць узнагароджана, нядбайнасць павінна быць пакарана.

Словы гэтыя падалі адно за другім, павольна, урачыста, з няўмольнай мернасцю, як удары сякеры па дубу.

І, глянуўшы на салдат, стары дадаў:

— Выканаць прыгавар!

Чалавек з ордэнам святога Людовіка на грудзях апусціў галаву...

— А цяпер расстраляць яго!—скажыў пасажыр.

Па знаку графа Буабертло два матросы спусціліся ўніз і хутка вярнуліся з саванам. За імі ішоў карабельны поп, які з часу адплыцця стаяў на малітве ў афіцэрскай каюце. Сержант вылучыў з ліку салдат, стаяўшых са стрэльбамі каля грот-мачты, дванаццаць чалавек і выстраіў іх у дзве шарэнгі, па шэсць у кожнай. Асуджаны, не сказаўшы ні слова, стаў паміж імі. Поп з распяццем у руцэ вышаў наперад і падышоў да яго.

— Марш!—скамандаваў сержант.

Узвод ціхім шагам накіраваўся к носу карабля. Матросы з саванам ішлі ззаду. Цішыня смерці панавала на карвеце. У моры роў ураган.

Праз некалькі мінут у цемры бліснула святло, грукнуў ружэйны залп, потым усё сціхла, а затым пачулася, як плюхнула ў ваду цела.

Пасажыр стаяў усё ў той-жа позе, прысланіўшыся да мачты, скрываваўшы рукі і думаючы сваю думу.

Буабертло паказаў на яго пальцам Ла-В'ёвілю і шапнуў:

— Нарэшце, Вандэя мае галаву.

9 = 380

Але што чакала карвет?

Хмары, якія на працягу ночы бадай што зліваліся з хвалямі, цяпер спусціліся так нізка, што зусім закрылі гарызонт. Усё мора было нібы пад цёмнай павалакай. Навакोल не было нічога, апрача імглы і туману. Такое становішча пагражала-б гібеллю нават непашкоджанаму судну. Да туману далучылася хваляванне.

Каманда не траціла часу дарма. Карвет быў палегчаны.

Выкінулі ў мора ўсё, што толькі можна было сабраць пасля разгрому, зробленага каранадай: падбітыя гарматы, паламаныя лафеты, кавалкі адарванай унутранай абшыўкі, абломкі дрэва і жалеза. Адчынілі гарматныя адтуліны і спусцілі на дошках у ваду загорнутыя ў брэзенты трупы забітых.

Змагацца з морам рабілася ўсё цяжэй. Бура не была ўжо такая вялікая: наадварот, ураган на гарызонце пачаў сцішацца і адыходзіць на поўнач. Але марскія валы не змяншаліся.

Пашкоджанае судно не магло доўга супраціўляцца моцным штуршкам, і кожная вялікая хваля магла быць для яго пагібельнай.

Гакуаль задумліва стаяў ля руля.

Сустракаць небяспеку з бесклапотным тварам—звычайная манера камандзіраў караблёў; лоцманы яе не прызнаюць.

Ла-В'ёвіль належаў да ліку тых людзей, якія захоўваюць весялосць нават у няшчасці.

— Ну, што, лоцман, шторм, відаць, асекся?—сказаў ён.—Яму вельмі хацелася чхнуць, ды не выгарэла. Усё абыйдзеца. Будзе вецер, Вось і ўсё.

Гакуаль адказаў сур'ёзна:

— Вецер падымае хвалю.

Маракі не любяць ні смяцца, ні сумаваць. У адказе лоцмана адчуваўся, аднак, трывожны сэнс. Для судна, маючага цечу, вялікая хваля азначае, што яно лёгка можа напоўніцца вадой. А Гакуаль яшчэ падкрэсліў сваё злавеснае прараканне пахмурым рухам брывёй.

Ла-В'ёвіль адчуў, што трэба стаць сур'ёзным.

Ён задаў пытанне лоцману, а адказ атрымаў ад гарызонта.

Пакрываўла туману, павіслае над вадой, раптам разарвалася, і вачам адкрылася ўзбаламучаная цёмная паверхня мора.

Неба здавалася суцэльным дахам з хмар. Але хмары не даходзілі да гарызонта: на ўсходзе прабівалася палоска бялясага святла—пракаральнік надыходзячага дня; на захадзе яшчэ віднелася бледнае святло толькі што зайшоўшага месяца.

На фоне гэтых двух светлых палос вызначаліся прамыя і нерухомыя чорныя сілуэты.

На захадзе, дзе свяціў месяц, відаць былі тры высокія скалы.

На ўсходзе, ля самага гарызонта, у бледным змроку світання вырысоўваліся восем караблёў, якія грозна выстраіліся ў лінію, на роўнай адлегласці адзін ад другога.

Тры скалы былі падводныя камні; восем караблёў—французская эскадра.

За кармой карвета былі скалы Ле-Менк'е, якія мелі дурную славу; перад ім—варожы флот.

На захадзе—смерць у марскім бяздонні, на ўсходзе—смерць у бойцы. Няроўны бой або крушэнне—іншага выбару не было.

Для барацьбы са скаламі карвет мог выставіць толькі прадзіраўленыя бакі, папсаваныя снасці, ды расхістаныя ў асновах мачты; для барацьбы з ворагам—батарэю, у якой з трыццаці гармат заставалася дзевяць і ўсе лепшыя кананіры былі забітыя.

Раніца толькі што пачала займацца на зару, і да світання было яшчэ далёка. Ноч магла працягнуцца яшчэ больш, бо цемната залежала галоўным чынам ад хмар, чорных і густых, якія стаялі высока і мелі выгляд суцэльнага шчыльнага скляпення.

Вецер, які рассяў ніжня хмары, гнаў карвет на Ле-Менк'е. Няшчаснае судна амаль не слухалася руля і ўжо не ішло, а кацілася па капрызу ветру і хваляў.

Грозны рыф Ле-Менк'е ў той час быў яшчэ больш небяспечны, як цяпер. З тых часоў мора несупынной работай прыбою паспела злізаць многія з вежаў гэтай натуральнай марской цытадэлі. Абрысы скал безупынна мяняюцца. Мора—гэта піла, якая ніколі не стамляецца рэзаць, і з кожным прыбоем гэтая піла робіць новы надрэз на ўцёсах. У тыя часы блізка падыйсці да Ле-Менк'е значыла загінуць.

А восем караблёў на ўсходзе былі той самай Канкальскай эскадрай, якая пазней праславілася пад камандай капітана Дзюшэна.

Становішча карвета было крытычнае. У часе перапалоху ён адхіліўся ад першапачатковага курса і ішоў цяпер больш на Гранвіль, як на Сен-Мало. Каб нават ён і мог манеўраваць і несці ўсе парусы, ён усёроўна не мог-бы вярнуцца ў Джэрсей, бо дарогу на Джэрсей яму загарадзіла Ле-Менк'е. А падыйсці да французскага берага перашкаджала эскадра.

Аднак, буры не было: была толькі «хваля», як казаў лоцман. Мора, якое падганяў свежы вецер і якое сустракала на сваім шляху перашкоду ў выглядзе рыфаў, бушавала не на жарт.

Мора ніколі не выяўляе адразу сваіх намераў. Усю ноч карвет «Клэймор» змагаўся з туманам і рыхтаваўся сустрэць шквал. Але мора ашукала яго: яно пужала бурай і нанесла яго на рыф. Наперадзе было таксама крушэнне, толькі ў другой форме.

— Тут караблекрушэнне, там бітва!—усклікнуў Лав'ёвіль.—Шах і мат з абодвух бакоў.

Знясілены карвет быў ва ўладзе стыхій.

У бледным, рассеяным святле надыходзячага дня, у чарнаце хмар, у невыразных, цямяных абрысах гарызонта, у таямнічым грукаце хваль было нешта ўрачыста-хаўтурнае. Усё навакол маўчала, толькі вецер злосна скуголіў.

Катастрофа надыходзіла велічна і спакойна. Ніякага руху сярод скал, ніякага руху на караблях. Ціша гіганцкая, усеабдымная. Не верылася, што карвету пагражае рэальная небяспека. Здавалася, марыва праносіцца над морам.

Граф Дзю-Буабертло ціхім голасам даў нейкі загад Ла-В'ёвілю, які зараз-жа спусціўся ў памяшканне батарэі. Потым ён узяў падзорную трубу і стаў на карме побач з лоцманам.

Усе намаганні Гакуаля сканцэнтраваліся на тым, каб утрымаць карвет супроць хваляў, бо, каб яго падхапіла збоку ветрам і хваляваннем, яно немінуча перакулілася-б.

— Лоцман, дзе мы знаходзімся?—запытаў капітан.

— Каля Ле-Менк'е.

— З якога боку?

— З самага небяспечнага.

— Якое тут дно?

— Скалістае.

— Можна стаць на шпрынг?

— Памерці заўсёды можна,—адказаў лоцман.

Капітан накіраваў падзорную трубу на захад і паглядзеў на рыф, потым павярнуўся на ўсход і пачаў лічыць далёкія караблі.

Усяго было восем суднаў, размеркаваных у баявым парадку. Іхнія профілі выразна выступалі над вадой. Пасярэдзіне можна было разгледзець высокі корпус трохпалубнага карабля.

Капітан пачаў распытваць лоцмана:

— Ведаеце вы, якія гэта судны?

— А як-жа-ж,—адказаў Гакуаль.—Гэта эскадра.

— Французская?

— Д'ябальская.

Пасля некаторага маўчання, капітан спытаўся:

— Тут усе іхнія крэйсеры?

— Не, не ўсе.

— Так, праўда,—успомніў капітан,—у эскадру ўваходзяць шаснаццаць суднаў, а тут толькі восем.

— Рэшта бадзяецца вунь там, удоўж усяго берагу і шпіёняць,—сказаў Гакуаль.

Капітан, не адрываючыся ад падзорнай трубы, пра-мармытаў:

— Трохпалубны карабль, два фрэгата першага ранга і пяць другога.

— Я таксама шпіёніў за імі,—прамовіў Гакуаль.

— Добрыя судны,—заўважыў капітан.—Я сам камандаваў такімі.

— А я іх бачыў зблізу,—сказаў Гакуаль.—Ужо-ж я не памылюся, не прыму адно за другое. Усе іх ад-знакі сядзяць у мяне ў галаве.

Капітан перадаў яму падзорную трубу.

— Зірні: ці бачыш ты высокі карабль пасярэдзіне?

— Так, камандзір, гэта «Залаты Бераг».

— Ну аде, яны яго перахрысцілі,—сказаў капітан.—Раней ён называўся «Бургундскія Штаты». Новае судно. Сто дваццаць восем грамат.

Ён дастаў з кішэні запісную кніжку з алоўкам і на-пісаў у ёй лічбу 128. Затым зноў спытаў:

— А як называецца першае судно налева ад ка-рабля?

— «Вопытны».

— Фрэгат першага ранга. Пяцьдзесят дзве гарматы.
Два месяцы назад ён узбройваўся ў Брэсце.

І капітан адзначыў у сваёй кніжцы—52.

— А побач з «Вопытным» якое судно?

— «Дрыяда».

— Таксама першаразрадны фрэгат. Сорак восемнаццаціфунтовых гармат. Гэты фрэгат хадзіў у Індыю. Як ваеннае судно ён можа пахвастацца слаўным мінулым.

Пад лічбай 52 ён паставіў лічбу 40. Затым падняў галаву і зноў звярнуўся да лоцмана:

— Цяпер скажы, якія судны знаходзяцца направа?

— Направа, камандзір, усе другаразрадныя фрэгаты. Усяго іх пяць.

— Як называецца першы ад карабля?

— «Рашучы».

— Трыццаць дзве восемнаццаціфунтовыя гарматы.

А другое?

— «Рышмон».

— Узбраенне тое самае. А за ім?

— «Атэіст».

— З такой назвай смешна выходзіць у мора. Далей?

— «Каліпсо».

— А апошні?

— «Лавец».

— Разам пяць фрэгатаў па трыццаць дзве гарматы на кожным.

І капітан пад ранейшымі лічбамі напісаў 160.

— Ты, аднак, добра пазнаеш іх, лоцман,—заўважыў ён.

— Я пазнаю іх, а вы іх ведаеце, камандзір!—адказаў Гакуаль.—Умець пазнаваць—добра, але ведаць—яшчэ лепш.

Капітан зноў утаропіўся ў сваю заціснуў кніжку і пачаў лічыць.

— Сто дваццаць восем... пяцьдзесят два... сорок... сто шэсцьдзесят...

У гэтую мінуту на палубу вышаў Ла-В'ёвіль.

— Шэвалье!—крыкнуў яму капітан.—Нам прыдзецца мець справу з трымастамі восемдзесяці гарматамі.

— Ну, што-ж, будзем біцца,—сказаў Ла-В'ёвіль.

— Вы толькі што агледзелі батарэю: колькі-ж, нарэшце, у нас гармат, прыдатных для бою?

— Дзевяць.

— Што-ж, будзем біцца,—сказаў у сваю чаргу дзю-Буабертло.

Ён узяў у лоцмана падзорную трубу і пачаў аглядаць усходнюю частку гарызонта.

Чорныя бязмоўныя сілуэты васьмі караблёў здаваліся нерухомымі, але з кожнай мінутай раслі.

Яны паступова набліжаліся к карвету.

— Камандзір,—сказаў Ла-В'ёвіль, аддаючы чэсць капітану,—прашу прыняць мой рапарт. Я з самага пачатку не давяраў гэтаму «Клэймору». Заўсёды бывае непрыемна, калі цябе нечакана пасадзяць на карабль, які не ведае цябе і не любіць. Зрадніцкае англійскае судно! Яно не можа любіць нас, французаў. Праклятая карананда даказала гэта. Я агледзеў усё памяшканне. Якары надзейныя. Жалеза добрай якасці, без ракавін. Кольцы якараў трывалыя. Канаты вельмі добрыя. Ёх лёгка аддаваць і яны не карацей устаноўленай даўжыні—ста дваццаці сажняў. З кананіраў шасцёра забітыя. Знарадаў шмат. Сто семдзесят адзін стрэл на гармату.

— Так, бо гармат усяго дзевяць,—сказаў капітан.

Ён зноў накіраваў падзорную трубу на гарызонт. Эскадра працягвала павольна набліжацца

Каранады маюць перад гарматамі тую перавагу, што для стральбы з іх дастаткова трох чалавек, загояны ўступаюць гарматам у тым, што б'юць не так метка і не так далёка. Трэба было, значыцца, падпусціць эскадру на адлегласць стрэлу з каранады.

Капітан ціхім голасам пачаў даваць загады. Трывожнага сігнала не падавалі, але выконвалі ўсё, што належала ў выпадках трывогі. Карвет быў няздатны для бойкі: ён не мог ні біцца з людзьмі, ні змагацца з хвалямі. Тым не менш каманда скарысталася ўсё магчымае з рэшткаў ваеннага судна. На шкафуце ля бейфутаў звалілі ўсё, што толькі было з запасных перліней і кабельтоваў, на выпадак, калі трэба было б замацаваць мачты. Прывялі ў парадак перавязачную. Па тагочаснаму звычайу маракоў, залажылі барты парусамі і скруткамі канатаў, што абараняла ад куляў, але не ад ядраў. Прынеслі каліброўкі для куляў, хоць і пазнавата было займацца цяпер праверкай. Але ж ніхто не прадбачыў такіх ускладненняў. Кожны матрос атрымаў зарады, пару пісталетаў і кінжал. Ложкі былі складзены, гарматы наведзены, стрэльбы зараджаны, сякеры і дрэкі раскладзены па месцах, круіткамера і камера са знарадамі адчынены. Кожны стаў на сваё месца. Усё гэта рабілася моўчкі, без гуку, як у пакоі паміраючага. Працавалі быстра і ўрачыстасумна.

Дзевяць уцалелых каранад расставілі ў рад—усе па барту, павернутама да непрыяцельскай эскадры.

Караблі эскадры, з свайго боку, у такой-жа цішыні рабілі свае маневры. Яны выстраіліся цяпер поўкрутам прама супроць Ле-Менк'е. Такім чынам «Клэймор», ахоплены дугой ды яшчэ звязаны сваімі ўласнымі якарамі, быў амаль прыціснуты к рыфу, гэта значыць асуджаны на верную гібель.

Восем караблѣў нагадвалі зграю сабак, якія акружылі дзікага вепра; ён не падаваў голаса, а толькі скаліў зубы.

Здавалася, абодва бакі чагосьці чакалі.

Кананіры «Клэймора» стаялі ля сваіх гармат.

Буабертло сказаў Ла-В'ёвілю;

— Мне-б хацелася распачаць агонь.

— Жаданне, вартае какеткі,—адказаў Ла-В'ёвіль.

НЕХТА ВЫРАТОЎВАЕЦЦА

Стары пасажыр спакойна назіраў за ўсім, што адбывалася навакол.

Буабертло падышоў да яго.

— Генерал,—сказаў ён,—усё падрыхтавана. Мы прыкаваны да нашай магілы; мы не здамося. Мы ў пастцы паміж эскадрай і рыфам. Здацца ворагу ці разбіцца ў бурунах—другога выбару нам няма. Лепш загінуць у бойцы, як у хвалях. Я, прынамсі, лічу за лепшае загінуць ад кулі ворага, чым ад вады. Але паміраць—наш абавязак, а не ваш. Вас абралі прынцы крыві, на вас усклалі вялікую місію—кіраваць паўстаннем Вандэі. Не будзь вас, і манархія можа загінуць. Вы павінны жыць. Наш абавязак—заставацца на карвесе, ваш—пакінуць яго... Я дам вам шлюпку з грабцом. Дабрацца да берага вакольным шляхам не так немагчыма, як здаецца. Яшчэ не развіднелася. Хвалі вялікія, на моры цёмна, вы праскочыце незаўважаным. Бываюць выпадкі, калі ўцёкі роўназначны з перамогай.

Стары з суровай важнасцю матнуў галавой у знак згоды. Дзю-Буабертло гучна крыкнуў:

— Салдаты і матросы!

Работы спыніліся, з усіх канцоў карвета павярнуліся да капітана твары. Ён пачаў гаварыць:

— Чалавек, якога мы возьмем як пасажыра,—прадстаўнік караля. Яго аддалі пад нашу ахову, мы павінны яго зберагчы. Ён патрэбен для інтарэсаў французскай кароны. За адсутнасцю прынца крыві ён будзе,—прынамсі мы так мяркуем,—правадыром вандэйскіх дружин. Гэта вядомы баявы генерал. Ён павінен быў прыстаць да берагоў Францыі разам з намі. Што рабіць,—цяпер прыстане без нас. Выратаваць галаву—значыць усё выратаваць.

— Верна! Верна!—закрычала каманда.

Капітан казаў далей:

Ён таксама будзе сур'ёзна рызыкаваць, дабрацца да берага нялёгка. Каб паспяхова змагацца з хвалямі, патрэбна вялікая лодка. Але толькі маленькая лодка можа незаўважанай праскочыць міма крэйсераў. Для высадкі трэба выбраць такое месца берага, дзе не пагражала-б небяспека сутыкнуцца з ворагам: лепш прыстаць па суседству з Фужэрам. Патрэбен спрактыкаваны матрос—добры грабец і добры плавец, ды яшчэ каб добра ведаў бераг і ўсе яго бухтачкі. Пакуль яшчэ досыць цёмна, шлюпка можа адыйсці незаўважанай. А там яна зусім схавецца за паравым дымам. Яна настолькі малая, што лёгка пройдзе па мелкаводдзю. Для нас няма выхаду, а для маленькай шлюпкі ёсць. Яна на вёслах адыйдзе як мага далей. Караблі ворага не заўважаць яе. А мы, са свайго боку, пастараемся адцягнуць іх увагу. Ці так я кажу?

— Верна! Верна!—зноў падхапіла ўся каманда.

— Нельга траціць ні мінуты. Хто хоча везці нашага пасажыра?

З цёмных радоў выступіў чалавек і сказаў:

— Я.

ЦІ ВЫРАТАВАНЫ?

Праз некалькі мінут маленькая лодачка, так званая гічка, якімі звычайна карыстаюцца для сваіх раз'ездаў камандзіры суднаў, адышла ад карвета. У ёй былі два чалавекі: за рулём сядзеў стары пасажыр, за вёсламі—матрос-ахвотнік. Было яшчэ вельмі цёмна. Выконваючы інструкцыі капітана, матрос старанна гроб да скал Ле-Менк'е. Кожны іншы шлях быў немагчымы.

У лодку паспелі палажыць сёе-тое з харчоў: мяшок з сухарамі, кавалак вэндліны і бачонак з вадой.

Адлегласць паміж карветам і шлюпкай пачала ўсё больш і больш павялічвацца. Вецер і кірунак хваляў спрыялі грабцу, і маленькая лодачка ляцела наперад, то мільгаючы ледзь значнай кропкай у досвітнім змроку, то знікаючы за грэбнямі хваляў.

Злавеснае чаканне навісла над морам.

Раптам сярод усеахапляючай трывожнай цішыні акіяна з карвета пачуўся чалавечы голас:

Казаў капітан дзю-Буабертло:

— Маракі яго вялікасці караля! Падыміце белы флаг на гротмачце: мы сустракаем нашу апошнюю зару.

З карвета пачуўся гарматны стрэл.

— Хай жыве кароль!—закрычала каманда.

Тады з боку гарызонта даляцеў другі, далёкі крык. многагалосны, зліты з шумам хваль, але ўсё-ж такі выразна чутны:

— Хай жыве Рэспубліка!

І грукат залпу з трохсот гармат скалануў марскую глыбіню.

Барацьба пачалася. Усё мора завалакло дымам, скрозь які бліскалі маданкі стрэлаў. З хваляў з усіх

бакоў уздымаліся пырскі пены ад падаючых у ваду ядраў.

«Клэймор» храбра страляў па васьмі караблях. Эскадра, згрупаваўшыся вакол яго поўмесяцам, у свой чарод распачала агонь з усіх сваіх гармат. Неба азырлася пажарам; здавалася, агнедышачы вулкан устаў з марскога бяздоння. Вецер гуляў з вялізнымі клубамі пурпуравага дыму, у якім судны то знікалі, то зноў паяўляліся, нібы здані. На першым плане, у яркім зарыве бою, вырысоўваўся чорны корпус карвета. На верхавіне яго грот-мачты можна было разгледзець белы, з залатымі ліліямі, флаг.

Два чалавекі, сядзеўшыя ў лодцы, маўчалі.

Трохкутная падстава рыфа Ле-Менк'е, нешта накшталт усечанага конуса, большая за ўвесь востраў Джэрсей. Гэты конус знаходзіцца пад вадой. Толькі верхавіна яго, плоскае ўзвышша, застаецца над вадой нават у часе прыліва. Ад яе аддзяляецца шэсць вялізных уцёсаў, якія цягнуцца прамой лініяй на паўночны ўсход, ствараючы нешта накшталт высокай, месцамі разбуранай сцяны. Вузкі праход між узвышшам і гэтымі шасцю ўцёсамі даступны толькі для суднаў, якія вельмі неглыбока сядзяць у вадзе. За лініяй уцёсаў пачынаецца адкрытае мора.

Матрос, які напрасіўся правесці лодку, накіраваў яе прама ў гэты праход. Такім чынам ён ставіў яе пад ахову скал Ле-Менк'е, за якімі ёй можна было не баяцца стрэлаў з эскадры. Ён спрытна прабіраўся ў вузенькай пратоцы, удалымі паваротамі ўхіляючыся ад падводных камяў, якія пагражалі лодцы то справа, то злева. Цяпер уцёсы зусім засланылі яе ад эскадры. Зарыва на гарызонце пачынала бляднець, шалёны грукат кананады патрохі сціхаў дзякуючы таму, што адлегласць усё павялічвалася. Але гарматныя

залпы не спыняліся, адкуль можна было заключыць, што карвет яшчэ трымаўся і што ён парашуў выпусціць усе свае знарады да апошняга.

Неўзабаве лодка выбралася ў адкрытае мора. Цяпер ёй ужо не пагражала небяспека—у баку ад рыфаў, па-за стрэламі, далёка ад месца бойкі.

Паступова абрысы мора пачалі святлець, светлыя палосы на небе паміж гарызонтам і хмарамі пашырыліся, грэбні хваляў пабялелі і заблішчэлі празрыстымі пырскамі пены. Дзень настаў.

Лодка схавалася ад суднаў ворага. Карцеч больш не пагражала ёй. Затое пагражала крушэнне. Маленчкая шкарупінка, без палубы, без мачты, без парусаў, без компаса, павінна была змагацца са стыхіяй, спадзяючыся толькі на вёслы. Ледзь значны атам стаяў твар у твар з двума калосамі—акіянам і ўраганам.

І раптам сярод неабдымнай бязлюднай прасторы чалавек, што сядзеў на носе, падняў свой мярцвяна-бледны пры ранішнім святле твар, пільна паглядзеў у вочы чалавеку, які сядзеў на карме, і сказаў:

— Я—брат кананіра, расстралянага па вашаму загаду...

ГАЛЬМАЛО

СЛОВА—СІЛА

Стары павольна падняў галаву.

Чалавеку, які прамовіў гэтыя словы, было гадоў каля трыццаці. Твар яго пацямнеў ад марскога загару. Вочы былі нейкія дзіўныя: праніклівы погляд матроса злучаўся з прасцецкай наіўнасцю селяніна. Ён моцна трымаў вёслы ў сваіх дужых руках. За поясам у яго тырчэлі два пісталеты, кінжал і пацеркі. Але выгляд у яго быў добрадушны.

— Хто вы?—спытаў стары.

— Я вам толькі што сказаў.

— Чаго-ж вы ад мяне хочаце?

Матрос кінуў вёслы, скрыжаваў рукі на грудзях і адказаў:

— Я хачу вас забіць.

— Рабіце, што хочаце,—сказаў стары.

Матрос узвысіў голас.

— Падрыхтуйцеся.

— Да чаго?

— Да смерці.

— За што?—спытаў стары.

Вочы матроса бліснулі.

— За тое, што вы забілі майго брата.

Стары спакойна адказаў:

— Я пачаў з таго, што выратаваў яму жыццё.

— Так, гэта праўда. Спачатку вы яго выратавалі, а потым забілі.

— Не я яго забіў.

— А хто-ж?

— Яго ўласная віна.

Матрос глядзеў на старога разгубленым поглядам. Потым яго бровы зноў гнеўна ссунуліся.

— Як вас завуць?—спытаў стары.

— Завуць мяне Гальмало, але вам няма патрэбы ведаць маё імя: я магу вас забіць і не называючы сябе.

У гэтую мінуту сонца ўзышло.

Кананада яшчэ ішла, але з перапынкамі, нібы з апошняй моцы. Густыя клубы дыму засцілалі гарызонт. Лодку, якою грабец больш не кіраваў, адносіла ветрам.

Матрос правай рукой выхапіў з-за пояса пісталет, а ў левую ўзяў пацеркі.

Стары ўстаў на карме ва ўвесь рост.

— Ці верыш ты ў бога?—спытаў ён.

— Веру. «Ойча наш, які на небе»,—адказаў матрос і перахрысціўся.

— Ёсць у цябе маці?

— Ёсць.

Ён яшчэ раз перахрысціўся і дадаў:

— Ну, што-ж вы, мансен'ёр? Даю вам мінуту, каб падрыхтавацца да смерці.

І ён узвёў курок.

— Чаму ты называеш мяне мансен'ёрам?

— Таму што вы—сен'ёр: гэта відаць.

— У цябе ёсць сен'ёр?

— Так. І важны сен'ёр. Хіба можна жыць без сен'ёра?

— Дзе ён?

— Не ведаю. Ён уцёк з нашых месц. Яго завуць маркіз дэ-Лантэнак, віконт дэ-Фонтэне. У Брытані ён—прынец, яму належыць маёнтак Сямі Лясоў. Я ніколі яго не бачыў, але гэта не перашкаджае яму быць маім панам.

— А каб ты яго ўбачыў, ці паслухаўся-б ты яго?

— Вядома! Я быў-бы язычнікам, каб не падначальваўся свайму пану. Мы абавязаны слухацца і бога і караля,—кароль-жа ўсёроўна, што бог на зямлі,—а пасля іх—сен'ёра, які для нас тое самае, што кароль... Але не ў гэтым зараз справа. Вы забілі майго брата, і я павінен забіць вас.

Стары сказаў:

— Я правільна зрабіў, забіўшы твайго брата.

Матрос сціснуў у кулаку пісталет.

— А ўсё-такі я вас заб'ю.

— Няхай так,—адказаў стары і спакойна запытаўся:—А дзе-ж ксёндз?

Матрос з неўразуменнем глядзеў на яго.

— Ксёндз?

— Але, ксёндз. Твайго-ж брата суцяшаў духоўнік. Мне таксама патрэбен духоўнік.

— Адкуль-жа я яго вазму ў адкрытым моры?

Здалёк усё цішэй і цішэй даносіліся сударажныя залпы гармат.

— У тых, хто памірае там, ёсць духоўнік,—сказаў стары.

— Але, праўда,—прамармытаў матрос,—там карабельны ксёндз.

Стары сказаў:

— Ты загубіш маю душу, а гэта цяжкі грэх.

Матрос панурыў галаву: ён думаў.

— Загубіўшы маю душу, ты загубіш і сваю,—казаў далей стары.—Паслухай, мне шкада цябе. Рабі, як хочаш. Ты верыш у бога? Так? Ці ведаеш ты, чаго мы ўсе хацелі на караблі, які ў гэты момант гіне? Мы хацелі памагчы справе божай. Каб твой брат чэсна і свядома выконваў свой абавязак, не здарылася-б няшчасця, карвет не напароўся-б на гэты пракляты флот, і ў гэтую мінуту мы высаджваліся-б на бераг Францыі, не страціўшы ніводнага чалавека. З мячом у руцэ, з разгорнутым белым сцягам мы памаглі-б верным сялянам Вандэі выратаваць Францыю, выратаваць караля і паслужыць правільнай справе. Вось дзеля чаго мы ехалі. І вось чаму цяпер еду я—адзіны, які застаўся цэлы. А ты становішся мне поперак дарогі. Ты з царазабойцамі супроць прастола, ты з бязбожнікамі супроць царквы. Брэтань будзе цярэць пад пятой бязбожнікаў, кароль будзе заставацца ў турме. А хто будзе вінаваты ў гэтым? Ты... Ну, што-ж, рабі, як хочаш. Я спадзяваўся на цябе—і памыліўся... Цяпер ты маеш сілу. І ўсё такі мне шкада цябе. Хоць ты і хрысціянін, у цябе няма веры. Рабі сваю справу! Канчай! Я стары—ты малады, я бяззбройны—ты узброены. Забівай мяне!

Стары казаў стоячы, выпраміўшыся ва ўвесь рост, і голас яго пакрываў шум мора. Матрос быў бледны. На ілбе яго выступілі буйныя каплі поту. Ён дрыжаў, як лісціна, і кожную хвіліну прыкладваў да губ свае пацеркі. Калі стары змоўк, матрос адкінуў ад сябе пісталет і ўпаў на калені.

— Даруйце, мансен'ёр!—усклікнуў ён са слязамі.— Я вінаваты. Распараджайцеся мной! Загадвайце! Я ўсё выканаю.

— Я дарую табе,—сказаў стары.

МУЖЫЦКАЯ ПАМЯЦЬ ВАРТА ВЕДАЎ КАМАНДЗІРА

Прадукты, што былі ў лодцы, вельмі спатрэбіліся. Двум уцекачам, якія вымушаны былі прабірацца вакольным шляхам, прышлося патраціць трыццаць шэсць гадзін, каб дабрацца да берага. Усю ноч прабылі яны ў адкрытым моры. Але ноч была ціхая і цёплая; толькі месяц здаваўся занадта яркім для гэтых людзей, вымушаных хавацца. Яны чулі апошнія, развітальныя стрэлы карвета, стрэлы, якія гучэлі як перадсмяротнае рыканне зацкаванага паляўнікамі льва. Затым на моры ўсё сціхла.

Карвет «Клэймор» загінуў, але загінуў бясслаўна: нельга быць героем, змагаючыся супроць бацькаўшчыны.

Гальмало быў спрактыкаваным мараком. Яго плаванне па хвалях паміж рыфаў пад пільным вокам ворага было сапраўдным цудам майстэрства. Пад вечар другога дня, прыблізна за гадзіну да захаду сонца, лодка пакінула за сабой гару Сен-Мішэль і прыстала к зусім пустыннаму пячанаму берагу, у месцы, дзе не бывае ні суднаў, ні людзей, бо тут можна загрузнуць у пяску.

Гальмало правёў лодку як мага бліжэй да берага, абмацаў нагою пясок, знайшоў яго даволі шчыльным, пасадзіў лодку на мель і саскочыў на зямлю.

Стары вышаў за ім і пачаў аглядаць гарызонт.

Потым ён схіліўся над лодкай, узяў з мяшка адзін сухар, сунуў яго ў кішэню і сказаў Гальмало:

— Вазьмі рэшту.

Гальмало палажыў у мяшок з сухарамі рэшткі мяса, ускінуў мяшок на плячо і спытаўся:

— Як вы мне загадаеце, мансен'ер—ці паказваць вам дарогу, ці ісці за вамі?

— Ні тое, ні другое,—адказаў стары.—Мы разыйдемся ў розныя бакі. Усёроўна ты для мяне не абаронца. Іншая справа, каб нас была тысяча. А так—лепш ужо быць аднаму.

Ён дастаў з кішэні бант з зялёнага шоўку з вышытай пасярэдзіне залатой ліліяй, вельмі падобны на карду, і спытаўся:

— Ты ўмееш чытаць?

— Не.

— Гэта добра. Пісьменны чалавек часта бывае перашкодай. А памяць у цябе добрая?

— Але.

— Вельмі добра. Слухай-жа, Гальмало. Ты пойдзеш направа, я—налева. Ты завернешся к Фужэру, я—к Базужу. Мяшка не кідай: ён надае табе падабенства з селянінам. Зброю схавай. Выцягни сабе кій з якога-небудзь плоту. Дзе можна, паўзі. Цяпер жыта высокае. Унікай дарог і мастоў. Трымайся бліжэй да плотаў і далей ад пракожных. Дзе можна, ідзі напрамік праз палі. У Панторсен не заходзь... Ах, так, табе яшчэ прыдзецца перабрацца праз Куэнон. Як ты перабярэшся?

— Пераплыву.

— Добра. Ды там ёсць і брод. Ты ведаеш, у якім месцы?

— Паміж Ансэ і В'е-В'ёлем.

— Верна. Я бачу, ты сапраўды ведаеш гэтыя месцы.

— Перш чым зрабіцца матросам, я быў селянінам.

— Кінь сваю матроскую шапку, яна можа выдаць цябе. Дзе-небудзь дастанеш сялянскі капялюш.

— О, такую рэч заўсёды можна дастаць. Першы сустрэчны рыбак прадасць мне свой.

— Вельмі добра. Цяпер слухай далей. Ты ведаеш тутэйшыя лясы?

— Мы разыйдемся ў розныя бакі.

— Усе дасканалала.

— А назвы іх ведаеш?

— Я тут ведаю усё—і лясы, і вёскі, і назвы.

— Нічога не забудзеш?

— Нічога.

— Добра. Слухай-жа ўважліва... Колькі можаш ты прайсці за дзень?

— Дзясць, пятнаццаць, восемнаццаць лье¹⁾. Дваццаць, калі трэба будзе.

— Так, трэба будзе. Цяпер глядзі, не прапусці ніводнага слова з таго, што я табе скажу. Ты пойдзеш у лес Сент-Обэн.

— Што пад Ламбалем?

— Так. Там на беразе яра ты ўбачыш вялікае дрэва—каштан. Стань пад гэтым дрэвам. Падай сігнал. Ведаеш, які?

Гальмало надзьмуў шчокі, павярнуўся к мору і закрычаў па-савінаму. Вышла надзвычайна падобна. Кожны сказаў-бы, што гэта сава крычыць у начной цемры; было нешта завеснае ў гэтым крыку.

— Добра,—сказаў стары і падаў Гальмало свой зялёны шаўковы бент.—Вось мая какарда. Взьмі яе. Вална, каб накуць ніхто не ведаў майго імя. Але дзясць будзе і гэтай какарды. Лялія на ёй вышыта яе каралеўскім вышчэствам у цямніцы Тампля.

Гальмало впусціўся на адно калена. З набожным трывожаннем прымаў ён з рук старога сяшчэтную какарду і паднёс яе да губ, але раптам, нібы спалохаўшыся свайго смеласці, падняў галаву і боізка спытаўся:

— Можна мне пачалаваць яе?

¹⁾ Лье—адзіншты французскі меры даўжыні, каля 4 кіламетраў.

— Можна. Цалуеш-жа ты распяцце?..

Гальмало дакрануўся губамі да залатой ліліі.

— Устань,—сказаў стары.

Гальмало ўстаў і схаваў какарду ў сябе на грудзях.

Стары казаў далей:

— Слухай уважліва. Вось наш пароль: «Да зброі! Нікога не шкадаваць!» Такім чынам, каля яра ў Сент-Обенскім лесе ты дасі сігнал. Тры разы. Пасля трэцяга разу з-пад зямлі з'явіцца чалавек.

— З падземнага ходу пад карэннямі дрэва? Ведаю.

— Гэты чалавек—Планшэно, або, як яго завуць, «Каралеўскае Сэрца». Ты пакажаш яму какарду. Гэтага будзе даволі. Потым ты пройдзеш, якімі хочаш дарогамі, у лес Астылье. Там ты ўбачыш кульгавага чалавека, па прозвішчу Мускетон. Ён бязлітасны. Скажы яму, што я яго памятаю і каб ён заклікаў да зброі ўсе свае парафіі. Пасля гэтага ты пойдзеш у лес Куэсбон. Там ты зноў падасі свой сігнал, і зноў да цябе выйдзе чалавек з падземнага ходу. Гэта будзе Цюо. Скажы яму, каб ён узмацніў замак Куэсбон, што належыць маркізу дэ-Гер, эмігранту. Там мясціна зручная: яры, пералескі, няроўная глеба. Пасля Куэсбона пойдзеш у Сент-Уан ле-Туа і там перагаворыш з Жанам Шуанам¹⁾. Яго я лічу сапраўдным правядыром. Запомні ўсё, што я кажу. Я нічога не запісваю, бо гэта небяспечна. Ну, а потым ты пойдзеш у лес Ружфё, дзе знаходзіцца М'елет, той самы, што так спрытна скача праз равы, апіраючыся на даўгі шост. А ты ўмееш так скакаць?

— Як не ўмець! На тое я брэтонскі селянін. Гэтыя шасты—нашы сябры: яны ўмацоўваюць нашы рукі і

¹⁾ Жан-Шуан — арганізатар контррэвалюцыйных сялянскіх атрадаў у Брэтані. Паўстанцы таксама называліся „шуанамі“.

падоўжваюць нам ногі. Аднаго разу я такім шастом адбіўся ад трох прыставаў. А ў іх былі шаблі.

— Калі гэта было?

— Гадоў дзесяць назад.

— Яшчэ пры каралі?

— Ну, але.

— Ты, значыцца, ваяваў пры каралі?

— А то як-жа!

— З кім?

— А я і сам не ведаю. Я правозіў цішком соль.

— Во як!

— У нас гэта называлася змаганнем супроць саляных падаткаў. Але-ж кароль і падаткі—рэчы розныя?

— Гэта не твайго розуму справа.

— Прашу выбачэння, мансен'ёр, што патурбаваў вас пытаннем.

— Пяройдзем да справы. Ты ведаеш замак Ла-Тург?

— Ці ведаю я Ла-Тург? Ды гэта-ж родавы замак маіх паноў. Жалезныя дзверы аддзяляюць стары замак ад новага. Яны такія тоўстыя, што іх і гарматай не праб'еш. Ёсць там і падземны ход. Я яго ведаю. Магчыма, толькі я адзін ва ўсім свеце і ведаю яго.

— Які падземны ход? Пра што ты гаворыш? Я не разумею.

— Ён застаўся яшчэ ад старых часоў, калі на Ла-Тург часта нападалі. І абкружаныя жыхары замка заўсёды маглі выйсці гэтым ходам, таму што ён выходзіць у лес.

— Ёсць сапраўды такія падземныя ходы ў іншых замках, але нічога падобнага няма ў Ла-Тургу.

— Не, ёсць, мансен'ёр. Я ніколі не чуў пра тыя падземныя ходы, пра якія вы гаворыце. А ла-тургскі я добра ведаю, бо я-ж з тых месц. Мала таго: гэтага ходу, апрача мяне, ніхто не ведае. Нам было забаро-

нена аб ім гаварыць, бо ім карысталіся ў часе войнаў. Бацька мой ведаў гэтую тайну і адкрыў яе мне. Мне вядомы яго ўваходы і выходы. Я з лесу магу прайсці ў замак і з замка ў лес так, што ніводная душа мяне не ўбачыць. Вораг можа ўварвацца ў замак і нікога не знайсці там. Вось што такое Ла-Тург. О, я добра ведаю яго!

Некалькі хвілін стары маўчаў.

— Ты, відаць, памыляешся. Каб там быў такі ход, мне гэта было-б вядома.

— Мансен'ёр, ён ёсць, я ў гэтым упэўнены. Трэба павярнуць камень у сцяне...

— Яшчэ што скажаш! Вы, мужыкі, ва ўсё верыце. Паслухаць вас, дык камні і круцяцца, і спяваюць, і нават ходзяць па начах да ручая піць ваду. Усё гэта—казкі!

— Але-ж я сам паварочваў гэты камень...

— А іншыя чулі, як камені пяюць. Не, Ла-Тург добрая, моцная цытадэль, у ёй лёгка абараняцца, але дурны будзе той, хто будзе спадзявацца на твой падземны ход, каб уцячы праз яго ў апошнюю мінуту.

— Але, мансен'ёр...

Стары паціскаў плячыма.

— Не будзем траціць часу. Справа перш за ўсё. Гэты рашучы тон прымусіў Гальмало замаўчаць.

Стары казаў далей:

— Слухай далей. З Ружфё ты пройдзеш у лес Моншэўрые. Там гаспадарыць Бенедысітэ, начальнік дружныны Дванаццаці. Гэта таксама мужны воін. Па яго загаду расстрэльваюць людзей, а ён у гэты час чытае застольную малітву. На вайне не да чулівасці... з Моншэўрыя ідзі прама...—Ён перапыніў сябе на патове фразы.—Ах, а пра грошы я забыў!—Ён дастаў з кішэні бумажнік і кашалёк і перадаў Гальмало і тое

і другое.—Во, вазьмі. У бумажніку трыццаць тысяч франкаў асігнацыямі. Праўда, яны фальшывыя, але і сапраўдныя каштуюць мала чым больш. А ў кашальку—помні гэта—сто луідораў. Я аддаю табе ўсе мае грошы. Тут мне нічога не трэба. І, апрача таго, лепш, каб не знайшлі ў мяне грошай, калі мяне схопяць... Цяпер кажу далей. У Шато-Гонт'е пагаворыш з прынцам дэ-Тальмон.

— Хіба прынец захоча гаварыць са мной?

— Гавару-ж я з табой.

Гальмало зняў шапку.

— Лілія яе высокасці забяспечыць табе ўсюды добры прыём. Не забывай, што табе прыдзецца хадзіць па такіх месцах, дзе ўсё насельніцтва складаецца толькі з сялян ды горцаў. Табе неабходна пераапрунца. Гэта лёгка зрабіць. Рэспубліканцы такія дурныя, што ў снім камзоле ды капелюшы з трохкаляровай какардай можна ўсюды прайсці. Цяпер-жа няма ні палкоў, ні вайсковай формы. Паасобныя часці не маюць нават свайго нумара, і кожны прыбіраецца, як хоча... Прайдзі ў лагер Пернэ. Там знойдзеш людзей з чорнымі тварамі. Яны наўмысля мажуцца сажай, а ў стрэльбы кладуць падвойны зарад пораху ды яшчэ падсыпаюць буйнага пяску, каб гучней страляла. Гэта добра, так і трэба. Але, галоўнае, перадай ім мой наказ: забіваць, забіваць і забіваць. Табе трэба будзе яшчэ зайсці ў лагер Чорнай Каровы, які знаходзіцца на ўзвышшы ў лесе Шарні, потым у Аўсяны лагер, у лагер Зялёны і ў лагер Мурашак. Пабыўшы ва ўсіх гэтых месцах і ўсім перадаўшы мой пароль: «Да зброі! Нікога не шкадаваць!», ты далучышся да галоўнай арміі—да каталіцкай каралеўскай арміі—там, дзе яна Судзе ў той час. Ты пабачыш усіх тых ваенных начальнікаў, якія будуць тады яшчэ жывыя. Пакажы ім маю

какарду: яны ведаюць, што яна азначае. Перадай ім ад майго імя наступнае: прышоў час весці адразу абедзве вайны—вялікую і малую. Вялікая робіць больш шуму, малая робіць ворагу больш клопату. Вандэйская вайна—жорсткая вайна, але шуанская яшчэ горш. А ў грамадзянскай вайне чым горш, тым лепш. Карысць вайны ацэньваецца той колькасцю зла, якую яна нясе з сабой.

Ён памаўчаў і дадаў:

— Гальмало, я кажу табе ўсё гэта таму, што я ў цябе ўпэўнены. Бачачы, як ты кіруеш лодкай, я паве-рыў у цябе. Хто можа кіраваць лодкай, той можа кіраваць і мецяжом. Такім чынам, скажы правадырам прыблізна наступнае. Я лічу за лепшую вайну ў лясах, а не ў адкрытым полі. Я зусім не збіраюся падстаўляць сто тысяч сялян пад кулі сініх. Пад канец гэтага месяца мне трэба мець пяцьсот тысяч чалавек, схаваных у лясах. Рэспубліканская армія—мая дзічына. Мы будзем ваяваць па-бракан'ерску. Я—стратэг лясных зараснікаў. Стратэг... Гэтага слова ты не разумееш, але ўсёроўна: ты разумееш, што значыць: «Нікога не шкадаваць!» і «Ўсюды засады». Галоўнае—малая вайна, вялікая на другім плане. Скажы ім яшчэ, што англічане за нас. Рэспубліка апынецца паміж двух агнёў. Еўропа нам дапаможа. Трэба скончыць з рэволюцыяй. Няхай манархі вядуць супроць яе вайну дзяржаў, мы павядзем вайну партызанскую. Скажы ім усё гэта. Ты зразумеў?

— Зразумеў? Трэба ўсё аддаць агню і мячу.

— Так.

— Не даваць літасці...

— Нікому.

— Я абыйду ўсе месцы.

— Але будзь асцярожны. У гэтай краіне ніколі нельга ведаць, дзе цябе падпільнае смерць.

— А калі ў мяне спытаюцца імя мансен'ёра?

— Яно пакуль павінна застацца невядомым. Ты скажаш, што не ведаеш яго, і гэта будзе праўда.

— А дзе я ўбачу вас, мансен'ёр?

— Там, дзе я буду.

— Дзе шукаць вас?

— Гэта будуць ведаць усе. Не міне і тыдня, як усе пра мяне загамонаяць. Я пакажу сябе; я выяўлю сябе дзеяннямі. Я адпомшчу за караля і за веру, і ты лёгка здагадаешся, што гэта гавораць пра мяне.

— Разумею.

— Глядзі-ж, нічога не забудзь.

— Будзьце спакойны.

— Цяпер ідзі.

— Я выканаю ўсе вашы загады. Іду. Я буду гаварыць. І калі мне ўдасца ўсё выканаць...

— Я ўзнагароджу цябе ордэнам святога Людовіка.

— Як майго брата? А калі будзе няўдача, вы загадаеце мяне расстраляць?

— Як твайго брата.

— Слухаю, мансен'ёр.

Стары апусціў галаву і, здавалася, аддаўся цяжкім думам. Калі ён падняў вочы, ён быў адзін.

Сонца толькі што зайшло. Чайкі і птушкі-рыбаловы вярталіся дадому, на бераг.

У прыродзе адчувалася тая няясная трывога, якая заўсёды бывае перед надыходам ночы. Жабы квакалі, кулікі са свістам падымаліся з сажалак, гракі і чайкі мітусіліся перад адыходам к сну, берагавыя птушкі пераклікаліся.

Але ніводзін гук не выдаваў прысутнасці чалавека. Навакोल не было ні душы. Ніводнага паруса не было

ў бухце, ніводнага аратага ў палях. Навакол расціла-
лася бязлюдная прастора. Вялікія кусты чартапалоха
трапяталі ад набягаўшага ветрыка. Яшчэ не паспеўшае
пацямнець неба залівала бераг бялясым, мярцвяным
святлом. Раскінутыя на цёмнай раўніне сажалкі зда-
валіся здалёк алавянымі лістамі, параскіданымі па
зямлі. Вецер дзьмуў з мора.

ТЭЛЬМАРШ

ВЕРХАВІНА ДЗЮНЫ

Стары пачакаў, пакуль Гальмало знік з вачэй, потым захінуўся ў плашч і пусціўся ў дарогу. Ён ішоў задумліва і павольна.

Ззаду вялізным чорным трохкутнікам са сваёй тыарай-саборам і цытадэлю, са сваімі двума вялікімі вежамі—круглай і квадратнай, нібы памагаўшымі ёй вытрымліваць падвойны цяжар царквы і вёскі, выступала над морам гара Сен-Мішэль.

Зыбучыя пяскі бухты Сен-Мішэль непрыкметна перасоўваюцца, увесь час змяняючы форму дзюн. У тыя часы між Гюінам і Ардэвонам была вельмі высокая дзюна, якая цяпер выраўнялася з берагам. Яна славілася даўнасцю свайго паходжання. З верхавіны яе была відаць на далёкую адлегласць уся навакольная мясцовасць.

Стары накіраваўся да гэтай дзюны і стаў узбірацца на яе. Дасягнуўшы верхавіны, ён прысеў на адзін з чатырох камянёў мілевага слупа і, прысланіўшыся да яго, пачаў разглядаць жывую геаграфічную карту, што расціралася ля яго ног. Ён нібы шукаў дарогу ў добра вядомых яму месцах. Было ўжо настолькі цёмна, што адзінай выразнай лініяй на ўсім гэтым шырокім пейзажы была лінія гарызонта, якая чарнелася на бледным фоне неба.

Можна было разгледзець групы дахаў адзінаццаці мястэчак і вёсак. На некалькі лье ў абодва бакі відаць былі званіцы прыбярэжных касцёлаў; у тых месцах іх наўмысля будуюць вельмі высокімі, каб яны маглі служыць маякамі для суднаў, якія знаходзяцца ў моры.

Раптам ён заўважыў, што над дахам галоўнага будынка фермы хістаецца нейкі дзіўны прадмет. У цемнаце нельга было разгледзець ні колеру яго, ні формы. Стары доўга ўглядаўся ў гэты прадмет, нібы пытаючы сябе: «Што-б гэта магло быць? Гэта не флюгер; флюгер круціцца, а гэта хістаецца. Непадобна і на флаг».

— Ён стаміўся і цяпер з прыемнасцю адпачываў, сядзячы на камені. Ён глядзеў, прыслухоўваўся. Да чаго? Да цішыні. Нават у сільных натур бываюць минуты журбы. І раптам гэтую цішыню не то каб парушылі, а неяк падкрэслілі галасы праходзячых міма людзей. Гэта былі жаночыя і дзіцячыя галасы. Бывае, што ў гучную цемру нечакана ўварвецца вясёлы перазвон. За кустамі не было відаць пракожых, але было чуць, што яны ідуць унізе, каля дзюны, у бок раўніны і лясоў. Свежыя і звонкія галасы чуліся так блізка, што выразна даходзіла кожнае слова. Жанчына сказала:

— Пойдзем хутчэй, цётка Флешар. Куды тут заварочваць? Сюды?

— Не, вунь туды,—адказала другая.

І два жаночыя галасы,—адзін гучны, упэўнены, другі нясмелы,—прадаўжалі сваю гутарку.

— Як завецца па-вашаму ферма, якую мы цяпер займаем?

— Эрб-ан-Пайль.

— Яшчэ далёка да яе?

— Добрую чвэрць гадзіны хады.

— Ідзем хутчэй. Вячэраць трэба.

— Але, мы і так спазніліся.

— Пабегчы-б, ды дзеткі твае змарыліся. Двум бабам не занесці тры такія парасяці. Ты і так ужо цянеш адну. У ёй без малага пуд. І навошта ты яе цягаеш на руках? Вялікая дзяўчынка, хутка два гады. Ужо ад грудзей адлучылі. Хай прабяжыцца... Эх, астыне наш суп!

— А добрыя чаравікі вы мне падаравалі! Акурат падыходзяць, нібы на мяне шытыя.

— Усё-ж лепш, як бегачь басяком.

— Не адставай, Рэнэ-Жан.

Галасы аддаліліся. Усё сціхла.

Стары не варушыўся. Навакол стаяла ясная, непарушная цішыня. Прырода супакоілася ў даверлівай дрымоце. На дзюне было яшчэ светла, але раўніна пачымнела ўжо, а ў лесе панавала сапраўдная ноч. На ўсходзе ўставаў месяц. Рэдкія зоркі праразалі бледна-блакітнае неба. Стары адчуваў, што ў душы яго нараджаецца надзея, калі толькі слова «надзея» можна ўжыць у чаканні грамадзянскай вайны. Яму здавалася, што цяпер, калі яму ўдалося ўцячы з мора, такога бязлітаснага, і ён ступіў на цвёрдую зямлю, то ўсякая небяспека для яго мінула. Ніхто не ведаў яго імя; ён бясследна схаваўся ад ворага. Ён быў адзін, нікому невядомы, ні ў кога не выклікаючы падазрэння. Зямля і неба былі ахоплены глыбокай цішынёй. Толькі вецер дзьмуў з мора.

Раптам стары ўстаў і пачаў пільна ўглядацца ў далечыню.

На званіцы Кармерэ адбывалася нешта дзіўнае. Яе цёмны сілуэт выразна вырысоўваўся на бледным фоне неба: відаць былі ўся вежа з яе пірамідальным дахам і паміж дахам і вежай клетка для званоў, квадратная,

скразная, адкрытая з усіх чатырох бакоў, як прынята ў брэтонцаў.

Гэтая клетка то закрывалася, то адкрывалася: праз роўныя прамежкі часу яе высокае акно то выступала белай плямай, то цямнела; то скрозь яго відаць было неба, то на яго набягаў нейкі цень, і гэты цень і гэтыя пробліскі святла штохвілінна чаргаваліся з правільнаасцю ўдараў молата, што б'е па кавадлу.

Стары зірнуў направа, на званіцу Багер-Пікан, якая таксама выразна вызначалася на гарызонце. І там пралёты то адкрываліся, то закрываліся.

Ён паглядзеў налева, на званіцу Таніса. Там паўтаралася тая самая з'ява.

Тады ён пачаў углядацца ў званіцы ўсіх навакольных касцёлаў.

І ўсюды пралёты званіц то чарнеліся, то святлеліся.

Што гэта значыла?

Гэта азначала, што ўсюды званілі ў званы. І званілі, не шкадуючы рук, бо іначай цень і пробліскі не маглі-б чаргавацца з такой хуткасцю.

Але што-ж гэта быў за трызвон?

Відаць, білі ў набат. Білі шалёна на званіцах усіх касцёлаў, ва ўсіх парафіях, ва ўсіх вёсках.

Але звону не было чуваць. Вецер дзьмуў з мора і адносіў усе гукі ў процілеглы бок.

Нібы шалёныя, званы адначасова з усіх бакоў будзілі цішыню ночы.

Стары глядзеў і слухаў. Ён не чуў набата, але бачыў яго.

Бачыць набат—незвычайнае адчуванне.

На каго-ж злавалі званы? Супроць каго заклікаў гэты набат?

КАРЫСЦЬ БУЙНАГА ШРЫФТА

Безумоўна, на кагосьці рыхтавалася аблава... На каго? Гэты жалезны чалавек уздрыгануўся.

Не, не можа быць, каб шукалі яго. Як маглі здагадацца, што ён тут? Не можа быць, каб хто-небудзь паспеў паведаміць дэлегатам Канвента ¹⁾: ён-жа толькі што высадзіўся. З загінуўшага карвета, напэўна, не выратаваўся ніводзін чалавек. І, апрача таго, на карвеце ніхто, апрача Буабертло і Ла-В'ёвіля, не ведаў яго імя.

А званы працягвалі свой шалёны трызвон. Ён глядзеў і машынальна пералічваў іх, і мысль яго, спуджаная раптоўным пераходам ад поўнай бяспекі да страшнай невядомасці, бездапаможна кідалася, пераскокваючы ад адной здагадкі да другой. Але, па сутнасці, чаго яму было баяцца? Мала чаго маглі біць у набат! Ён пачаў супакойваць сябе, гаворачы: «Глупства! Ніхто не ведае, што я тут, ніхто не ведае майго імя».

Ужо некалькі мінут ён чуў у сябе над галавой і адзаду нейкі шолах. Так шамаціць лісце на дрэвах ад моцнага ветру. Спачатку ён не звярнуў на гэта ўвагі, але шолах не спыняўся, настойліва паўтараўся. Стары абярнуўся. Аказалася, што гэта быў аркуш паперы: вецер трапаў парваную афішу, прыклееную да слупа. Яе прыклеілі нядаўна, бо яна была яшчэ вільготная, і, мабыць, дрэнна прыклеілі, бо іначай вецер не мог-бы адарваць яе.

Неба было яснае: у чэрвені прыцемкі цягнуцца доўга. Унізе, пад дзюнай, было цёмна, але верхавіна была яшчэ асветленая.

¹⁾ *Нацыянальны Канвент (1792—1795)*—рэвалюцыйны сход прадстаўнікоў французскага народу. Быў абраны народам пасля звяржэння караля. Канвент абвясціў Францыю рэспублікай, выдаў законы, кіраваў рэвалюцыйнымі войскамі.

6. Давеноста грэці.

Афіша была надрукавана буйнымі літарамі, таму яе сяк-так можна было разабраць. Вось што ён прачытаў:

„Французская рэспубліка, адзіная і недзялімая“.

Мы, прыёр з Марны, прадстаўнік народу, камісар пры берагавой Шэрбургскай арміі, гэтым загадваем: Былы маркіз дэ-Лантэнак, віконт Фонтэнэ, які называе сябе брэтонскім прынцам і які высаджыўся цішком на берагах Францыі каля Гранвіля, абвяшчаецца па-за законам. Галава яго ацэнена. Таму, хто выдасць яго ўладзе жывога або мёртвага, будзе заплочана шэсць-дзсят тысяч ліўраў. Сума гэта будзе выплачана не асігнацыямі, а золатам. Адзін батальён Шэрбургскай арміі зараз-жа высылаецца на пошукі вышэйпамянёнага былога маркіза дэ-Лантэнака. Сельскія абшчыны запрашаюцца дапамагаць войску. Дано ў Гранвілі 2 чэрвеня 1793 года.

Падпісана: Прыёр з Марны.

Пад гэтым подпісам быў другі, выведзены такімі дробнымі літарамі, што пры змрочным святле яго нельга было разабраць.

Стары насунуў на вочы шапку, зашпіліў пад самым падбародкам капюшон свайго марскога плашча і шпаркімі крокамі сышоў з дзюны. Відаць, яму было небяспечна заставацца далей на гэтым асветленым пункце.

Можа ён і так ужо прабыў там занадта доўга. Верха-

Гэта была афіша, прыклееная да мілевага слупа.

віна дзюны была адзіным пунктам пейзажа, які можна было яшчэ разгледзець.

Спусціўшыся ў цемру, ён пачаў прабірацца паміж агарожамі, накіроўваючыся к ферме. Відаць, ён меў падставу спадзявацца, што там ён будзе ў небяспецы.

Навакол было бязлюдна. У такі позні час у вёсках амаль не бывае прахожых.

Стары спыніўся за адным кустом, зняў плашч і куртку, потым надзеў куртку поўсцю ўверх, падраны свой плашч падвязаў вяровачкай да шыі і пайшоў далей.

Свяціў месяц.

Ён дайшоў да скрыжавання двух дарог, дзе стаяў стары каменны крыж. Ля падножжа крыжа бялеўся чатырохкутны аркуш паперы—мабыць, такая-ж афіша, якую ён толькі што прачытаў. Ён падышоў бліжэй.

— Куды вы ідзіце?—гукнуў яго чыйсьці голас.

Стары азірнуўся. За плотам стаяў чалавек, высокі, як і ён сам, такі-ж стары і сівы, бадай яго дваінік, але ў яшчэ больш жабрацкіх лахманах.

Чалавек стаяў, абалёршыся на даўгі кій. Ён паўтарыў сваё пытанне.

— Я пытаюся вас, куды вы ідзіце?

— Скажыце мне лепш, дзе я?—спакойна, бадай што пагардліва адказаў стары.

Чалавек адказаў:

— Вы ў сен'еры Таніс. Я—тутэйшы жабрак, вы—тутэйшы сен'ёр.

— Я?

— Але, вы—маркіз дэ-Лантэнак.

БАДЗЯГА

Маркіз дэ-Лантэнак (цяпер і мы будзем называць яго так) спакойна адказаў:

— Ну, што-ж, выдайце мяне.

Жабрак казаў далей:

— Мы абодва тут у сябе дома: вы—у замку, я—у лесе.

— Досыць балбатаць! Выдайце мяне,—сказаў маркіз. Жабрак спытаўся:

— Вы ішлі на ферму Эрб-ан-Пайль?

— Так.

— Не ідзіце туды.

— Чаму?

— Там сінія.

— Даўно?

— Ужо тры дні.

— Жыхары фермы, вядома, абараняліся?

— Не. Яны адчынілі ім вароты.

— А, во як!—прамовіў маркіз.

Жабрак паказаў пальцам на дах фермы, які відаць быў з-за дрэў.

— Бачыце вы гэты дах, пан маркіз?

— Бачу.

— А бачыце на ім...

— Сцяг?

— Трохкаляровы,—сказаў жабрак.

Гэта быў прадмет, які прыцягнуў ужо ўвагу маркіза, калі ён быў на дзюне.

— Здаецца, б'юць у набат?—спытаў ён.—Мне зда-лося...

— Так, б'юць.

— Чаго-б гэта?

— Відаць, з-за вас.

— Але звону не чуваць.

— Ветрам адносіць,—сказаў жабрак. Потым спы-таў:—Бачылі вы афішу?

— Бачыў.

— Вас елукаюць...—і, паглядзеўшы ў бок фермы, ён дадаў:—Там іх аж поўбатальёна.

— Рэспубліканцаў?

— Парыжан.

— Ну, што-ж,—сказаў маркіз,—трэба ісці туды.

І ён ступіў крок у кірунку да фермы. Жабрак схопіў яго за руку.

— Не ідзіце туды!

— Куды-ж мне ісці?

— Да мяне.

Маркіз паглядзеў на жабрака.

— Пан маркіз,—казаў жабрак,—дом у мяне мізэрны, затое надзейны. У зямлянцы маёй нізка, як у склепе. Заместа падлогі—насцілка з моху, замест столі—пляцёнка з вецця і травы. Хадзем. На ферме вас расстраляюць, а ў мяне вы паспіце і адпачнеце. Вы пэўна змарыліся. А заўтра ранішай сінія пойдучь далей, і вы пойдзеце, куды вы пажадаеце.

Маркіз недаверліва разглядаў гэтага чалавека.

— Хто вы такі?—спытаў ён.—Рэспубліканец ці раяліст?

— Я—бедны чалавек.

— Не раяліст і не рэспубліканец?

— Я аб гэтым не думаю.

— Вы за караля ці супроць?

— У мяне для гэтага няма часу.

— Што вы думаеце аб тым, што цяпер адбываецца?

— Мне няма чым жыць.

— Аднак, вы хочаце дапамагчы мне.

— Я даведаўся, што вас абвясцілі па-за законам. Што-ж пасля гэтага закон? Не разумею. Значыцца, можна быць і па-за ім? Узяць хоць мяне: можа я таксама па-за законам? Паміраць ад голаду—хіба не значыць быць па-за законам?

— Ці даўно вы так гаруеце?

— Усё жыццё.

— І вы хочаце выратаваць мяне?

— Так.

— Чаму?

— Гледзячы на вас, я падумаў: «Вось гэты яшчэ бяднейшы за мяне. Я маю права дыхаць, а ён пазбаўлены і гэтага права...»

— Гэта праўда. Дык вы хочаце выратаваць мяне?

— Вядома. Мы цяпер браты, мансен'ёр. У мяне няма хлеба, у вас хочучь адабраць жыццё. Мы два жабракі.

— Але-ж ці вядома вам, што мая галава ацэнена?

— Так.

— Як вы даведаліся пра гэта.

— Я прачытаў афішу.

— Вы ўмееце чытаць?

— Вядома, і пісаць умею. Чаму я павінен быць невукам?

— Калі вы ўмееце чытаць і прачыталі афішу, то вы ведаеце, што той, хто выдасць мяне, атрымае шэсцьдзесят тысяч ліўраў.

— Я ведаю гэта.

— Не асігнацьямі.

— Так, золатам.

— Вы ведаеце, шэсцьдзесят тысяч ліўраў—вялікае багацце.

— Ды якое яшчэ!

— І што той, хто выдасць мяне, будзе багатым чалавекам?

— Я гэта і падумаў. Калі я вас убачыў, я сказаў сабе: «Той, хто выдасць гэтага чалавека, атрымае велізарнае багацце— шэсцьдзесят тысяч ліўраў! Трэба хутчэй схаваць яго!»

Маркіз паследаваў за жабраком.

Яны ўвайшлі ў гушчар. Там была зямлянка жабрака. Вялікі стары дуб уступіў гэты прытулак чалавеку: зямлянка была выкапана пад яго карэннямі, і яго галіны затулялі яе. У ёй было нізка і цёмна; ніхто не мог-бы яе заўважыць. Там можна было змясціцца ўдвух.

— Я прадбачыў, што мне прыдзецца прымаць госця,—сказаў жабрак.

Такія падзямеллі—патаемнікі, як іх называюць мясцовыя сяляне,—не рэдкія ў Брэтані.

Звычайнае абсталяванне такога жылля—пасцель з саломы або з прамытых і высушаных марскіх водараслей, тоўстая дзяружная коўдра, некалькі сальных свечак і крэсіва.

Маркіз і яго спадарожнік нахіліліся, папаўзлі тропкі і апынуліся ў зямлянцы, якая падзялялася карэннямі дрэва на некалькі каморак няправільнай формы. Яны ўселіся на кучы сухіх водараслей, з якіх была зроблена пасцель. Прамежак між двух каранёў, якія служылі дзвярыма, прапускаў трохі святла. На дварэ была ўжо ноч, але вочы прыстасоўваюцца да цемнаты і прывыкаюць заўважаць у ёй нават слабае святло. І, апрача таго, уваход у зямлянку асвятляўся месяцам. У куцестаяў кубак з вадой; побач з ім ляжалі грачаная перапечка і жменя каштанаў.

— Давайце вяртацца,—сказаў жабрак.

Яны падзялілі каштаны, маркіз выняў свой сухар, і абодва пачалі есці, адламаваючы ад адной і той самай чорнай ляпёшкі і па чарзе сёрбаючы з аднаго кубка.

Пачалася гутарка. Маркіз распытваў жабрака:

— Значыцца, што-б ні здарылася, вам усёроўна?

— Бадай, што так. Гэта вашы панскія справы.

— Але тое, што адбываецца...

— Адбываецца недзе там, высока,—сказаў жабрак і дадаў:—Ёсць рэчы, якія адбываюцца яшчэ вышэй: сонца ўсходзіць, месяц павялічваецца і памяншаецца... Вось гэта цікавіць мяне.—Ён сербануў з кубка.—Добрая вада, свежая.—Потым спытаўся:—Як вам падабаецца гэтая вада, мансен'ёр?

— Як вас завуць?—спытаў маркіз.

— Завуць мяне Тэльмарш, а клічуць Бадзягай. Ёсць і другая мянушка ў мяне—Старык.—І ён дадаў: вось ужо сорак гадоў, як мяне завуць Старыком.

— Сорак гадоў! Але ў той час вы былі яшчэ маладым.

— Ніколі я не быў маладым. А вось вы заўсёды малады, пан маркіз. Ходзіце, як дваццацігадовы, узбіраецеся на дзюны. А я ўжо дрэнна хаджу: прайду чвэртку лье і стамлюся. А мы-ж з вамі аднагодкі. Але ў багатых ёсць тая перавага, што яны ядуць кожны дзень. Сытная ежа захоўвае чалавека.

Ён памаўчаў і пачаў далей:

— Багацце і беднасць,—якая гэта страшная рэч! Ад гэтага і ідзе ўся бяда. Бедныя хочуць быць багатымі, а багатыя не жадаюць збяднець. У гэтым, бадай што, і ўся справа. Толькі я стаю ў баку ад усяго гэтага. Усёроўна нічога не зменіш: падзеі ідуць сваёю чаргою, як ім прызначана ад бога. Я не стаю ні за крэдытораў, ні за даўжнікоў. Я ведаю, што бываюць даўгі і што даўгі трэба плаціць,—вось і ўсё. Мне здаецца, было-б лепш, каб не забівалі караля, а чаму гэта было-б лепш, мне цяжка сказаць. Але мне скажуць: «А ці даўно людзей вешалі на дрэвах нямаведама за што?» Ды што там, я сам бачыў, як павесілі чалавека з-за каралеўскай касулі, якую ён падстрэліў. А ў яго была жонка і сямёра дзяцей... Многа чаго можна было-б расказаць пра той і пра другі бок.

Ён зноў памаўчаў, потым дадаў:

— Вы разумееце, што і сам я толкам не разбяруся, дзе сапраўдная праўда. Навакोल робіцца нешта няладнае, усе мітусяцца... Бог з імі! Я жыву сабе пад зоркамі, і нічога мне не трэба.

Ён зноў аб нечым задумаўся, але праз мінуту зноў загаварыў:

— Я-ж трохкі знахар, магу лячыць. Я ведаю розныя травы. Вось іншы раз разглядаеш якую-небудзь травінку, а людзі бачаць і гавораць: вядзьмар. Калі чалавек задумваецца, людзям здаецца, што ён ведае нешта такое, чаго не ведаюць іншыя.

— Вы тутэйшы?—спытаў маркіз.

— І нарадзіўся, і вырас, і састарэўся ў гэтых месцах.

— Вы ведаеце мяне?

— Вядома. Апошні раз я бачыў вас, калі вы прыязджалі сюды два гады назад. Потым вы наехалі ў Англію. І вось зараз: бачу, чалавек стаіць на дзюне. Высокі такі. Высокіх людзей не часта сустранеш; у Брэтані народ дробны. Вось я гляджу (афішу я яшчэ раней прачытаў) і кажу сабе: «Эге! Ці не ён гэта?» А тут месяц узышоў. Вы спусціліся ўніз, падышлі бліжэй, я вас і пазнаў.

— А я вас не ведаю,—сказаў маркіз.

— Праходжыя хіба глядзяць на жабракоў? А жабрак—той глядзіць пільна.

— Хіба я сустракаў вас раней?

— Вы часам мне падавалі, але, даючы жабраку, не глядзіш на яго, а хто атрымоўвае, той усё прыкмеціць, нічога не прапусціць. Пра жабракоў гавораць—шпіёны. Але я не шпіён, прынамсі, стараюся не быць ім, хоць мне і не соладка жывецца. Я працягваў руку за міласцінай. Вы бачылі толькі руку і кідалі ў яе ма-

неты, якія патрэбны былі мне раніцей, каб увечары не памерці ад голаду. Нашаму брату здараецца і па сутках нічога не есці. Бывае, што ад якога-небудзь су залежыць жыццё чалавека. Вы многа разоў выратоўвалі мне жыццё: я аддаю вам мой доўг.

— Так, вы выратоўваеце мяне.

— Выратоўваю, мансен'ёр, але толькі...—тут голас Тэльмарша зрабіўся ўрачыста-сур'ёзным:—з адной умовай.

— Якой?

— Каб, з'явіўшыся сюды, вы не рабілі зла.

— Я прыехаў для добрай справы,—адказаў маркіз.

— А калі так, то добра. Цяпер будзем спаць.

Яны ляглі на кучу водараслей, прытуліўшыся адзін да аднаго. Тэльмарш зараз-жа заснуў. Маркіз, не глядзячы на стому, заснуў не адразу. Ляжаць на такой пасцелі значыла ляжаць на зямлі, і маркіз, скарыстаўшы гэта, прылажыў вуха да зямлі і прыслухаўся. Гукі, як вядома, добра перадаюцца глебай. Ён пачуў глухі гул. Гэта званілі званы. Набат працягваўся.

Маркіз заснуў.

ПАДПІСАНА: „ГОВЭН“

Калі ён прагнуўся, быў дзень.

Жабрак стаяў, абапёршыся на кій, але не ў зямлянцы—там нельга было выпрастацца,—а ля ўваходу. На твары яго паблісквала сонца.

— Мансен'ёр, на званіцы ў Танісе толькі што адзванілі чатыры гадзіны,—сказаў ён маркізу.—Я чуў чатыры ўдары: значыцца, вецер перамяніўся і дзьме цяпер з берага. А іншых гукаў не чуваць: значыцца, ужо больш не б'юць у набат. Цяпер на ферме ўсё супакоілася: сінія або пайшлі, або спяць. Галоўная небяс-

пека мінула, і нам з вамі лепш разыйсціся. Мне час ісці. Я пайду ў той бок. А вы ідзіце туды. Каштаны вазьміце з сабой: можа спатрэбяцца.

Праз мінуту ён знік за дрэвамі.

Маркіз устаў і пайшоў у той бок, куды паказаў яму Тэльмарш.

Выбраўшыся з гушчару, ён апынуўся на раздарожжы, дзе стаяў каменны крыж. Афіша была ўсё там-жа. Ён успомніў, што ў канцы афішы было напісана дробным шрыфтам нешта, чаго ён тады не мог разабраць. Ён падышоў да крыжа. Сапраўды пад подпісам Прыёра з Марны ён прачытаў:

„Як толькі асоба маркіза дэ-Лантэнака будзе ўстаноўлена, ён будзе расстраляны.“

Камандзір батальёна, начальнік экспедыцыйнага атрада Говэн.*

— Говэн!—вырвалася ў маркіза.

Ён глыбока задумаўся і доўга стаяў, не зводзячы вачэй з афішы.

— Говэн—паўтарыў ён.

Ён пайшоў далей, абярнуўся, паглядзеў на крыж, вярнуўся назад і яшчэ раз прачытаў афішу. Потым павярнуўся і ціха пайшоў сваёй дарогай, паўтараючы: «Говэн!»

З глыбіні калдобіны, па якой ён ішоў, не было відаць будынкаў фермы, якая засталася злева. Ён агінаў цяпер высокі і стромкі ўзгорак, увесь заросшы дзікім цёрнам у кветках. Прырода дыхала глыбокай радасцю раніцы.

Раптам усё перамянілася. На залітыя сонцам палі і лясы пасыпаліся стрэлы і дзікія крыкі. У тым баку, дзе была ферма, узняўся вялізны слуп дыму, які празалі бледныя агнявыя языкі; уражанне было такое, нібы там гарэў вялікі стот саломы. Недзе блізка ішла

бойка: біліся каля фермы Эрб-ан-Пайль. Маркіз спыніўся.

У такіх выпадках цікавасць заўсёды перамагае пачуццё небяспекі. Няма чалавека, які не адчуў-бы гэтага сам. Маркіз падняўся на ўзгорак. Адтуль яго маглі ўбачыць, але затое і ён мог бачыць усё. Праз некалькі мінут ён узьшоў на самую верхавіну.

Каля фермы ішла перастрэлка і быў пажар. Чуваць былі крыкі, паасобныя выгукі, відаць быў агонь. На ферме, відаць, адбылася нейкая катастрофа. Што там здарылася? Напад? Бітва?.. Не, гэта, мусіць, экзекуцыя. Паводле асобага дэкрэта рэволюцыйнага ўрада сінія часта каралі непакорныя вёскі і фермы, аддаючы іх агню. Каб паказаць прыклад строгаści, палілі кожную ферму, якая на сваім участку лесу не зрабіла прасекі для праезду рэспубліканскай кавалерыі. Ці не здарылася цяпер тое самае з Эрб-ан-Пайлем?

Узгорак, з вяршыні якога маркіз рабіў свае назіранні, быў акружаны з усіх бакоў густым зараснікам; месцамі праз яго нават цяжка было прабрацца. Гэты зараснік, вядомы пад назвай Эрб-ан-Пайльскага гаю, займаў вельмі вялікую плошчу. Ён цягнуўся да самай фермы і ў сваім непраходным гушчары хаваў, як і ўсе лясы і пералескі Брэтані, цэлую сетку яроў; сцежак і лагчын. Незнаёмыя з мясцовасцю рэспубліканскія атрады заўсёды маглі заблудзіцца ў такім лабірынце.

Пакуль маркіз ламаў галаву, ці заставацца яму на ўзгорку, ці спускацца ў гушчар, грукат разгрому спыніўся. Маркіз убачыў, як па кустах з крыкам рассыпалася вясёлая, буяная банда людзей. У кустах і пад дрэвамі, як у мурашніку, закапашыліся, замільгалі фігуры. З фермы ўсе кінуліся ў лес. Барабаны білі трывогу. Стрэлы спыніліся. Кагосьці шукалі. Па ўсім лесе стаяў бесперапынны глухі гул галасоў. Раптам у

гэтым хаосе пачалі вылучацца пэўныя гукі. Да маркіза
выразна даляцела:

Лантэнак! Лантэнак! Маркіз дэ-Лантэнак!

Шукалі яго.

ЗМЕННАСЦІ ГРАМАДЗЯНСКАЙ ВАЙНЫ

Вакол яго па ўсім гушчары заблішчэлі штыхі, стрэль-
бы, шаблі. У зялёным змроку лісцяў узняўся трохкаля-
ровы сцяг. «Лантэнак!»—пачулася зусім блізка і ў куст-
тах цярноўніка паказаліся лютыя твары.

Ён быў адзін. Ён істаяў на ўзгорку і быў відаць з
усіх бакоў лесу. У лесе-ж было, мусіць, не меней
тысячы стрэльбаў, і ён быў для іх вельмі добрай
мішэнню.

Ён зняў капялюш, загнуў бераг яго, адламаў ад
цярновага куста даўгую сухую калючку, выняў з кі-
шэні белую какарду, прыкалоў яе калючкай разам з
загнутым берагам да верху капелюша, надзеў яго на
галаву і сказаў зычным голасам, звяртаючыся да
ўсяго лесу:

— Я—той, каго вы шукаеце. Я—маркіз дэ-Лантэнак,
віконт дэ-Фонтэнэ, брэтонскі прынц, генерал-лейтэ-
нант каралеўскіх войск. Скончым! Цаляй! Плі!

І, расхінуўшы абодвума рукамі сваю скураную кур-
тку, ён адкрыў свае грудзі. Ён чакаў смерці і апусціў
вочы.

Па лесе пранёсся тысячагалосны крык:

— Хай жыве Лантэнак! Хай жыве наш сен'ёр! Хай
жыве генерал!

У паветра паляцелі капелюшы. Сотні рук замахалі
голымі шаблямі, і ўвесь гушчар нібы натапырыўся пад-
нятымі даўгімі шастамі, на якіх матляліся карычневыя,
шарсцяныя шапачкі.

Ён быў сярод вандэйскай банды. І ўсе гэтыя людзі, убачыўшы яго, упалі на калені.

Уся ватага была ўзброена стрэльбамі, шаблямі, косамі, кіркамі, дубінамі. На ўсіх былі надзеты шырачэзныя лямцавыя капелюшы або карычневыя шапкі з белымі какардамі, мноства пацерак і амулетаў, шырокія да калена штаны, скураныя курткі і чаравікі. Ва ўсіх былі голяыя іскры і даўгія валасы. У некаторых былі лютыя твары, але ва ўсіх—наіўны погляд шырока раскрытых вачэй.

З натоўпу, што стаяў на каленях, вышаў прыгожы малады чалавек. Ён шпаркімі крокамі падняўся на ўзгорак да маркіза. На ім, як і на астатніх, была простая скураная куртка і лямцавы сялянскі капялюш з белай какардай на загнутым уверх краі, але рукі ў яго былі белыя, сарочка з тонкага палатна, праз плячо быў перакінут белы шаўковы шалік і пры бажу вісела шпага з залатой ручкай.

Падняўшыся на ўзгорак, ён кінуў вобземлю свой капялюш, адшпіліў шпагу, стаў на адно калена, працягнуў маркізу шпагу і сказаў:

— Мы шукалі вас. Цяпер мы вас знайшлі. Вось шпага галоўнакамандуючага. Гэтыя людзі належаць вам. Я быў іхнім камандзірам. Цяпер я ваш салдат: я атрымаў павышэнне. Загадвайце, генерал.

Ён даў знак, і з кустоў вышла некалькі чалавек з трохкаляровым сцягам у руках. Яны падышлі да маркіза і палажылі сцяг ля яго ног. Гэта быў той самы сцяг, які ён бачыў на даху фермы яшчэ з верхавіны дзюны.

— Генерал,—зноў пачаў малады чалавек,—гэты сцяг мы адбілі ў сініх, што займалі ферму Эрб-ан-Пайль. Мяне завуць Гавар. Я служыў пад камандай маркіза дэ-ла-Руары.

— Добра,—сказаў маркіз.

І, не спяшаючыся, спакойна і ўрачыста, ён надзеў на сябе шпагу. Затым, выхапіўшы шпагу з ножнаў і трасучы ёю над галавой, закрычаў:

— Устаньце, і хай жыве кароль!

Усе падняліся на ногі, і лясныя нетры агаласіліся радасным крыкам:

— Хай жыве кароль! Хай жыве наш маркіз! Хай жыве Лантэнак!

Маркіз павярнуўся да Гавара:

— Колькі вас усіх?

— Сем тысяч.

І, спускаючыся са ўзгорку разам з маркізам, перад якім сяляне спешна адхілялі кусты, Гавар пачаў тлумачыць:

— Усё вышла як найлепш, мансен'ёр. Рэспубліканская афіша, з якой мы даведаліся аб вашым прыбыцці, падняла на ногі ўсю акругу. Усе сталі на абарону караля. Між іншым, нас сакрэтна паведаміў пра вас яшчэ і мэр Гранвіля. Ён таксама наш. А сёння ўначы ўдарылі ў набат.

— Дзеся чаго?

— Для вас.

— Вось як!—сказаў маркіз.

— А мы так і думалі, што вы хаваецеся дзе-небудзь у гэтым лесе, і шукалі вас.

— Гэта вы толькі што нападзілі на Эрб-ан-Пайль?

— Так. Сінія не чулі набата: вецер дзьмуў у процілеглы бок. Яны нічога не падазравалі і размясціліся адпачываць. На ферме і ў пасёлку іх прынялі добра. Сёння раніцою мы наваліліся на ферму—сінія яшчэ спалі— і ўсё скончылі адным ударам. У мяне ёсць конь. Зрабіце ласку, прыміце яго, генерал.

— Добра.

Адзін з сялян падвёў белага каня пад кавалерыйскім сядлом. Адхіліўшы працягнутую для дапамогі руку, маркіз лёгка ўскочыў у сядло.

— Ура!—закрычаў натоўп.

— Дзе будзе ваша галоўная кватэра, генерал?—спытаў Гавар маркіза, аддаючы яму чэсць.

— На першы час у Фужэрскім лесе. Нам патрэбен ксёндз.

З натоўпу сялян выступіў ксёндз.

Маркіз крануў каня.

— Добры дзень, айцец вікарыі. Вам будзе работа.

— Тым лепш, пан маркіз.

— Вам прыдзецца спавядаць шмат народу—тых, вядома, хто жадае спавядацца перад смерцю.

— Генерал, мы чакаем загадаў,—сказаў Гавар.

— Па-першае, зборны пункт—Фужэрскі лес. Няхай усе ідуць туды па адным.

— Я ўжо распарадзіўся наконт гэтага, генерал.

— Вы, здаецца, казалі, што жыхары ферм і пасёлка добра прынялі сініх?

— Так, генерал.

— Спалілі вы ферму?

— Спалілі.

— А пасёлак?

— Не.

— Спаліце.

— Сінія спрабавалі былі абараняцца, але іх было ўсяго паўтарыста чалавек, а нас сем тысяч.

— Якія гэта сінія?

— З атрада Сантэра.

— Таго самага, што загадаў біць у барабан, калі адсякалі галаву каралю? Значыцца, гэта парызскі батальён?

— Поўбатальёна, генерал.

— Як ён называецца?

— Генерал, на сцягу напісана: «Батальён Чырвонай Шапкі».

— Дзікія звяры!

— Што загадаеце рабіць з раненымі?

— Прыкончыць.

— Палонных?

— Расстраляць!

— Іх каля васьмідзiesiąці чалавек.

— Усіх расстраляць.

— Сярод іх дзве жанчыны.

— І жанчын таксама.

— І трое дзяцей.

— Дзяцей вазьміце з сабой. Там відаць будзе, што з імі рабіць.

Маркіз крануў каня.

ЛІТАСЦІ НЕ ДАВАЦЬ!

У той час, калі ўсё гэта адбывалася ля Таніса, жабрак Тэльмарш ішоў у Кралону. Ён прабіраўся густымі сцежкамі праз яры і лагчыны, паглыбляўся ў гушчар, то нічога не заўважаючы, то спыняючыся з-за глупства, больш марачы, як разважаючы. Ён часта зыходзіў з дарогі, адпачываў, нагінаўся, зрываў парастак дзікага шчаўя і пачынаў жваць, спыняўся, каб напіцца з крыніцы. Часта ён напружана прыслухоўваўся да далёкага шуму, потым зноў задумваўся.

Ён быў ужо стары і яму цяжка было многа хадзіць. Быў ужо вечар, калі ён вяртаўся дахаты.

«Недалёка ад Масэ ён убачыў слуп дыму, які падымаўся з зямлі.

Ён быў зусім чорны, толькі часам у ім пабліскваў агонь. Было ясна, што пажар пачаў ужо гаснуць. Дым падымаўся над фермай Эרב-ан-Пайль.

Тэльмарш пайшоў хутчэй. Ён вельмі змарыўся, але яму хацелася ведаць, у чым справа.

Ён узабраўся на ўзвышша, за якім раскінуліся пасёлка і ферма: там не было больш ні фермы, ні пасёлка. Куча руін дагарала на месцы Эרב-ан-Пайль. Ахопленая агнём хаціна бедняка—што можа быць жудасней гэтага?

Тэльмарш акамянеў перад убачанай карцінай. Руйнаванне адбывалася ў поўным маўчанні. Не было чуваць чалавечых крыкаў. Ніводнага голаса не далятала з таго месца, над якім стаяў слуп дыму. Полымя паглынала апошнія рэшткі пасёлка. Апрача грукату ад падаючых бяргенняў і трэску палаючых саламяных стрэх, не было чуваць нічога. Часамі дым разрываўся, і скрозь дзіру ў страсе відаць была сярэдзіна халупы: афарбаванае чырванню ад полымя рызэ беднякоў і старая нікчэмная мэбля ў палаючых каморках.

Агонь перакінуўся на суседні з фермай каштанавы лясок, і бліжэйшыя дрэвы гарэлі.

Тэльмарш прыслухаўся, стараючыся пачуць чалавечы голас, крык аб дапамозе. Але нічога не было чуваць. Усё маўчала, падаваў голас толькі пажар. Няўжо ўсе паўцякалі?

Куды дзяваліся людзі? Што з імі сталася?

Тэльмарш сышоў уніз. Перад ім была страшная загадка. Ціхімі крокамі падыходзіў ён да руін фермы. Ён адчуваў сябе мерцвяком у гэтай магіле.

Ён падышоў да таго, што раней было брамай фермы, і глянуў у двор. Усё, што ён бачыў да гэтага часу, было нішто. Толькі цяпер ён убачыў страшнае.

Пасярэдзіне двара ўзвышалася вялікая чорная куча. З аднаго боку яе асвятляў водбліск пажару, зверху на яе падала святло месяца. Гэтая куча складалася з людзей, і людзі гэтыя былі мёртвыя.

Вялізная лужына крыху дымілася, у ёй адбівалася полымя пажару. То была лужына крыві.

Тэльмарш падышоў бліжэй. Ён пачаў разглядаць адно за другім гэтыя распасцёртыя целы: усё гэта былі трупы. Месяц і пажар асвятлялі іх.

Усе трупы былі ў салдацкіх мундзірах і ўсе з бо-сымі нагамі. Іх, відаць, абабралі, знялі боты і зброю. Мундзіры былі ўсе сінія; сям-там у гэтай кучы мёрт-вых трапляліся прастрэленыя трохкутныя шапкі з трохкаляровымі какардамі. Забітыя былі рэспублі-канцы, тыя самыя салдаты парыжскага батальёна, якія яшчэ ўчора стаялі гарнізонам на ферме Эרב-ан-Пайль, здаровыя, вясёлыя. Сіметрычнае размяшчэнне трупаў сведчыла, што гэтыя людзі былі расстраляныя: іх па-валілі на месцы адным залпам, забілі свядома, ста-ранна.

Усе да апошняга былі мёртвыя. З кучы целаў не вылятала ні хрыпу, ні стогну.

Людзі, якія зрабілі гэтую экзекуцыю, мабыць, спя-шаліся, бо не патурбаваліся нават закапаць трупы.

Тэльмарш ужо хацеў быў ісці, але выпадкова зірнуў на нізкую сценку, што засталася ад пажару, і заўва-жыў, што з-за яе высоўваецца чатыры нагі. Гэтыя ногі былі абутыя. Ён падышоў бліжэй: ногі былі жа-ночыя.

За сценкай ляжалі побач дзве жанчыны, таксама расстраляныя. Ён схіліўся над імі. На адной было нешта накшталт салдацкага мундзіра. Каля яе валя-лася пабітая пустая манерка. Гэтая жанчына была маркітантка. Галава яе была прабіта чатырма кулямі. Яна была мёртвая.

Ён пачаў аглядаць другую. Гэтая была ў сялянскім убранны. Твар яе быў бледны, як у мерцвяка, рот рас-чынены, вочы заплюшчаныя. На галаве не было

ран. Яе адзенне, мусіць ад вялікай дарогі, ператварылася ў лахманы; ліфчык расшпіліўся, мабыць калі яна ўпала, і з-пад яго відаць былі грудзі. Тэльмарш убачыў на адным плячы круглую ранку ад кулі. Косць была перабітая.

— Маці і карміліца,—прамармытаў ён, гледзячы на бледныя грудзі.

Ён дакрануўся да цела. Яна яшчэ не астыла. Апрача раны ў плячы, на ім не было ніякіх пашкоджанняў. Ён прылажыў руку да сэрца жанчыны і адчуў слабы стук. Жанчына была жывая.

Тады ён выпраміўся і закрычаў:

— Ці ёсць тут хто-небудзь?

— Гэта ты, Стары?—адгукнуўся нечы голас, але так ціха, што ледзь яго можна было пачуць.

З нейкай яміны сярод руін высунулася галава. Услед за гэтым паказалася і другая. Гэта былі два селяніна, якія паспелі схавацца; фактычна яны былі адзінымі людзьмі на ферме, якія засталіся жывымі.

Яны падышлі да Тэльмарша, усё яшчэ калоцячыся ад страху.

Тэльмарш мог крычаць, але гаварыць не мог: такі ўплыў робяць глыбокія ўзрушэнні. Ён паказаў пальцам на распасцёртую жанчыну.

— Хіба яна яшчэ жывая?—спытаўся адзін з сялян. Тэльмарш кінуў галавой.

— І другая жывая?—спытаўся другі селянін.

Тэльмарш адмоўна матнуў галавой.

Той селянін, што першы адгукнуўся на яго крык, пачаў дрыжачым голасам:

— Усе астатнія пэўна забітыя. Я ўсё бачыў. Я сядзеў у склепе. Як я дзякаваў богу ў тую мінуту, што ў мяне няма сям'і! Мой дом спалілі... Усіх пазабівалі! У гэтай жанчыны былі дзеці—трое. Адзін меншы за

Пасярэозіне овари узвышалася вялікая чорная куча.

другога. Дзеці крычалі: «Мама, мама!» Яна крычала: «Дзеткі мае!» Маці забілі, а дзяцей павялі. Я сам бачыў. О, божа мой!.. Усіх пазабівалі і пайшлі задаволеныя: зрабілі сваю справу. Дзяцей забралі, матку забілі.. Але-ж яна жывая? Жывая? Так? Хочаш, мы пажомаж табе перанесці яе ў тваю зямлянку?

Тэльмарш кіўнуў галавой.

Лес падыходзіў да самай фермы. Яны хутка змайстравалі з тоўстага галля і папараці насілкі, палажылі на іх жанчыну, усё яшчэ не выяўляючую адзнакаў жыцця, і пайшлі. Два селяніна неслі насілкі, а Тэльмарш ішоў збоку, трымаючы жанчыну за руку і слушаючы яе пульс. Месяц асвятляў яе бледны твар. Сяляне крочылі па дарозе, абменьваючыся адрыўчастымі заўвагамі.

— Усіх пазабівалі!

— Усё спалілі!

— Ах, божа мой, што-ж цяпер будзе?

— Гэта той высокі стары загадаў.

— Так, гэта ён камандаваў.

— Ён усё і зрабіў.

— Так, ён сказаў: «Забівайце! Паліце! Не давайце літасці!»

— Кажуць, гэта нейкі маркіз.

— Дык гэта-ж наш маркіз.

— А як яго завуць?

— Маркіз дэ-Лантэнак.

Тэльмарш узняў вочы да неба і прамармытаў скрозь зубы:

— Каб я ведаў!

ЧАСТКА ДРУГАЯ

У ПАРЫЖЫ

СІМУРДЭН

ВУЛІЦЫ ПАРЫЖА Ё ТОЙ ЧАС

Жылі на вуліцах. Ля дзвярэй дамоў выстаўлялі сталы і елі. Каля цэркваў сядзелі жанчыны і скублі марлю, распяваючы марсельзу¹⁾. У парку Монсо і ў Люксембургскім садзе адбываліся манеўры. На ўсіх скрыжаваннях на поўны ход працавалі майстэрні зброі; стрэльбы рабіліся на вачах у апладыруючага народу. Ва ўсіх вуснах былі словы: «Цярпенне, трываласць, мы ствараем рэволюцыю». Усе гераічна ўсміхаліся. Тэатры наведваліся старанна.

Немцы стаялі ля варот Парыжа. Хадзілі нават чуткі, нібы прускі кароль загадаў ложу ў оперным тэатры.

Было страшна. Закон «аб падазронах» паставіў людзей пад пагрозу гільятыны²⁾. Але ніхто не баяўся.

Адзін пракурор, па імені Серан, ведаючы, што на яго зроблен данос, чакаў арышта, седзячы ля акна ў халаце і пантоплях і граючы на флейце. Усе спяша-

¹⁾ *Марсельеза*—нацыянальны гімн французскай рэспублікі. Напісана ў 1792 годзе афіцэрам рэволюцыйнай арміі Ружэ-дэ-Лілем перад выступленнем арміі на фронт. Сваю назву марсельеза атрымала ад дэбравольцаў горада Марселя, якія ўпершыню заспявалі яе на вуліцах Парыжа.

²⁾ *Гільятына*—машына для адразання галавы злачынцам. Уведзена ў Францыі з 1792 г.

ліся. На вуліцах нельга было ўбачыць капелюша без трохкаляровай какарды. Жанчыны казалі: «Нам чырвоныя шапкі да твару». Увесь Парыж нібы перасяліўся на другую кватэру. Крамы старызнакаў былі завалены каронамі, мітрамі, драўлянымі залочанымі скіпетрамі і гербавымі ліліямі, барахлом з каралеўскіх палацаў. Гэта былі абломкі паўшай манархіі. У старызнакаў куплялася нарасхват папоўскае ўбранне. Да шынкаў Паршэрона і Рампано пад'язджалі людзі ў царкоўным адзенні, верхам на аслах, пакрытых заместа папон рызамі, і загадвалі наліваць сабе віно ў царкоўныя чашы. На вуліцы Сен-Жак басаногія брукары спынялі тачкі гандляроў абуткам, куплялі ў складчыну пар пятнаццаць чаравікоў і пасылалі Канвенту з наказам: «для нашых салдат». З вялікіх магазінаў адчыненых было вельмі мала, але затое жанчыны вазілі па вуліцах ручныя каламажкі з цацкамі і дробным таварам; па вечарах каламажкі асвятляліся сальнымі свечкамі, і сала капала на тавар. На скрынях пад адкрытым небам гандлявалі былыя манахіні ў бялых парыках. Якая-небудзь цыравальшчыца чужых панчоў у мізэрнай крамцы аказвалася графіняй, швачка—маркізай. Мадам дэ-Буфлэ жыла пад страхой і адтуль магла бачыць палац, які зусім нядаўна належаў ёй. Газетчыкі савалі публіцы газеты і крычалі: «Навіны, навіны!» Дражнілі франтаў у пыльных жабо і не давалі ім праходу. «Валлястыя!»—крычалі ім услед. Вулічныя спевакі трапляліся на кожным кроку. Натоўп асвістваў Піту, спевака-раяліста, за якім, аднак, нельга было не прызнаць грамадзянскай мужнасці: ён сядзеў у турме дваццаць два разы, а адзін раз павінен быў нават стаць перад рэволюцыйным трыбуналам па абвінавачванню ў тым, што ён пляснуў сябе па мяккіх частках, сказаўшы «грамадзянская мужнасць». Зразумеўшы,

што за гэта можна страціць галаву, ён усклікнуў: «Ды гэта-ж не галава мая вінавата, а зусім другая частка цела». Суддзі засмяяліся, і гэта выратавала яму жыццё.

На вуліцах кружылі ў карман'эле ¹⁾, называючы пры гэтым адзін аднаго не «кавалер» і «дама», а «грамадзянін» і «грамадзянка». Танцавалі на руінах манастыроў; на алтарах гарэлі лампадкі, а пад купалам—чатыры свечкі на канцах двух скрыжаваных жэрдак. Пад нагамі танцуючых былі магілы.

У вялікай модзе былі сінія, так званыя «тыранскія» камзолы. Мужчынскія сарочкі зашпільваліся шпількамі Волі з белымі, сінімі і чырвонымі каменнямі.

Вуліца Рышэлье называлася вуліцай закона, прадмесце Сент-Антуан—прадмесцем Славы. На пляцу Бастыліі стаяла статуя Прыроды.

Багатыя франты высмейвалі грамадзянскія шлюбы. Яны стаялі ля дзвярэй мэрыі і сустракалі кожную выходзячую адтуль пару крыжамі: «Муніцыпальныя маладыя!» Статуі святых і каралёў у Доме інвалідаў фарсілі ў фрыгійскіх каўпаках. На тратуарных тумбах ішла карцёжная гульня. Нават у картах адбыўся поўны пераварот: замест каралёў былі міфічныя геніі, дамай была фігура волі, валет быў не валет, а роўнасць, туз—закон. У грамадскіх садах аралі; у Цюільры працаваў плуг.

Усюды чыталі газеты. Цырульныя падмайстры завівалі на вачах у публікі дамскія парыкі, а гаспадар тымчасам чытаў ім уголос «Маніцёр». Цырульнікі горача абгаварвалі артыкулы. Гандляры віном прадавалі на вуліцах «эмігранцкія віны». Іншыя гандлявалі насценнымі гадзіннікамі ў выглядзе ліры і канапамі «ў гусце

¹⁾ *Карман'эле*—самая папулярная рэвалюцыйная песня. Яе склааў ў Парыжы пасля ўзяцця каралеўскага палаца ў 1792 г. Спяванне карман'элы суправаджалася танцам.

герцагіні». Шыльда аднаго цырульніка абвяшчала: «Галю духавенства, прычосваю дваранства, прыбіраю трэцяе саслоўе».

Нехапала хлеба, нехапала вугалю, нехапала мыла. Па вуліцах праходзілі чароды дойных кароў, якіх прыганялі з правінцыі. Афіцыйнай пастановай Комуны прызначалася па фунту мяса на чалавека ў дэкаду. Ля дзвярэй крам стаялі хвасты. Стаяць у хвасце інакш называлася «трымаць вяровачку», бо ўсе, хто стаяў адзін за адным у чарзе, павінны былі трымацца за доўгую вяроўку. Жанчыны ў гэтыя цяжкія часы былі цярплівыя і можна выстойвалі цэлыя ночы ля дзвярэй булачных, чакаючы сваёй чаргі.

Крайнія меры ўдаваліся рэвалюцыі: двума небяспечнымі спосабамі змагалася яна з страшным недахватам—асігнацыямі і цвёрдымі цэнамі. Асігнацыі былі вагаром, цвёрдыя цэны—пунктам апоры. Гэта выратавала Францыю. Ворагі спекулявалі на асігнацыях. Былі біржавікі з вуліцы Віёен у брудных чаравіках, з зашмальцаванымі валасамі, у скураных шапках з лісінымі хвастамі, і мянялы з вуліцы Валуа ў лакараваных боціках, у плюшавых капелюшах, з зубачысткамі ў зубах. Народ цкаваў іх разам са злодзеямі—«актыўнымі грамадзянамі», як называлі іх раялісты. Аднак лік крадзяжоў быў нязначны: хоць недахваты былі вельмі значныя, але вялікі момант прымушаў нават злодзеяў устрымлівацца. Басаногія, галодныя людзі праходзілі міма ювелірных выставак з сур'эзнымі тварамі, апусціўшы вочы. Калі рабілі вобыск у Бомаршэ¹⁾, то заўважылі, што нейкая жанчына сарвала ў садзе кветку: на той п пабіў яе. Дровы каштавалі чатырыста франкаў

1) *Бомаршэ*, П'ер Огюстэн (1732—1799)—аўтар вядомых п'ес «Севільскі цырульнік» і «Жаніцьба Фігаро».

срэбрам за сажань. На вуліцах можна было бачыць людзей, якія пілавалі на дровы свае ложка. Узімку фантаны замерзлі; усе ператварыліся ў ваданосаў.

Не было відаць, каб настрой народу падаў,—нічога, апроча суровай радасці, што нарэшце скончана з прастоламі. Валенцёры валілі гуртом, прапануючы бацькаўшчыгне сваё жыццё. Кожная вуліца выстаўляла па батальёну. Усюды мільгалі сцягі розных акруг, кожная са сваім дэвізам. На сцягу акругі Капуцінаў было напісана: «Ніхто не здужыць нас». На другім: «Благародства ў сэрцах—іншага нам не трэба». На ўсіх сценах сгракацелі афішы, вялікія і малыя, белыя, жоўтыя, зялёныя і чырвоныя, друкаваныя і рукапісныя, і ўсе ў адзін голас крычалі. «Хай жыве рэспубліка!» Маленькія дзеці лапаталі „Ça ira!“

Гэтыя дзеці сімвалізавалі сабой неабдымнае будучае.

У дзевяноста трэцім годзе, да якога адносіцца наша апавяданне, вуліцы Парыжа мелі грандыёзны і суровы характар пачатку рэвалюцыі. У іх былі свае прамоўцы, свае героі, свае любімцы. Між іх вызначаўся адзін чэсны і бязлітасна рашучы. Яго імя было Сімурдэн.

СИМУРДЭН

Сімурдэн быў чалавек надзвычайна сумленны, але з суровым характарам. Ён быў раней ксяндзом, а гэта накладвае свой адбітак.

Гісторыя яго жыцця вельмі простая. Ён быў вясковым кюрэ і ў той-жа час настаўнікам у адным арыстакратычным доме. Потым ён атрымаў невялікую спадчыну і кінуў сваю парафію.

1) Ça ira (са-іра)—літаральна азначае: „пойдзе“! Прыпеў папулярнай рэвалюцыйнай песні.

Ён быў перш за ўсё чалавек непахіснай волі. За кожную думку, якая ўражала яго, ён халаўся нібы абцугамі і не лакідаў яе, пакуль не прадумаў да канца. Ён ведаў усе еўрапейскія мовы. Ён вечна, безупынна вучыўся.

Будучы ксяндзом, ён выконваў усе правілы, але не мог захаваць сваёй веры. Навука забіла яе; ад догматаў у яго душы нічога не засталася. Тады, разбіраючыся ў сабе, ён адчуў сябе маральным калекай і, не маючы сілы скінуць з сябе тое, што заставалася ў ім ад ксяндза, пачаў выпрацоўваць у сябе чалавека на свой уласны, суровы манер. У яго аднялі сям'ю—яго сям'ёй зрабілася бацькаўшчына.

Яго бацькі, простыя сяляне, зрабілі яго ксяндзом для таго, каб вывесці яго з асяроддзя простага народу, а ён зноў пайшоў у народ.

Пакуты выклікалі ў ім пяшчотнасць. Ксёндз зрабіўся філосафам; філосаф ператварыўся ў байца. Яшчэ пры жыцці Людовіка XV Сімурдэн, сам таго не ведаючы, адчуваў сябе рэспубліканцам. Аб якой-жа рэспубліцы марыў ён?

Яму забаранілі любіць—ён пачаў ненавідзець. Ён ненавідзеў няпраўду, манархію, ксяндзоўскую сутану. Ён ненавідзеў існуючае і заклікаў будучае.

У 1789 годзе ¹⁾ гэтае будучае, нарэшце, прышло. Ён быў ужо падрыхтаваны. Сімурдэн кінуўся ў вялікую справу абнаўлення чалавецтва, узброіўшыся ўсёй сваёй логікай. Ён перажыў вялікія рэвалюцыйныя гады, адклікаючыся на ўсе падзеі: у 89-м годзе падзенне Бастыліі ²⁾ і канец пакут народу; у 90-м годзе—канец

1) 1789 год—пачатак французскай буржуазнай рэвалюцыі.

2) *Бастылія*—парыжская цытадэля, якая была пры манархіі дзяржаўнай турмой. 14 ліпеня 1789 года парыжскі народ узяў з боем Бастылію і зруйнаваў яе дашчэнту.

Сімурдэн.

феодалнага ладу; у 91-м годзе—падзенне манархічнай улады; у 92-м годзе—стварэнне рэспублікі. Ён бачыў, як уздымалася рэвалюцыя. Быстры рост усяго навакольнага ажывіў яго. Не гледзячы на тое, што ён быў ужо немалады (яму ішоў тады пяцьдзесят першы год), ён таксама пачаў расці. З года ў год ён рос разам з падзеямі. Спачатку ён баяўся за лёс рэвалюцыі. Ён пільна сачыў за ёй. Ён пераканаўся, што розум і права былі на баку рэвалюцыі, і гарача жадаў ёй поспеху.

Так ён дажыў да дзевяноста трэцяга года.

Дзевяноста трэці год—гэта вайна Еўропы з Францыяй і Францыі з Парыжам. А што такое рэвалюцыя? Гэта перамога Францыі над Еўропай і Парыжа над Францыяй. Адсюль і неабдымнае значэнне гэтага страшнага года, які даў больш, як усе астатнія гады восемнаццатага стагоддзя.

Нічога больш трагічнага нельга сабе ўявіць: Еўропа, якая нападае на Францыю, і Францыя, нападаючая на Парыж.

Дзевяноста трэці год быў годам найвялікшага напружання сіл. У дзевяноста трэцім годзе навальніца выявіла ўсю магутнасць свайго гневу, усю сваю веліч. Сімурдэн адчуваў сябе ў сваёй стыхіі. Падобна марскому арлу, ён злучаў у сабе глыбокі ўнутраны спакой з любоўю да рызыкаўных небяспек. Існуюць людзі, у душы якіх жывуць буры.

У яго быў своеасаблівы жаль, жаль да пасынкаў лёсу; нават пакуты, якія выклікаюць жах, не адштурхвалі яго. У гэтым была асаблівасць яго дабраты. Аднаго разу ў больніцы паміраў хворы ад небяспечнай скулы ў горле, якая душыла яго. Скула была агіднейшая, смярдзючая, мабыць, заразлівая. Каб выратаваць памі-

раючага, трэба было неадкладна выпусціць гнэй. Сімурдэн выпадкова быў ля хворага. Ён прылажыў губы да скуды, пачаў смактаць і выплёўваць і такім чынам выратаваў чалавека ад смерці. А як ён у той час хадзіў яшчэ ў сутане, то нехта з прысутных сказаў яму:

— Каб вы зрабілі гэта для караля, то заўтра ўжо былі-б біскупам.

— Я не зрабіў-бы гэтага для караля,—адказаў Сімурдэн.

Гэты ўчынак і гэты адказ стварылі яму папулярнасць у бедных кварталах Парыжа.

Яго папулярнасць была такая вялікая, што ўвесь гаротны люд, усе плачучыя, усе зняважаныя і злобныя былі мяккім воскам у яго руках. У часе выбухаў народнага гневу супроць спекулянтаў—гневу, так часта прыводзіўшага да прыкрых памылак,—Сімурдэн адным сваім словам спыніў у порце святога Нікалая разгром паруснага судна, нагужанага мылам, а другі раз рассяў раз'яраны натоўп, які затрымаў вазы ля Сен-Лазарскай заставы.

І той-жа Сімурдэн праз дзесяць дзён пасля 10 жніўня¹⁾ вёў за сабой натоўп граміць статуі каралёў. Падаючы з п'едэстала, статуі забівалі людзей. На Вандомскай плошчы адна жанчына была раздушана бронзавай статуяй Людовіка XIV. Гэтая статуя прастаяла роўна сто год: яна была пастаўлена 12 жніўня 1692 года, а 12 жніўня 1792 года скінута з п'едэстала. На плошчы Згоды нехта Генгерло назваў разбуральнікаў «сволаччу» і тут-жа, ля статуі Людовіка XV, быў забіты натоўпам. Статую разбілі ўдрызг. Пазней з яе начаканілі медных грошай. Нейкім чынам адна рука ўца-

1) 10 жніўня 1792 года парызскі народ узяў штурмам Цюльерыйскі палац і пасалзіў у турму караля і яго сям'ю.

лея—правая рука, якую Людовік XV працягваў, нібы рымскі імператар. Па просьбе Сімурдэна народ аддаў яму руку, і ўрачыстая дэпутацыя аднесла яе Лацюду, які прасядзеў у Бастыліі трыццаць сем гадоў. Калі Лацюд, з жалезным ашыйнікам на шыі, прыкаваны ланцюгом да сцяны, жыўцом гніў у падземеллях гэтай турмы па загаду таго караля, чья статуя горда ўзвышалася над Парыжам, ці паверыў-бы ён, каб яму сказалі, што сцены гэтай турмы разваляцца, што статуя караля будзе разбурана, што ён, Лацюд, выйдзе з сваёй магілы, а манархія загіне, што ён, няшчасны вязень, будзе поўным гаспадаром рукі, падпісаўшай яго прыгавар, што ад распуснага дэспата нічога не застанеца, апрача гэтай бронзавай рукі?

Сімурдэн быў з тых людзей, якія прыслухоўваюцца да голаса свайго сумлення. Такія людзі з выгляду здаюцца безуважнымі, але ў сапраўднасці яны вельмі ўважлівыя.

Пра Сімурдэна можна было сказаць, што ён усё ведае і не ведае нічога. Ён ведаў усё тое, чаму навучае навук, і быў круглым невукам у жыццёвых справах. Гэтым тлумачыцца яго прамалінейнасць. Сімурдэн непакісна ішоў наперад, гледзячы прама перад сабой.

Ён цвёрда верыў, што ў сацыяльных пераваротах толькі крайнасці могуць служыць моцнай асновай будучага. Сімурдэн ішоў далей Канвента і далей Комуны: ён быў членам Біскупата.

Рэвалюцыйнае таварыства, вядомае пад назвай Біскупата, таму што збіралася на паседжанні ў адной з залаў былога біскупскага палаца, было больш стракатым натоўпам людзей, як палітычнай партыяй. Там, як і ў Комуне, на паседжаннях прысутнічалі маўклівыя, але сур'ёзныя глядачы, якія мелі пры сабе «столькі

пісталетаў, колькі было кішэняў». Біскупат быў дзіўнай мешанінай адзення і асоб—мешанінай чыста парыжскай і ў той-жа час сусветнай. Адно не выключае другога, бо Парыж—месца, дзе б'ецца сэрца ўсіх народаў. У Біскупаце плебейскія пачуцці распальваліся да крайнасці. У параўнанні з Біскупатам Канвент здаваўся халодным, а Комуна крыху цёплай. Біскупат належаў да тых рэволюцыйных арганізацый, якія падобны да фармацый вулканічных. У ім было ўсяго патрохі—і дурасці, і невуцтва, і чэснасці, і гераізма, і блagarоднага абурэння, і шпіёнства. Але большасць складалі чэсныя вар'яты.

Яны актыўна змагаліся з рэволюцыянерамі. Біскупат стварыла грамадская патрэба ў насілі, што з'яўляецца ўласцівасцю ўсіх рэволюцый. Моцны гэтай сілай, ён зараз-жа адваяваў сабе пачэснае месца. Ва ўсіх хваляваннях тагочаснага Парыжа Комуна страляла з гармат, а Біскупат біў у набат.

Сімурдэн верыў, што служэнне праўдзе апраўдвае ўсё; гэта рабіла яго незаменным правадыром крайніх партый.

Большасць членаў Біскупата, галоўным чынам беднякі, людзі крайніх поглядаў і чэсныя, верылі ў Сімурдэна і ахвотна ішлі за ім.

Комуна наглядала за Канвентам, Біскупат наглядаў за Комунай. Сімурдэн, чалавек шчыры, які ненавідзеў інтрыгі, абарваў не адну сакрэтную ніць. Сімурдэн быў як роўны з верхамі Біскупата. З ім раіліся. Ён быў злучальным звяном між рознастайнымі элементамі. Гэта стварыла яму не надта высокае, але цвёрдае становішча.

У тых часы Сімурдэн па праву карыстаўся ўладай, якую дае непахісная воля. Гэта быў беззаганны чала-

век, які лічыў сябе беспамылковым. Ніхто ніколі не бачыў, каб ён плакаў. Гэта была добрачыннасць непрыступная, ледзяная; гэта быў праведнік, які наводзіць жах.

Для ксяндза, які далучыўся да рэвалюцыі, няма сярэдзіны. Прыняць актыўны ўдзел у гэтых грандыёзных, бурных падзеях ксёндз можа толькі з самых нізкіх або з самых высокіх меркаванняў; для гэтага грэба быць або падлюгай, або ўзвышаным чалавекам. Сімурдэн быў узвышаным, але замкнёным у сабе і недасягаемым, як скала. Такой палохаючай чыстатай вызначаюцца высокія горы.

Сімурдэн меў аблічча звычайнага чалавека; апраўнаўся абыяк, меў выгляд бедняка. У маладосці ён галіў чуб. Пад старасць аблысеў, і тыя рэдкія валасы, якія яшчэ заставаліся на яго галаве, пасівелі. Лоб у яго быў шырокі, і ўважлівы назіральнік знайшоў бы на ім адзнакі вялікага розуму. Гаварыў ён урачыста, палка і рэзка, уладарным, адрывістым тонам. У складках губ у яго было нешта сумнае. Позірк быў ясны і глыбокі.

Такі быў Сімурдэн.

У наш час імя яго забыта. У гісторыі ёсць нямала невядомых, якія былі грознымі ў свой час.

Ці мог быць названы чалавекам такі чалавек? Адаўшы сябе чалавецтву, ці мог ён мець асабовую прыхільнасць? Ці мог Сімурдэн любіць?

Яшчэ маладым чалавекам ён быў выхаваўцам і настаўнікам у адным арыстакратычным доме; у яго быў выхаванец, сын і наследнік гэтай сям'і, і яго ён любіў.

Дзіця лёгка палюбіць. Чаго не даруеш дзіцяці? Яму даруюць тое, што ён знатны, што ён прынец, што ён кароль. Бязвіннасць яго ўзросту прымушае забываць

злачынствы яго роду; слабасць маленькай істоты за-
сланяе сабой яго паходжанне. Ён такі малы, што яму
даруецца яго высокі ранг. Раб не злуе на яго за тое,
што ён яго пан. Стары негр увесь адданы свайму бы-
лому выхаванцу. Сімурдэн шчыра пфывязаўся да
свайго вучня. Невыказнае хараство дзяцінства заклю-
чаецца іменна ў тым, што на дзіця можна вліць увесь
запас любові. Уся пяшчота, якая была ў Сімурдэне, на-
валілася, калі можна так сказаць, на гэтага хлопчыка.
Для яго самотнага сэрца гэтае дзіця паслужыла нібы
здабычай. Ён любіў яго адначасова як бацька, як брат,
як друг. Ён не быў бацькам гэтага дзіцяці, ён быў яго
настаўнікам, майстрам, мастаком. Гэта быў лепшы яго
твор. З гэтага маленькага вяльможы ён зрабіў чала-
века і, можа нават, вялікага чалавека,—хто ведае? Так,
прынамсі, ён марыў. Без ведама сям'і ён перадаў ма-
ладому віконту, свайму выхаванцу, усё тое, што жыло
і расло ў ім самім, пераліў у яго жылы свае погляды,
сваё сумленне, свае ідэалы; у гэты арыстакратычны
мозг ён удыхнуў народную душу.

Дзіця было сіратою; яго бацькі памерлі; яно заста-
лося на руках сляпой старой бабулі і стрычнага
дзеда, які заўсёды адсутнічаў. Бабуля хутка памерла.
Дзед, вайсковец і арыстакрат, які граў значную ролю
пры двары караля, нудзіўся ў сваім старым родавым
замку і жыў то ў Версалі, то пры арміі. Хлопчык за-
ставаўся адзін з выхаваўцам у самотным замку.

Яшчэ зусім маленькім ён перацярпеў сур'ёзную хва-
робу. Некалькі дзён ён быў пры смерці, і Сімурдэн ні
ўдзень, ні ўначы не адыходзіў ад яго. Доктар лечыць
сядзелка даглядае. Сімурдэн дагледзеў дзіця. Яго вы-
хаванец быў абавязаны яму не толькі сваім выхаван-
нем, адукацыяй і ведамі, але і сваім выздараўленнем
ад цяжкай хваробы, сваім здароўем. Ён быў даўжніком

У Сімурдэна быў выхаванец — малады віконт.

свайго выхавальніка не толькі таму, што ён навучыў яго мысліць, але і таму, што ён выратаваў яму жыццё.

Як гэта звычайна бывае, жыццё разлучыла іх. Выхаванне было скончана, хлопчык зрабіўся юнаком, і Сімурдэну прышлося з ім разлучыцца. З якой несвядома-халоднай жорсткасцю адбываюцца такія разлукі! Як абураюча-спакойна адпускаюць багатыя сем'і настаўніка, што ўклаў сваю думку ў дзіця, і карміліцу, што аддала яму ўсе свае сокі. З Сімурдэнам расплаціліся і выставілі за парог, і ён адышоў ад вярхоў грамадства, каб зноў апусціцца ў нізы. Моцныя дзверы, якія аддзяляюць багатых арыстакратаў ад маленькіх людзей, зачыніліся за ім. Малады арыстакрат, залічаны ў армію афіцэрам ад дня нараджэння і адразу павышаны ў капітаны, паехаў у свой гарнізон, а скромны настаўнік-духоўнік, які ў глыбіні душы даўно ўжо далучыўся да лагера непакорных, вярнуўся ў тыя цёмныя царкоўныя сутарэнні, што завуцца ніжэйшым духавенствам, і з таго часу не бачыў свайго выхаванца.

Прышла рэволюцыя. У Сімурдэне жылі ўспаміны аб дзіцяці, якога ён зрабіў чалавекам. Гэтыя ўспаміны тлелі яркай іскрай, і ніякія грандыёзныя грамадскія падзеі не маглі загасіць яе. Гэты хлопчык-сірата быў адзіным у свеце стварэннем, якое Сімурдэн любіў.

ШЫНОК НА ВУЛІЦЫ ПАЎЛІНА

На вуліцы Паўліна быў шынок, або, як яго называлі, кафэ. Пры гэтым кафэ быў задні пакой, які цяпер зрабіўся гістарычным. Там часам сыходзіліся, па магчымасці таемна, людзі, якія карысталіся такой магутнай уладай і так былі на вачах ва ўсіх, што яны не адважваліся гутарыць між сабой публічна.

28 чэрвеня 1793 года ў гэтым пакоі сядзелі за сталом тры чалавекі. Кожны займаў адзін бок стала; чацверты заставаўся незанятым. Было каля васьмі гадзін вечара. На вуліцы было яшчэ светла, але ў заднім пакоі кафэ ўжо сцямнелася, і стол асвятляўся лямпай, якая была падвешана да столі.

Адзін з іх быў малады чалавек, бледны, сур'ёзны, з тонкімі губамі і халодным позіркам. Адна шчака яго нервова падрыгвала, што, відаць, перашкаджала яму ўсміхацца. Ён быў у напудраным парыку і пальчатках, зашпіленых на ўсе гузікі. На яго светла-блакітным камзоле не было ніводнай складачкі. Нанкавыя штаны, белыя панчохі, высокі гальштук, плісіраванае жабо і чаравікі са срэбнымі пражкамі дапаўнялі яго касцюм. З двух другіх адзін быў як волат, другі—бадай карлік. Волат меў вельмі нехайны выгляд: на ім быў шырачэзны ярка-чырвоны суконны камзол, боты з адваротамі і расшпіленая жылетка з абарванымі гузікамі; голая шыя выступала над развязаным гальштукам.

канцы якога матляліся ніжэй жабо; ускудлачаныя валасы захоўвалі, аднак, некаторыя сляды прычоскі. Твар яго быў папсаваны воспай. У яго былі тоўстыя губы, вялікія зубы, кулакі чорнарабочага, бліскучыя вочы; між брывей залягла зморшчка гневу, але рот паказваў дабрату. Трэці быў маленькі з жоўтым тварам чалавек. Калі ён сядзеў, то здаваўся гарбатым. Яго адкінутая назад галава, амаль без ілба, з пляскатымі тлустымі валасамі, з налітымі крывёю вачыма і тварам з сіняватымі плямамі была абвязана хустай; рот у яго быў вялікі і жорсткі. На ім былі даўгія панталоны, шырокія чаравікі, жылетка з калісьці белага атласа, а на жылетцы нешта накшталт кофты, пад складкамі якой вызначаліся цвёрдыя, прамыя лініі кінжала.

Імя першага з іх было Робесп'ер¹⁾, другога—Дантон²⁾, трэцяга—Марат³⁾.

1) *Робесп'ер*, Максімільян (1758—1794)—выдатны дзеяч Вялікай буржуазнай французскай рэвалюцыі. Правадыр якабінцаў. (У Канвенце якабінец уваходзілі ў склад Гары—рэвалюцыйнай партыі дробнай буржуазіі.) Узначалваў рэвалюцыйны ўрад (1793—1794). Праводзіў бязлітасны тэрор супроць ворагаў Рэспублікі. 27 ліпеня 1794 года (9 тэрмідора), калі ўладу захапілі правыя групы Канвента, Робесп'ер быў пакараны смерцю.

2) *Дантон*, Жорж-Жак (1759—1794)—вядомы дзеяч буржуазнай французскай рэвалюцыі, выдатны прамоўца. У Канвенце Дантон кіраваў правым крылом Гары. Ён быў за прымірэнне з Жырондай—партыяй буйнай буржуазіі, супроць далейшага развіцця рэвалюцыі і тэрора. Абвінавачан у змове і пакараны смерцю 5 красавіка 1794 года. Пазней даведаліся, што Дантон дапамагаў каралю і быў у яго на пенсіі.

3) *Марат*, Жан-Поль (1743—1793)—папулярны правадыр рэвалюцыйнай дробнай буржуазіі. Выдаваў газету „Друг народу“. У Канвенце Марат стаяў на чале найбольш рэвалюцыйнай часткі Гары і заўсёды змагаўся супроць Жыронды. Марат быў прыхільнікам тэрора, пагрозаю контррэвалюцыі. 1 ліпеня 1793 года арыстакратка Шарлота Кардэ закалола яго кінжалам, за што была пакарана смерцю.

Яны былі адны ў пакоі. Перад Дантонам стаялі шклянка і бутэлька з віном, пакрытая пылам; перад Маратам—кубак кавы, перад Робесп'ерам былі раскладзены паперы.

Каля папер стаяла адна з тых цяжкіх свінцовых круглых чарніліц з баразёнкамі, якія ўжываліся ў школах яшчэ ў пачатку стагоддзя. Тут-жа было кінута пяро. На паперах ляжала вялікая медная пячатка—дакладная мадэль Бастыліі. Пасярэдзіне стала была разгорнута карта Францыі.

Знадворку, за дзвярыма пакоя, стаяў вартавы пёс Марата—Лоран Бас, рассыльны з № 18 на вуліцы Кардыльераў, той самы, які 13 ліпеня, прыблізна праз два тыдні пасля чэрвеньскага вечара, што мы цяпер апісваем, ударыў крэслам па галаве Шарлоту Кордэ, якая ў гэтую мінуту яшчэ не выязджала з Кана і толькі невыразна марыла аб тым, што ёй было прызначана зрабіць.

Лоран Бас звычайна разносіў карэктурныя аркушы «Друга народу». У той вечар яго гаспадар узяў яго з сабой у кафэ на вуліцы Паўліна са строгім наказам пільнаваць дзверы пакоя, дзе павінна было адбыцца паседжанне.

Нарада пачалася ўжо даволі даўно. Абгаварваліся раскладзеныя на сталі паперы, якія Робесп'ер толькі што прачытаў уголос. Пачалі спрацацца. Галасы рабіліся ўсё гучнейшымі: у іх пачыналі гучэць гнеўныя ноткі. Часам вырываліся паасобныя словы, сказаныя так голасна, што чуваць было знадворку. У тыя часы ўсе так прывыклі да прамоў з трыбун, што кожны лічыў сябе маючым права слухаць. Лоран Бас прылажыў вуха да дзвярэй пакоя, дзе вялі нараду Дантон, Марат і Робесп'ер.

У шынку на вуліцы Паўліна.

Лоран Бас служыў Марату, але быў членам Біску-
пата.

Дантон устаў і рэзка адсунуў сваё крэсла.

— Чуеце вы?—крычаў ён.—Адна перад намі задача,
адна неадкладная справа—выратаваць Рэспубліку. Рэс-
публіка ў небяспецы. Для мяне зараз важней за ўсё
вызваліць Францыю ад ворага. Для гэтага ўсе спосабы
добрыя. Усе, усе! Калі мне з усіх бакоў пагражае гі-
бель, я ўжываю ўсе спосабы. Калі я ўсяго баюся, я іду
на ўсё. У рэвалюцыі не можа быць поўмер, не можа
быць лішняй далікатнасці. Будзем наводзіць страх, і
мы будзем карысныя. Хіба слон разбірае, куды ён ста-
віць сваю нагу? Раздушым ворага!

Робесп'ер адказаў мякка:

— Я сам гэтага хачу.

І дадаў:

— Пытанне толькі ў тым, дзе вораг.

— Ён за межамі Францыі, і я прагнаў яго!—усклі-
нуў Дантон.

— Ён у нашых межах, і я за ім сачу,—адказаў Ро-
бесп'ер.

— І я зноў праганю яго,—сказаў Дантон.

— Унутранага ворага не прагоніш.

— Што-ж з ім рабіць?

— Знішчыць.

— Я згодзен на гэта,—сказаў Дантон,—але паута-
раў, Робесп'ер, што вораг за межамі краіны.

— Паўтарю, Дантон, што ён унутры.

— Робесп'ер, ён на граніцы.

— Дантон, ён у Вандэі.

— Сунакойцеся, — пачуўся трэці голас, — вораг
усюды, і вы праналі.

Гэта сказаў Марат. Робесп'ер зірнуў на яго і адка-
заў спакойна:

— Не патрэбны агульныя словы, я прывожу вам факты. Я толькі што прачытаў вам дэпешы Прыёра. Я паведаміў вам весткі, дастаўленыя Жэлабрам. Дантон, кажу вам: вайна са знешнім ворагам—глупства; галоўнае—вайна грамадзянская. Знешняя вайна—гэта дробны шрам на локці; вайна грамадзянская—небяспечная язва, якая раз'ядае нутро. З усяго таго, што я прачытаў цяпер, адно ясна: Вандэя, сілы якой да гэтага часу былі разрозненыя, Вандэя, дзе дзейнічалі самастойна паасобныя правадыры, цяпер гатовы аб'яднацца. Ад гэтага часу ў яе будзе галоўнакамандуючы...

— Разбойніцкі атаман,—прамармытаў Дантон.

— Ён высадзіўся на наш бераг 2 чэрвеня ля Пантарсона,—казаў далей, не слухаючы яго, Робесп'ер.—Вы ведаеце, што гэта за чалавек. Вайна з-за кустоў арганізоўваецца ў вялікім маштабе. У той-жа час рыхтуецца англійскі дэсант. Вандэйцы і англічане—Брэтань і Брытанія. Я вам паказваў перахопленае пісьмо Пюізэ, дзе гаворыцца, што «варта дваццаці тысяч чырвоных мундзіраў¹⁾ з'явіцца сярод мяцежнікаў, і падымецца сто тысяч чалавек». Калі сялянскі мяцеж разгарыцца, высадзіцца англійскі дэсант. Вось іх план. Прасачыце па карце.

І ён пачаў паказваць на карце пальцам:

— У англічан вялікі выбар: яны могуць высадзіцца, дзе захочуць. Праз два тыдні збярэцца трохсоттысячная армія разбойнікаў, і ўся Брэтань будзе ў руках французскага караля.

— Гэта значыць, англійскага,—паправіў Дантон.

— Не, французскага.

І Робесп'ер дадаў:

— Французскі кароль горшы. Чужаземнага ворага

¹⁾ Чырвоныя мундзіры насіла англійская армія.

можна прагнаць у два тыдні; каб вызваліцца ад манархіі, нам патрэбна было восемнаццаць стагоддзяў.

Дантон сеў, паставіў локці на стол і ў задуменні апусціў галаву на рукі.

— Вы бачыце цяпер, у чым небяспека?—сказаў Робесп'ер.

Дантон падняў галаву і грукнуў сваімі вялізнымі кулакамі па карце, нібы молатамі па кавадлу:

— Робесп'ер, хіба Вердэн не адкрываў прусакам дарогу на Парыж?

— Ну, дык што-ж?

— А тое, што мы прагонім англічан, як прагналі прусакоў.

І Дантон зноў ускочыў.

Робесп'ер палажыў сваю халодную руку на яго гарачы кулак.

Потым сказаў:

— Сядайце, Дантон, і лепш зірніце на карту, замест таго, каб біць па ёй кулаком.

Але пераканаць Дантона было не так проста.

— Не, гэта занадта!—крыкнуў ён.—Чакаць катастрофы з захаду, калі яна насоўваецца з усходу... Так, Робесп'ер, Англія пагражае нам з боку акіяна,—згодзен. Але-ж Іспанія падымаецца на нас у Пірэнеях, Італія ў Альпах, Германія на Рэйне. А ў далечыні ўстае яшчэ рускі мядзведзь... Робесп'ер, небяспека з усіх бакоў; яна ахапіла нас цесным колам. За рубяжом кааліцыя, унутры краіны—здрада. Армія вельмі парадзела. Няма ніводнага батальёна, дзе-б налічвалася болей за чатырыста салдат. У храбрым Дэ-Понцім палку засталася ўсяго пяцьсот чалавек. Памарскі лагер здаўся. У Жывэ застаецца пяцьсот мяшкоў ад усяго запасу мукі. А тымчасам Брауншвейг узмацняецца і наступае, уздымаючы нямецкі сцяг ва ўсіх занятых ім

французскіх гарадах. Маркграф Брандэнбургскі ро-
біцца гаспадаром Еўропы. Ён забірае нашы правінцы,
ён забярэ і Бельгію,—вось пабачыце! Сапраўды, можна
падумаць, што мы стараемся для Берліна. Калі так
будзе надалей, калі мы не возьмемся за розум, то на-
рэшце выйдзе, што французская рэвалюцыя прынесла
карысць Потсдаму, што адзіным яе вынікам было па-
шырэнне маленькіх уладанняў Фрыдрыха II і што мы
забілі караля Францыі дзеля караля Прусіі.

І Дантон, страшны Дантон, зарагатаў.

Пачуўшы гэты смех, Марат усміхнуўся.

— У кожнага з вас свой канёк,—сказаў ён.—У вас,
Дантон,—Прусія, у вас, Робесп'ер,—Вандэя. А цяпер і
я скажу сваё слова. Вы абодва не бачыце сапраўднай
небяспекі. Гэтая небяспека—шынкі ды кафэ. Кафэ
Шуазель—якабінскае, кафэ Патэн—раялісцкае, кафэ
Сустрэч нападае на нацыянальную гвардыю, кафэ
Порт-Сен-Мартэн абараняе яе. У Ратондзе рвуць на
кавалкі асігнацыі, у кафэ Сен-Марсо шалеюць; кафэ
Мануры ўздымае пытанне пра муку, у кафэ Фуа скан-
далы і калатня; ля Перона гудзяць фінансавыя трутні.
Вось гэта будзе пасур'езней, панове!

Дантон больш не смяяўся. Марат-жа ўсё ўсміхаўся.

— Вы смеяцеся з нас, Марат?—буркнуў Дантон.

У Марата задрыгала нага. Гэтае сударажнае падрыв-
ванне добра было ўсім вядомае. Ён перастаў усміхацца.

— Я пазнаю вас, грамадзянін Дантон,—сказаў ён
зласліва.—Я памятаю, як вы пры ўсім Канвенце на-
звазі мяне «нейкім Маратам». Слухайце-ж. Я вам дарую.
Мы перажываем вар'яцкі момант. Ды мяне і нельга
абразіць. Успомніце, хто я. Я носам адчуваю здраду ў
зрадніку і лічу карысным выкрываць злачынца, перш
чым ён паспее зрабіць злачынства. Я маю прывычку
казаць напярэдадні тое, што вы скажаце заўтра.

Я—той чалавек, які прапанаваў Сходу гатовы план крымінальнага законадаўства. Хочаце ведаць, што ўжо зроблена мной? Я патрабаваў пашырэння адукацыі ў секцыях з мэтай падрыхтоўкі іх да рэвалюцыі. Я прымусіў зняць пячаткі з трыццаці двух папак, у якіх гнілі здадзеныя ў архіў справы. Я падаў голас за пакаранне смерцю тырана, патрабуючы, каб прыгавар быў прыведзены ў выкананне ў дваццаць чатыры гадзіны. Я агітаваў на карысьць раненых салдат. Я патрабаваў, каб сто тысяч сваякоў эмігрантаў былі затрыманы ў якасці заложнікаў за нашых камісараў, якіх выдалі ворагу. Я прапанаваў абвясчаць здраднікам кожнага народнага прадстаўніка, які выйдзе за заставу. Я прымусіў вынесці рэзалюцыю аб тым, што парыжане заслугоўваюць падзяку з боку бацькаўшчыны. За ўсё гэта дэпартамент Фіністэр патрабуе майго выключэння з ліку дэпутатаў, горад Лудэн выказвае пажаданне, каб я быў выгнаны з Францыі, горад Ам'ен хоча, каб мяне надзелі наморднік. Кабург хоча, каб мяне арыштавалі, а Лекюент-Пюіраво прапануе Канвенту абвясціць мяне вар'ятам... Цяпер скажыце, грамадзянін Дантон, дзеля чаго вы запрасілі мяне на вашу нараду, калі не для таго, каб выслухаць маю думку? Вось сэнс таго, што я казаў: абодва вы памыляецеся. Небяспека не ў Лондане, як думае Робесп'ер, не ў Берліне, як думае Дантон: небяспека ў Парыжы. Небяспека гэтая ў адсутнасці адзінства, у тым, што кожны, пачынаючы з вас двух, прызнае за сабой права цягнуць у свой бок. Небяспека ў ідэйнай блытаніне, у анархіі волі...

— І вы яшчэ гаворыце пра анархію!—перапыніў Дантон.—Ды хто-ж, калі не вы, стварае яе?

— Робесп'ер, Дантон,—казаў Марат далей,—небяспека, паўтараю вам, у незлічоных шынках, у іграль-

ных дамах, у клубах... Клуб Чорных, клуб Федэралістаў, Дамскі клуб, клуб Бесстаронніх, не лічачы яшчэ вашага клуба Якабінцаў, Робесп'ер, і вашага клуба Кардыльераў, Дантон... Небяспека ў голадзе, праз які насільшчык Блэн павесіў на ліхтарным слупе булачніка. Небяспека і ў нашых судах, якія павесілі насільшчыка Блэна за тое, што ён павесіў булачніка Дэні. Небяспека ў папярковых грошах, што змяншаюцца ў цане кожны дзень. На вуліцы Тампль нехта згубіў стофранкавую асігнацыю і нейкі прахожы, прасты чалавек, сказаў: «Не варта падымаць». Спекулянты і валютчыкі—вось дзе небяспека. А-а! вы не звяртаеце ўвагі на Парыж. Вы шукаеце небяспекі далёка, калі яна так блізка. Дык ведайце-ж: небяспека ў вас над галавой, небяспека ў вас пад нагамі. Навакол змовы ды змовы. Прахожыя на вуліцах чытаюць адзін аднаму газеты і таямніча ківаюць галавамі. Шэсць тысяч чалавек, якія не маюць пасведчанняў аб надзейнасці, эмігранты, што вярнуліся назад, шпіёны і франты хаваюцца па сутарэннях, чардаках, драўляных галерэях Палэ-Раяля. Ля булачных—хвасты. На ўсіх парогах стаяць бедныя жанчыны і з тугой пытаюцца: «Калі-ж, нарэшце, будзе мір?» Так, небяспека ўсюды, і ў асаблівасці ў цэнтры, у Парыжы. Былыя дваране канспіруюць, патрыёты ходзяць босыя. Арыстакраты, арыштаваныя дзевятага сакавіка, ужо выпушчаны. Тысячныя стаеннікі, якія па-сапраўднаму павінны былі-б вазіць гарматы на граніцах, пырскаюць на нас гразёю па вуліцах. Чатырохфунтовая скіба хлеба каштуе тры франкі дванаццаць су. У тэатрах ставяць непрыстойныя п'есы, і хутка Робесп'ер адправіць на гільятыну Дантона.

— Яшчэ чаго захацеў,—буркнуў Дантон.

Робесп'ер уважліва разглядаў карту.

— Вось што я прапаную,—казаў Марат.—Зробім апошняя намаганне. Пастараемся дагаварыцца. Становішча такое, што варта паспрабаваць. У тым, што гаворыце вы абодва, ёсць доля праўды; але ўся праўда, сапраўдная праўда, у тым, што кажу я. Чаго нам нехапае? Адзінства. У ім наш паратунак. Але трэба спяшацца. Парыж павінен узяць рэвалюцыю ў свае рукі. Калі мы страцім хоць гадзіну, то назаўтра вандэйцы могуць апынуцца ў Орлеане, а прусакі ў Парыжы. Вы бачыце, Дантон і Робесп'ер, я вам раблю гэтую ўступку. Які-ж з усяго гэтага вывад? Вывад толькі адзін—дыктатура. Значыцца, устанавім дыктатуру. Мы трое прадстаўляем сабой рэвалюцыю. Мы—тры галавы. З гэтых трох галоў адна гаворыць—гэта вы, Робесп'ер, другая рыкае—гэта вы, Дантон...

— А трэцяя кусаецца—гэта вы, Марат,—уставіў Дантон.

— Усе тры кусаюцца,—паправіў Робесп'ер.

Пасля некаторага маўчання, гутарка пачалася зноў. У спакойным голасе Марата адчувалася дрыжанне.

— Робесп'ер! Дантон! Вы, значыцца, не хочаце мяне слухаць? А я зноў-жа скажу: вы прапалі. Ваша палітыка завяла вас у тупік. Далей няма куды ісці. У вас няма выхаду. Тое, што вы рсбіце, зачыніць перад вамі ўсе дзверы, апрача дзвярэй магільны.

Дантон паціснуў плячыма.

— У гэтым наша веліч,—казаў ён.

— Вы абодва яшчэ маладыя,—прадаўжаў Марат.—Колькі табе гадоў, Дантон? Трыццаць чатыры? А табе, Робесп'ер? Трыццаць тры? Ну, а я, я жыву з пачатку свету; я—адвечная пакута чалавецтва: мне шэсць тысяч гадоў.

Гутарка спынілася. Усе паглыбіліся ў свае думкі. Робесп'ер трохі пабляднеў. Дантон трохі пачырванеў.

Абодва адчувалі дрыжкі. Аганёк у вачах Марата згас. Спакой, уладарны спакой зноў разліўся па яго твары.

У гэты момант з глыбіні пакоя пачуўся голас:

— Марат, ты не праў.

Усе азірнуліся. У часе спрэчкі яны не заўважылі, як праз заднія дзверы нехта ўвайшоў.

— Ах, гэта ты, грамадзянін Сімурдэн!—сказаў Марат.—Здароў!

Гэта быў сапраўды Сімурдэн.

— Я кажу, што ты не праў, Марат,—паўтарыў ён. Марат пазелянеў: такая была яго манера бляднець.

Сімурдэн казаў далей:

— Ты карысны, а Робесп'ер і Дантон неабходныя. Яднанне, яднанне, грамадзяне! Народ патрабуе яднання.

Умяшанне Сімурдэна, нечаканае з'яўленне пабочнай асобы сярод сямейнай сваркі падзейнічала, як цэбар халоднай вады; яно прымусіла буру апусціцца калі не на дно, дык прынамсі на паверхню.

Сімурдэн падышоў да стала.

Дантон і Робесп'ер яго ведалі. На адведзеных для публікі трыбунах Канвента яны не раз бачылі гэтага магутнага невядомага чалавека, перад якім здымаў шапкі народ. Але фармаліст Робесп'ер усё-такі спытаў яго:

— Як вы сюды трапілі, грамадзянін?

— Ён з Біскупата,—адказаў Марат.

— О, грамадзянін Сімурдэн тут не лішні,—сказаў Дантон і працягнуў руку Сімурдэну. Затым дадаў:— Панове, растлумачце грамадзяніну Сімурдэну становішча спраў. Ён з'явіўся вельмі дарэчы. Я тут прад-

стаўнік Гары ¹⁾, Робесп'ер—прадстаўнік Камітэта грамадскага ратавання ²⁾, Марат—прадстаўнік Комуны, Сімурдэн—прадстаўнік Біскупата. Ён нас памірыць.

— Добра,—сказаў Сімурдэн сур'ёзна і проста.— У чым справа?

— Мы гаварылі пра Вандэю,—сказаў Робесп'ер.

— Пра Вандэю?—паўтарыў Сімурдэн.—Так, гэта вялікая пагроза. Калі рэволюцыя загіне, то гэта адбудзецца праз Вандэю. Вандэя страшней за дзесяць Германій. Трэба забіць Вандэю, каб Францыя магла жыць.

Гэтыя кароткія словы спадабаліся Робесп'еру. Тым не менш ён спытаў:

— Вы, здаецца, былы ксёндз?

Сімурдэн адказаў:

— Так, грамадзянін.

— Што-ж тут такога?—падхапіў Дантон.—Раз ксёндз за нас, ён каштоўней за свецкую асобу. У дні рэволюцыі ксяндзы пераплаўляюцца ў грамадзян, як званы ў манеты і гарматы.

— Вернемся да Вандэі,—сказаў Робесп'ер.

— Дык у чым-жа справа?—спытаў Сімурдэн.—Што робіцца там, у гэтай Вандэі?

Робесп'ер адказаў:

1) *Мантан'ярм*, або *Гара*—крайняя левая рэволюцыйная партыя ў Канвенце, прадстаўляе дробную і сярэнюю буржуазію. Яе назва паходзіць ад верхніх месц, пад столлю, якія займаў у зале яе дэпутаты.

2) Канвент стварыў два вышэйшыя ўрадавыя органы. *Камітэт грамадскага ратавання* і *Камітэт грамадскай бяспекі*, якія адыгралі вялікую ролю ў год якабінскай дыктатуры. *Камітэт грамадскага ратавання* ўзначальваў усе палітычныя, ваенныя і эканамічныя справы Рэспублікі. *Камітэт грамадскай бяспекі* кіраваў мерапрыемствамі па ахове грамадскага спакою і меў права арыштоўваць ворагаў Рэспублікі.

— Вандэя знайшла правадыра. Яна робіцца страшнай.

— Хто-ж гэты правадыр, грамадзянін Робесп'ер?

— Нехта Лантэнак, былы маркіз, які называе сябе прынцам брэтонскім.

Сімурдэн ажывіўся.

— Я яго ведаю,—сказаў ён.—Я быў кюрэ ў яго парафіі.

І, падумаўшы крыху, дадаў:

— Так, ён павінен быць страшны.

— Ён сапраўды жудасны,—сказаў Робесп'ер.—Ён падпальвае вёскі, дабівае раненых, забівае палонных, расстрэльвае жанчын.

— Жанчын?

— Так. У ліку іншых па яго загаду была расстраляна маці трох дзяцей. Што сталася з дзецьмі—невядома... Да таго-ж ён сапраўдны палкаводзец, ён ведае вайну.

— Гэта правільна,—сказаў Сімурдэн.—Яшчэ ў Гановерскую вайну салдаты казалі пра яго: «Наверсе Рышэлье, унізе Лантэнак». Сапраўдным галоўнакамандуючым быў Лантэнак.

— Дык вось, грамадзянін Сімурдэн, гэты чалавек у Вандэі.

— Ці даўно?

— Тры тыдні.

— Трэба абвясціць яго па-за законам.

— Зроблена.

— Трэба ацаніць яго галаву.

— Зроблена.

— Абяцаць вялікую грашовую ўзнагароду таму, хто зловіць яго.

— Зроблена.

— Не асігнацыямі, а золатам.

— Зроблена.

— Трэба адправіць яго на гільятыну.

— Будзе зроблена.

— Хто-ж гэта зробіць?

— Вы.

— Я?!

— Так. Камітэт грамадскага ратавання адправіць вас дэлегатам у Вандэю з самымі шырокімі паўнамоцтвамі.

— Я згодзен,—сказаў Сімурдэн.

Робесп'ер адразу выбіраў людзей,—гэта характэрная ўласцівасць дзяржаўнага чалавека. З кіпы папер ён выцягнуў бланк з надрукаваным загалоўкам: «Французская рэспубліка, адзіная і недзялімая. Камітэт грамадскага ратавання».

Сімурдэн тымчасам казаў:

— Так, я прымаю гэтае назначэнне. Навальніца на навальніцу. Лантэнак люты—я таксама буду люты. Я абвяшчу гэтаму чалавеку вайну не на жыццё, а на смерць. Я вызвалю ад яго Рэспубліку. Пры кім я буду дэлегатам?

Робесп'ер адказаў:

— Пры камандуючым экспедыцыйным атрадам, высланым супроць Лантэнака. Але толькі павінен вас папярэдзіць: гэта арыстакрат.

Дантон падхапіў:

— Ну, што-ж тут такога? Зноў умоўнасць. Нават смешна! Арыстакрат? Што за бяда? Пра арыстакратаў можна сказаць тое самае, што і пра ксяндзоў. Калі ён за нас, то ён добры. Дваранства—забабоны, і не варта перавялічваць яго значэння ні ў той ні ў другі бок.

— Грамадзянін Дантон, грамадзянін Робесп'ер,—сказаў сур'ёзна Сімурдэн,—вы, магчыма, і маеце рацыю,

давяраючыся арыстакратам, але народ ім не верыць, і ён таксама мае рацыю. Калі ксяндзу даручаюць сачыць за дваранінам, на ім ляжыць падвойная адказнасць, і ў такіх выпадках ксёндз павінен быць цвёрды.

— Безумоўна,—сказаў Робесп'ер.

— І бязлітасны,—дадаў Сімурдэн.

Робесп'ер сказаў:

— Зусім правільна, грамадзянін Сімурдэн. Вы будзеце мець справу з чалавекам, які ў два разы маладзей за вас, і вы лёгка падначаліце яго свайму ўплыву. Трэба яго накіроўваць і ў той-жа час лічыцца з ім. Як відаць, ён здольны афіцэр; аб гэтым дружна гавораць усе данясенні. Яго атрад уваходзіць у склад корпуса, які вылучаны з рэйнскай арміі для паходу на Вандэю. Ён нядаўна прыбыў з граніцы, дзе паспеў ужо вызначыцца сваім розумам і адвагай. Ён надзвычай добра камандуе сваёй экспедыцыйнай калонай. Вось ужо два тыдні, як ён не дае спакою старому Лантэнаку: націскае на яго і гоніць перад сабой. Нарэшце прыцісне яго да берага і скіне ў мора. У Лантэнака багатая практыка і хітрасць старога ваякі, а ў таго—адвага маладога камандзіра. Пры ўсёй яго маладосці ў яго ўжо ёсць зайздроснікі і ворагі.

— Як відаць, гэты малады чалавек сапраўды мае вялікія здольнасці,—азначыў Сімурдэн.

— Так, але ў яго ёсць адзін недахоп.

Гэтая заўвага належала Марату.

— Які?—спытаў Сімурдэн.

— Добрае сэрца,—адказаў Марат.—Ён цвёрды ў бойцы і мяккі пасля бою. Ён занадта спагадлівы. Ён часта даруе і шкадуе. Ён спачувае манашкам, выраतोўвае жонак і дачок арыстакратаў, адпускае на волю палонных і папоў.

— Гэта вялікая памылка,—прашаптаў Сімурдэн.

— Гэта злачынства,—паправіў Марат.

— Часам,—заўважыў Дантон.

— Часта,—сказаў Робесп'ер.

— Бадай заўсёды,—зноў уставіў Марат.

— Калі маеш справу з ворагамі бацькаўшчыны, то заўсёды,—сказаў Сімурдэн.

Марат павярнуўся да яго.

— Скажы, грамадзянін Сімурдэн, што зрабіў-бы ты з рэспубліканскім правадыром, які адпусціў-бы на волю правадыра раялістаў?

— Я загадаў-бы яго расстраляць.

— Абó адправіць на гільятыну,—дадаў Марат.

— Тое або другое—на выбар,—сказаў Сімурдэн.

Дантон засмяўся.

— Па-мойму і тое і другое аднолькава добра.

— Будзь упэўнены,—прамармытаў Марат,—ты атрымаеш тое або другое.

І погляд яго, адарваўшыся ад твара Дантона, павярнуўся да Сімурдэна.

— Значыцца, грамадзянін Сімурдэн, каб рэспубліканскі правадыр зрабіў хібу, ты загадаў-бы адсячы яму галаву?

— У дваццаць чатыры гадзіны.

— У такім разе далучаюся да думкі Робесп'ера,—сказаў Марат.—Камітэт грамадскага ратавання павінен паслаць грамадзяніна Сімурдэна камісарам з надзвычайнымі паўнамоцтвамі для нагляду за камандзірам экспедыцыйнага атрада берагавой арміі. Дарэчы, як завуць гэтага камандзіра?

Робесп'ер адказаў:

— Ён былы дваранін, арыстакрат.

Ён пачаў шукаць у паперах.

— Няхай поп сочыць за дваранінам,—сказаў Дантон.— Я не даверыў-бы паасобку ні двараніну, ні папу,

але калі яны разам, я іх не баюся. Яны шпіёняць адзін за адным, і ўсё ідзе гладка.

Гнеўная складка, ніколі не сыходзіўшая з ілба Сімурдэна, паглыбілася, але, лічачы, мабыць, гэтую заўвагу па сутнасці справядлівай, ён нават не павярнуўся к Дантону.

— За першы памылковы крок, які зробіць рэспубліканскі ваенны начальнік, даручаны майму нагляду,— кара смерцю,—прагучэў суровы голас Сімурдэна.

Робесп'ер, гледзячы ў паперы, сказаў:

— Вось, я знайшоў яго імя... Грамадзянін Сімурдэн, малады камандзір, чый лёс даручаецца вам, былы віконт. Прозвішча яго Говэн.

Сімурдэн збялеў.

— Говэн?—вырвалася ў яго.

Ад Марата не захавалася яго раптоўная бледнасць.

— Віконт Говэн!—замяшана паўтарыў Сімурдэн.

— Так,—сказаў Робесп'ер.

— Ну, дык што з таго?—адгукнуўся Марат, не звязваючы з яго вачэй.

Зрабілася ціха. Потым Марат сказаў:

— Грамадзянін Сімурдэн, ці прымаеце вы на ўмовах, аб якіх вы самі казалі, прызначэнне вас камісарам пры камандуючым Говене? Гэта вырашана?

— Вырашана,—адказаў Сімурдэн, усё болей і болей бялеючы.

Робесп'ер узяў пяро, вывеў сваім правільным почаркам чатыры радкі на бланку з загалоўкам «Камітэт грамадскага ратавання», распісаўся і перадаў паперу і пяро Дантону. Той таксама падпісаў паперу, а пасля яго распісаўся і Марат, увесь час пазіраючы на збялелага Сімурдэна.

Робесп'ер зноў узяў паперу, паставіў дату і перадаў Сімурдэну.

Сімурдэн прачытаў:

„Год II Рэспублікі.

Гэтым сведчыцца, што грамадзянін Сімурдэн прызначаецца ад Камітэта грамадскага ратывіжня камісарам пры начальніку экспедыцыйнага атрада берагавой арміі—грамадзяніну Говэну з сямымі шырокімі паўнамоцтвамі.

Робесп'ер—Дантон—Марат.*

(28 чэрвеня 1793 год.)

Рэволюцыйны, так званы грамадзянскі каляндар у той час яшчэ не быў уведзены. Ён быў прыняты Канвентам толькі 5 кастрычніка 1793 года.

Марат не спускаў вачэй з Сімурдэна, пакуль той чытаў, затым ціха прамармытаў, нібы гаворачы сам з сабой:

— Яшчэ не ўсё зроблена. Усё гэта трэба будзе пацвердзіць дэкрэтам Канвента або асобнай пастановай Камітэта грамадскага ратавання.

Робесп'ер казаў далей:

— Нельга траціць ні мінуты. Заўтра вы атрымаеце афіцыйную паперу з подпісам усіх членаў Камітэта грамадскага ратавання. А гэтая паперка будзе служыць пацверджаннем вашага назначэння для дэпутаў, якія знаходзяцца пры арміі. Ваша асоба нам вядома. Мы вам даем неабмежаваныя паўнамоцтвы. Вы можаце зрабіць Говэна генералам або адправіць яго на эшафот. Загад аб вашым назначэнні вы атрымаеце заўтра ў тры гадзіны. Калі вы выедзеце?

— Заўтра ў чатыры,—адказаў Сімурдэн.

КАНВЕНТ

КАНВЕНТ

Мы падыходзім да самай верхавіны.

Перад намі Канвент.

Погляд мімаволі прыкоўваецца да гэтай недасяжнай
вышыні.

Ніколі яшчэ нічога такога высокага не з'яўлялася на
гарызонце чалавечага жыцця.

Існуюць толькі дзве такія вышыні—Гімалаі і Кан-
вент.

Канвент—гэта, магчыма, кульмінацыйны пункт гі-
сторыі.

Пры жыцці Канвента—бо збор людзей таксама
жыве—ніхто не задумваўся над тым, што такое Кан-
вент. Іменна веліч яго, яго велізарнасць не заўважаліся
ў той час. Усе былі надта напалоханы, каб дзівіцца.
Усё грандыёзнае выклікае свяшчэнны жах.

Цяпер мы бачым яго ў перспектыве, і на глыбокім
небасхіле, у трагічнай яснай далечы, ён нам здаецца
ў выглядзе велізарнага профіля французскай рэволю-
цыі.

Канвент быў першай праявай волі народу. З Кан-
вента пачалася новая вялікая старонка гісторыі, на
якой пачала свае запісы будучыня.

Кожнай ідэі патрэбна бачымая абалонка. Калі нара-
дзіўся Канвент, першай неадкладнай задачай было—
дзе змясціць яго.

Спачатку занялі Манеж, потым Цюільрыйскі палац. Паставілі раму, дэкарацыі, намалёваныя цёмнымі і светлымі фарбамі, паставілі сіметрычнымі радамі лавы, чатырохкутную трыбуну; зрабілі некалькі паралельных радоў драўляных калон на цокалях, падобных на плахі; панараблялі катушкоў, дзе ціснулася публіка (гэта і былі так званыя грамадскія трыбуны); павесілі рымскі тэатральны тэнт, грэцкія заслоны, і ў гэтых прамых вуглах, між гэтымі прамымі лініямі змясцілі Канвент: у геаметрычным чарцяжы ўціснулі буру. Фрыгійская шапка на трыбуне была афарбавана ў шэры колер. Раялісты пачалі былі смяяцца з гэтай шэра-чырвонай шапкі, з гэтай бутафорскай залы, з усёй гэтай картоннай пабудовы. Якім усё гэта здавалася нядоўгавечным! Калоны з клёпак ад бочак, зводы з аполак, барэльефы з мастыкі, карнізы яловыя, статуі з афарбаванага пад мрамар гіпса, сцены з палатна, а між тым у гэтым часовым памяшканні Францыя стварыла вечнае.

Калі Канвент адкрыў свае паседжанні ў зале Манежа, сцены яго былі пакрыты афішамі, якімі быў поўны Парыж у дні звароту караля з Варэна. Адна афіша абвяшчала: *«Кароль вяртаецца. Кіем таго, хто сустрэне яго воплескамі, шыбеніца таму, хто яго абразіць»*. Другая: *«Увага! Шапак не здымаць. Зараз ён стане перад суддзямі»*. Трэцяя: *«Кароль зрабіў народ сваёй мішэнню. Ён доўга страляў. Цяпер чарга страляць народу»*. Чацвертая: *«Закон! Закон!»* У гэтых сценах Канвент судзіў Людовіка XVI.

10 мая 1793 года Канвент перанёс свае паседжанні ў Цюільрыйскі палац, названы цяпер Народным. Зал паседжанняў займаў увесь прамежак між павільёнам Адзінства (былым павільёнам Гадзінніка) і павільёнам Волі (былым Марсана). Павільён Флары назвалі па-

вільёнам Роўнасці. У зал паседжанняў падымаліся па вялікай лесніцы Жана Бюлана. Увесь другі паверх палаца быў заняты Канвентам, а пад ім, у першым паверсе, зрабілі кардэгардыю ў даўгім зале, дзе ўсюды былі панастаўлены стрэльбы ў козлах і паходныя ложка салдат усіх родаў зброі, што ахоўвалі Канвент. Сход меў сваю пачэсную варту, так званых «грэнадзёраў Канвента».

Трохкаляровая істужка аддзяляла палац, дзе адбываліся паседжанні Канвента, ад саду, куды вольна мог хадзіць народ. Скончым апісанне зала паседжанняў. У гэтым страшным месцы кожная дробязь цікавая.

Пры ўваходзе ў зал перш за ўсё кідалася ў вочы велізарная статуя Свабоды, якая стаяла між двух вялікіх акон.

Сорак два метры даўжыні, дзесяць шырыні і адзінаццаць вышыні—такія былі памеры памяшкання, якое раней было каралеўскім тэатрам, а цяпер зрабілася тэатрам рэволюцыі. Дасканалы і прыгожы зал, пабудаваны Вігарані для царадворцаў, знікаў пад грубымі рыштаваннямі, якім у 93 годзе давялося вытрымліваць цяжар народу. Адзіным пунктам апоры для насцілу, на якім былі зроблены грамадскія трыбуны, быў слуп з суцэльнага кавалка дрэва ў дзесяць метраў у абхваце. Гадамі вытрымліваў ён імклівы напор рэволюцыі. Ён вытрымаў крыкі захаплення і энтузіязма, абразлівую лаянку, тупат і гоман, усю сумятню, усю буру народнага гневу, бунты—і не пагнуўся. Пасля Канвента ён бачыў паседжанне Савета старэйшых. 18 брумера ¹⁾ яго ўбралі.

¹⁾ 18 брумера (9 лістапада 1799 года) генерал Банарт, будучы імператар Напалеон I, захапіў уладу ў свае рукі і ўстанавіў уладу трох консулаў.

Канвент.

Перс'е замянў драўляны слуп мрамарнымі калонамі якія стаялі ўжо не так доўга.

У архітэктароў часам бываюць дзіўныя фантазіі. Ідэалам будаўніка, што пабудаваў зал, у якім пачаў збірацца Канвент з 10 мая 1793 года, была, мабыць, гіганцкая шуфляда камода,—такі гэта быў даўгі, плоскі і высокі зал. Да аднаго з даўгіх бакоў гэтага прамавугольніка далучаўся шырокі поўкруг. Тут размяшчаліся амфітэатрам лавы дэпутатаў, але без сталоў і без пюпітраў; супроць лавак стаяла трыбуна прамоўцаў; за ёю—крэсла старшыні.

У амфітэатры было дзевятнаццаць радоў даўгіх поўкруглых лавак. Куты па абодва бакі амфітэатра былі запоўнены кароткімі лаўкамі.

Унізе, у падкове, ля падножжа трыбуны, у час паседжанняў стаялі прыставы.

Па адным баку трыбуны, у вялікай раме з чорнага дрэва, вісеў на сцяне плакат у дзевяць футаў вышыні, падзелены чымсьці накштатт скіпетра на два слупкі, на якіх была напісама «Дэкларацыя правоў чалавека». Па другі бок заставалася пустое месца, якое пазней запоўнілі другім плакатам у такой-жа чорнай раме, таксама падзелены на два слупкі, толькі не скіпетрам, а мячом; на гэтым плакаце была Канстытуцыя II года.

Над трыбунай, гэта значыць над галавой прамоўцы, высоўваючыся з глыбокай падвойнай лоджы, поўнай народу, на даўгіх амаль гарызантальных шастах развяваліся тры вялізныя трохкаляровыя сцягі, якія абпіраліся на нешта накштатт алтара, на якім было напісана: «Закон».

Чорная рама «Дэкларацыя правоў чалавека» верхнім краем даходзіла да гэтага выступа, закрываючы малюнкi на сцяне і парушаючы сіметрыю.

З карніза бакавой галерэі тоўстымі прамымі складкамі спускалася зялёная драпіроўка з намалёванымі на ёй зялёнымі-ж, але больш цёмнымі вянкамі і закрывала ўвесь ніз сцяны той часткі зала, дзе адбывалася паседжанне. Над гэтай драпіроўкай халодна бялелася сцяна. Вакол усяго зала ішлі ў два ярусы выдзяўбаня на сцяне глыбокія нішы—грамадскія трыбуны, без ніякіх архітэктурных аздоб. У ніжнім ярусе яны былі чатырохкутныя, у верхнім—круглыя. На кожным з даўгіх бакоў зала змяшчалася па дзесяць трыбун, а на двух кароткіх—па дзве вялізныя ложы; разам, значыцца, дваццаць чатыры трыбуны, у якіх ціскаўся народ.

Глядачы ніжняга яруса, не змяшчаючыся на трыбунах, узбіраліся на выступы і ляпіліся на карнізах. Удоўж верхняга яруса быў праведзены тоўсты жалезны брус, трывала замацаваны на такой вышыні, каб тыя, хто сядзіць на версе, маглі на яго абаперціся і не зваліцца, калі ззаду надта націскаў натоўп. Тым не менш, аднойчы нехта з публікі зваліўся ўніз і, падаючы, крыху зачাপіў Мас'е, біскупа Бовэ. Гэта зменшыла ўдар, чалавек не пабіўся і, падняўшыся на ногі, сказаў: «Выходзіць, што і поп можа на што-небудзь спатрэбіцца!»

Зал Канвента ўмяшчаў дзве тысячы чалавек, але ў дні народных хваляванняў у яго набівалася да трох тысяч.

Канвент меў два паседжанні ў суткі—раніцою і ўвечары.

Спінка крэсла старшыні была круглая, з пазалочанымі цвікамі. Яго стол падтрымліваўся чатырма крылатымі аднаногімі страшыдламі.

На сталe старшыні стаяў вялізны звон, вялікая медная чарнільніца і пераплецены ў пергамент том пратаколаў паседжанняў.

Не раз на гэты стол капала кроў з адсечаных галоў, якія прыносілі сюды на канцах пік.

На трыбуну падымаліся па сходцах з дзесяці ступенек. Ступені былі высокія, вельмі стромкія і цяжкія для пад'ёму. Аднаго разу Жансонэ, узыходзячы на трыбуну, спатыкнуўся. «Па гэтай лесніцы толькі на эшафот падымацца»,—сказаў ён. «Ну, што-ж, практыкуйся!»—крыкнуў Кар'е.

У тых месцах, дзе сцяна здавалася надта голай, па кутах архітэктар паставіў для ўпрыгожання пукі ліктарскіх пругоў з высунутай з іх сякерай.

Направа і налева ад трыбуны стаялі на цокалях кандэлябры ў дванаццаць футаў вышынёй, з чатырма парамі ламп на канцах. Каля кожнай ложки для публікі было па такому-ж кандэлябру. Цокалі былі ўпрыгожаны барэльефамі ў выглядзе кругоў, якія народ называў «маністамі гільятыны».

Заднія лавы дэпутатаў даходзілі амаль да ніжняга яруса грамадскіх трыбун, так што народ і яго прадстаўнікі маглі гутарыць паміж сабою.

З усіх трыбун былі выходы ў цэлы лабірынт калідораў, дзе часам стаяў надзвычайны шум.

Канвент напаўняў сабой не толькі ўвесь палац, але заліваў сваімі хвалямі нават суседнія дамы—асабнякі Лонгвіля і Куан'і. У асабняк Куан'і пасля 10 жніўня была перанесена каралеўская мэбля. Трэба было два месяцы, каб ачысціць ад яе Цюільрыйскі палац.

Вакол зала паседжанняў размясцілі камісіі.

У павільёне Роўнасці змяшчалася законадаўчая камісія, земляробчая і гандлёвая; у павільёне Волі—марская, каланіяльная, фінансавая, асігнацыйная і Камітэт грамадскага ратавання; у павільёне Адзінства—вайсковая.

Камітэт грамадскай бяспекі злучаўся непасрэдна з Камітэтам грамадскага ратавання цёмным калідорам, які і ўдзень і ўначы асвятляўся ліхтаром. Шпіёны ўсіх партый вечна шмыгалі па гэтым калідоры. Тут гаварылі паціху.

Крэслы прадстаўнікоў выканаўчай улады часта перамяшчаліся. Звычайна яны стаялі направа ад старшыні.

Між двума вертыкальнымі перагародкамі, што замыкалі справа і злева канцэнтрычныя поўкругі амфітэатра, і сцяной заставаліся два вузкія, цёмныя праходы з нізенькімі дзверкамі на канцах. Публіка ўваходзіла і выходзіла праз гэтыя дзверкі

Дэпутаты выходзілі праз галоўныя дзверы проста з тэрасы Фельянаў.

Зал Канвента з вузкімі вокнамі слаба асвятляўся нават удзень і з надыходам змроку, пры бледным святле свечак, рабіў хмурнае ўражанне. Гэты поўзмок толькі падкрэсліваў цемру ночы; паседжанні Канвента пры лямпах мелі невясёлы выгляд. Людзі не бачылі адзін аднаго. У зале сварыліся адзін з адным цені з белымі плямамі замест твараў.

Як гэта не дзіўна, але і ў Канвенце былі прывілеяваныя наведвальнікі; для іх былі адведзены дзве трыбуны—направа і налева ад старшыні, куды публіку не пускалі. Толькі гэтыя дзве трыбуны мелі драпіроўкі, падобраныя пасярэдзіне шнуркамі з залатымі кутасамі. Трыбуны для народу не мелі ніякіх драпіровак.

Усё разам насіла адбітак чагосьці няўхільна правільнага. То была мешаніна стрыманасці і лютасці. Магчыма, у гэтым выяўляўся ўвесь характар рэвалюцыі.

Апрача сваіх палітычных бур, зал Канвента прыводзіў у жах ужо адной сваёй архітэктурай. На час аду-

сюль глядзелі жорсткія прамыя вуглы, халодныя і вострыя, як сталь.

Але той, хто бачыў Сход, забываўся на зал. Хто глядзіць драму, той не думае пра будынак тэатра. Нічога больш бясформнага і больш велічнага нельга сабе ўявіць. Там капашыліся, штурхаліся, сварыліся, пагражалі адзін аднаму, змагаліся і жылі ўсе тыя змагары, якія цяпер зрабіліся геніямі.

Убачыць Канвент у кожны момант яго ўлады азначала зноў убачыць суд над апошнім каралём. Да ўсіх актаў Канвента прымешвалася легенда 21 студзеня.

Сярод публікі паказвалі адзін аднаму той куток зала, дзе сядзелі побач сем прадстаўнікоў Верхняй Гароны; яны павінны былі першымі выказаць свай прыгавор над Людовікам XVI, і ўсе, адзін за адным, паўтарылі ў адно слова: «Смерць!»

Глядачы шукалі вачыма таго, цяпер забытага гісторыяй, дэпутата, які пасля трыццацісямігадзіннага паседжання знясілеў і заснуў на лаве, а калі да яго дайшла чарга падаваць голас і прыстаў разбудзіў яго, ён расплюшчыў вочы, сказаў: «Смерць!» і зноў заснуў.

У той момант, калі Людовіка XVI асудзілі на смерць, Робесп'еру заставалася жыць восемнаццаць месяцаў, Дантону—пятнаццаць, Марату—пяць месяцаў і тры тыдні. Кароткае і страшнае дыханне чалавечых вуснаў.

У народа было сваё адчыненае акно ў Канвент—грамадскія трыбуны, а калі гэтага акна нехапала, ён расчыняў дзверы, і вуліца ўрывалася на Сход. Гэтыя навалы народу ў вышэйшую дзяржаўную ўстанову з'яўляюцца адной з самых выдатных карцін у гісторыі народаў. Звычайна яны мелі прыязны характар.

Паседжанні Канвента безупынна перарываліся такімі навамі—дэпутацыямі з рознымі петыцыямі, з падарункамі, з выяўленнямі ўсялякіх пачуццяў. То з'яў-

лялася дэпутацыя ад жанчын прадмесця Сент-Антуан, то дэпутацыя англічан, прапануючая дваццаць тысяч пар чаравікаў для басаногіх салдат. Дэлегаты ад секцыі прыходзілі нагружаныя царкоўнымі прыладамі—чашамі, блюдамі, дыскасамі, каўчэжцамі; натоўпы галадранцаў цэлымі мяхамі валаклі золата і срэбра і аддавалі бацькаўшчыне, не просячы за гэта нічога, апрача дазволу станцаваць перад Канвентам карман'ёлу.

Артысты прыходзілі спяваць куплеты ў гонар дэпутатаў Гары. Нейкая жанчына надзела на галаву старшыні чырвоную шапку, а той за гэта пацалаваў яе. Грамадзянкі секцыі Майль закідвалі кветкамі «законадаўцаў». Жанчыны секцыі Французскай гвардыі паднеслі Канвенту ружы; жанчыны секцыі Елісейскіх палёў—дубовы вянок; жанчыны секцыі Тамплъ кляліся «кахаць толькі сапраўдных рэспубліканцаў». Падкідышы, залічаныя дзецьмі рэспублікі, маршыравалі перад Канвентам у нацыянальных мундзірах. Маладыя дзяўчаты з секцыі «Дзевяноста другога года» з'явіліся ў даўгіх белых плаццях, і на другі дзень у «Маніцёры» можна было прачытаць: «Старшыня Схода атрымаў букет з нявінных ручак юнай красуні». Прамоўцы, узыходзячы на трыбуну, кланяліся натоўпу, часам лесцілі перад ім: «Ты не памыльны, ты беззаганны, ты вялікі»,—казалі яны, звяртаючыся да народу. А ў народа ёсць дзіцячая рыса: ён любіць салодкае. Здаралася, што мяцеж віхрам налятаў на Сход, урываўся раз'юшаны і выходзіў супакоены.

Не заўсёды справа абыходзілася так мірна; бывала, што перад Цюільрыйскім палацам ставіліся жароўні для раскальвання ядраў.

Паглыбляючы і ачышчаючы рэвалюцыю, Канвент адначасова рухаў цывілізацыю. Ён быў не толькі полымем, але і кузняй. У гэтым катле, дзе бурліў кіпучы

тэрор, адкладваўся прагрэс. Канвент абвясціў беднасць свяшчэннай. Сляпых і глуханямых ён прыняў на ўтрыманне дзяржавы. Ён узаконіў мацярынства мацеры-дзяўчыны. Малалетніх сірот усынавіла бацькаўшчына. Апраўданыя судом, невінаватыя падсудныя атрымоўвалі кампенсацыю ад казны. Канвент закліяміў гандаль неграмі, знішчыў нявольніцтва. Ён увёў бясплатнае навучанне і прывёў у сістэму нацыянальную асвету, заснаваўшы Нармальную школу ў Парыжы, цэнтральныя школы ў правінцыяльных гарадах і пачатковыя ў сельскіх абшчынах. Ён заснаваў кансерваторыі і музеі. Ён аб'яднаў дэкрэтам крымінальны і грамадзянскі кодэксы, а таксама меры і вагу, дзеля чаго ўвёў дзесятычную сістэму лічэння. Ён прывёў у парадак французскія фінансы. Ён даў насельніцтву тэлеграф, бясплатныя дамы прытулку, палепшаныя больницы. Ён узбагаціў навуку; вучнёўскай моладзі даў політэхнічныя школы; чалавечаму розуму—Акадэмію.

Астаючыся нацыянальным, ён быў сусветным. З адзінаццаці тысяч двухсот дзесяці выданых ім дэкрэтаў трэць праследавала палітычную мэту, а дзве трэці—інтарэсы гуманнасці.

Усё гэта зрабіў Канвент, змагаючыся з такой гідрай, як Вандэя, і маючы на плячах такую зграю тыграў, як кааліцыя каралёў. Гіганцкае поле дзеянняў!

З гэтай трыбуны кідаліся тыя галавакружальныя словы, якія часам, у эпохі рэвалюцыі, нават без ведама таго, хто іх выказвае, рабіліся праракальнымі.

У Канвенце нястрыманасць прамоў атрымала права грамадзянства. У спрэчках пагрозы скрыжоўваліся і лёталі ў паветры, як галаўні на пажары. На лаянку адказвалі лаянкай. «Змоўшчык!», «Забойца!», «Разбойнік!», «Крамольнік!», «Згоднік!»—чулася з усіх бакоў.

Пагражалі кулакамі, паказвалі пісталеты, выхоплівалі з ножнаў кінжалы. Трыбуна грывела вогненымі прамовамі. Некаторыя прамоўцы гаварылі так, нібы галава іх ужо ляжала на пласе. Навакोल мільгалі спалоханыя і страшныя твары. Каго тут толькі не было! Мантан'яры, жырандысты, тэрарысты, якабінцы¹⁾, ксяндзы, з якіх восемнаццаць царазабойцаў.

Усе гэтыя людзі былі толькі дымам, які ва ўсе бакі разносіў вецер.

Быць членам Канвента азначала быць хваляй акіяна. Гэта можна было сказаць нават пра самых значных асоб. У Канвенце адчувалася прысутнасць волі—волі ўсіх і нічыёй. Мы завем яе рэвалюцыяй. Налятаючы хваляй, яна валіла з ног аднаго і ўздымала ўгору другога; гэтага адносіла ў пырсках пены, таго разбівала аб скалы. Яна ведала, куды яна нясецца, і гнала людское мора перад сабой.

Такі быў гэты бязмерна вялікі Канвент. Умацаваны лагер чалавецтва, які атакавалі ўсе цёмныя сілы; вартавы агонь абложанай арміі ідэй, вялізны лагер розумаў, раскінуты над бяздоннем. У гісторыі не было нічога роўнага гэтай групе людзей.

Канвент заўсёды ішоў паводле ветру. Але гэты вецер выходзіў з вуснаў народу.

І цяпер, праз восемдзсят год, кожны раз, калі ў вобразах паўстае з мінулага здань Канвента, уся ўвага мімаволі прыкоўваецца да яго.

МАРАТ У КУЛУАРАХ

На другі дзень пасля сустрэчы з Дантонам і Робесп'ерам на вуліцы Паўліна Марат пайшоў у Канвент.

1) *Якабінцы*— члены клуба якабінцаў; называліся так па месцы сходаў свайго клуба—у памяшканні манастыра св. Якава.

Кожны раз, калі Марат уваходзіў у Канвент, у зале пачыналі шаптацца, але толькі на далёкіх лавах; вакол яго ўсё маўчала. Марат рабіў выгляд, што нічога не заўважае: ён зневажаў «кваканне балота».

Унізе, у змроку, на далёкіх лавах гаварылі пра яго, паказваючы пальцам:

— Глядзі, вунь Марат!

— Ён, значыцца, не хворы?

— Не, хворы: бачыш—ён у халаце.

— У халаце?

— Ну але.

Барэр чытаў данясенне Сантэра пра Вандэю. З Морбігана выступіла дзевяцьсот чалавек з гарматамі на дапамогу Нанту. Банда сялян пагражала Рэдону; Пэнбёф быў абложаны. Перад Мэдрэнам крэйсіравала марская эскадра, каб не дапусціць дэсанта. Увесь левы бераг Луары, ад Інгранды да Мора, быў заняты батарэямі раялістаў. Тры тысячы сялян гаспадарылі ў Порніку. Яны крычалі: «Хай жывуць англічане!» Письмо Сантэра канчалася так: «Сем тысяч сялян падступіла да Вана. Мы іх адбілі, і яны пакінулі ў нашых руках чатыры гарматы».

— А колькі палонных?—перапыніў Барэра нечы голас. Барэр адказаў:

— У прыпісцы сказана: «Палонных няма, бо мы іх больш не бярэм».

Марат не слухаў. Ён стаяў на тым-жа месцы і, відаць, абмяркоўваў нешта сур'ёзнае. Ём камячыў у руцэ кавалак паперы, на якім, каб яго разгарнуць, можна было-б прачытаць наступныя радкі:

«Ліца ўпаўнаважаных камісараў неабмежаваная, асабліва ўлада камісараў, дэлегіраваных Камітэтам грамадскага ратавіння. З гэтым нічога не зробіш. Царма Жэнісе квіду на паседжанні б мая: „Кожны камісар значыць больш, як кароль“; гэта нікому не пмагло. А з гэтых камісараў залежыць жыццё і смерць чалавек. Дэлегат

Камітэта грамадскага ратавання трымае ў руках самога галоўнакамандуючага.

Марат сунуў паперку ў кішэню і павольна накіраваўся к Манто і Шабо, якія размаўлялі між сабой, не заўважаючы яго. Шабо казаў:

— Адзін ксёндз, нехта Сімурдэн, атрымаў неабмежаваныя паўнамоцтвы пры віканце Говэне, камандуючым экспедыцыйным атрадам берагавой арміі. Уся задача цяпер у тым, каб не даць двараніну махляваць, а папу—здрадзіць.

— Нічога няма прасцей,—азначыў Манто.—Варта толькі выпусціць на сцэну трэцюю дзейную асобу—Смерць.

— Я прышоў, каб зрабіць гэта,—сказаў Марат. Шабо і Манто абярнуліся.

— Добры дзень, Марат,—сказаў Шабо.—Ты рэдкі госць на нашых сходах.

Нізка нахіліўшыся да сваіх таварышоў, Марат зашаптаў:

— Слухайце. Я прышоў па вельмі важнай справе. Неабходна, каб сёння-ж хто-небудзь з нас трох унёс у Канвент праект аднаго дэкрэта.

Усе трое замаўчалі. Калі Марат быў чым-небудзь заклапочаны, да яго лепш было не падступацца. Аднак, Манто рызыкнуў задаць яму пытанне:

— Які дэкрэт ты хочаш правесці, Марат?

— Такі, каб кожны ваенны начальнік, які дапусціў уцячы палоннаму мяцежніку, караўся-б смерцю.

— Такі дэкрэт існуе,—умяшаўся Шабо.—Ён прайшоў яшчэ ў канцы красавіка.

— У такім разе ён усёроўна, што не існуе,—сказаў Марат.—Па ўсёй Вандэі палонныя бягуць дзесяткамі. Начальнікі атрадаў глядзяць на гэта скрозь пальцы, а тыя хто хавае іх, застаюцца непакаранымі.

— Гэта значыць толькі, Марат, што гэты дэкрэт страціў сілу,—заўважыў Шабо.

— Гэта значыць, Шабо, што трэба дамагчыся, каб ён зноў увайшоў у сілу.

— Зразумела.

— Значыцца, трэба заявіць аб гэтым у Канвенце.

— Канвент тут не патрэбны, Марат; досыць Камітэта грамадскага ратавання.

— Так,—дадаў Манто,—досыць будзе, калі Камітэт грамадскага ратавання загадае расклеіць дэкрэт па ўсёй Вандэі, ва ўсіх вясковых абшчынах і пакажа яго сілу на двух-трох добрых прыкладах.

— На начальніках,—дадаў Шабо,—на генералах.

Марат прамармытаў:

— Магчыма, гэтага будзе досыць.

— Марат, зайдзі ў Камітэт грамадскага ратавання і заяві аб гэтым сам,—сказаў Шабо.

Марат зірнуў на яго так, што таму аж няёмка зрабілася.

— Шабо,—сказаў ён,—ісці ў Камітэт грамадскага ратавання ўсёроўна, што ісці да Робесп'ера. Я не бываю ў Робесп'ера.

— Тады я пайду,—сказаў, Манто.

— Добра,—адказаў Марат.

На другі дзень па ўсіх кірунках Камітэтам грамадскага ратавання быў разослан загад абвясціць па гарадах і вёсках Вандэі і строга выконваць дэкрэт, які карае смерцю ўсякае патуранне ўцёкам палонных разбойнікаў і мяцежнікаў.

Гэты дэкрэт быў толькі першым крокам. Канвент пайшоў далей. Праз некалькі месяцаў, 11 брумера II года (у лістападзе 1793 года), пасля таго, як горад Лаваль адчыніў свае вароты вандэйскім уцекачам,

быў выданы дэкрэт, што кожны горад, які дасць прытулак мяцежнікам, будзе зруйнаваны.

З другога боку, яшчэ раней, ад імя ўсіх манархаў Еўропы, маніфест герцага Браўншвейгскага, пад уплывам эмігрантаў, абвясціў, што кожны француз, захоплены са зброяй у руках, будзе расстраляны і што, калі хоць адзін волас упадзе з галавы французскага караля, Парыж будзе сцёрты з твару зямлі.

ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ

У ВАНДЭІ

ВАНДЭЯ

ЛЯСЫ

У тых часы ў Брэтані было сем страшных лясоў. Вандэя—гэта бунт папоў. Памочнікам гэтага папоўскага мецяжа быў лес. Адна цемра дапамагае другой.

Гісторыя брэтонскіх лясоў ад 1792 да 1800 года магла-б скласці асобую кнігу; яна ўплятаецца, як легенда ў гісторыю, у шырокую вандэйскую авантуру.

У гісторыі ёсць свая праўда, у легенды—свая.

Вандэйскае паўстанне можа мець поўнае тлумачэнне толькі ў тым выпадку, калі гісторыю дапаўняе легенда. Гісторыя патрэбна для цэлага, легенда—для дэталей. І скажам проста: Вандэя варта такой працы.

Гэтая вайна цёмнага народу—такая недарэчная і велічная, жудасная і надзвычайная—спустошыла Францыю і дала ёй славу.

Каб зразумець вандэйскае паўстанне, трэба ясна ўявіць сабе гэты непрымірымы антаганізм: з аднаго боку, французская рэвалюцыя, з другога—брэтонскі селянін. Побач з грозным ходам цывілізацыі, якую з усіх бакоў абступваюць ворагі,—урачыста-сур'ёзны дзікун, доўгавалосы, светлавокі, які жыве малаком і каштанамі. Ён прыкаваны да свайго поля, да свайго двара, да сваёй саламянай страхі. Ён адрознівае па гуку звана ўсе ваколільныя сёлы. Ён карыстаецца вадой толькі для піцця. Ён апрануты ў скураную куртку, расшытую шаўковымі арабескамі, татуіруе сваё адзенне, як яго продкі, кельты, татуіравалі свой твар.

У аснове свайго к`ата ён шануе свайго пана. Ён гаворыць на мёртвай мове. Ён умее толькі падганяць сваіх быкоў, тачыць касу, сяк-так апрацоўваць зямлю, пячы грачаныя перапечкі. Ён перш за ўсё шануе сваю саху, потым сваю бабу, верыць у святую дзеву і ў Белую жанчыну, становіцца на калені і перад алтаром і перад таямнічым высокім каменем, што вытыркаецца сярод ландаў¹⁾. Гэта араты, рыбак, бракан`ёр, які любіць сваіх каралёў, сваіх паноў, сваіх папоў, сваіх вошай.

Ён можа гадзінамі стаяць у панурым раздуме на нізкім, пустынным, пясчаным беразе, прыслухоўваючыся да шуму мора. Пастаўце побач гэтага чалавека і французскую рэвалюцыю і спытайце сябе, ці можа гэты сляпец убачыць яе святло.

ЛЮДЗІ

У селяніна два пункты апоры: поле, што яго корміць, і лес, дзе ён хаваецца.

Нялёгка сабе ўявіць, чым былі брэтонскія лясы. Гэта былі заселеныя гарады. Гушчар, пушчы, бязлюддзе, магільны пакой, маўчанне пустыні—такімі здаваліся непразныя нетры галля і калючых хмызнякоў. Але ў сапраўднасці ў гэтым зроку капашыліся, як у мурашніку, людзі.

Вузкія крутыя студні, прыкрытыя зверху плоскімі каменнямі і ламаччам, пашыраныя пад зямлёй і злучаныя з цёмнымі пячорамі, былі месцам іх прытулку. У падземных пячорах Брэтані былі жывыя істоты. Адна з самых глухіх прагалін Медонскага лесу, уся зрытая падземнымі ходамі, па якіх сноўдалі таямні-

¹⁾ Ланды—пустыры і салоты з зыбучымі пяскамі.

чыя чалавечыя істоты, называлася «Вялікім горадам». Другая прагаліна, такая самая бязлюдная на паверхні і таксама густа заселеная пад зямлёй, мела назву «Каралеўскай плошчы».

Гэтае падземнае жыццё пачалося ў Брэтані з даўнейшых часоў. Тут чалавек заўсёды вымушаны быў ад каго-небудзь хавацца. Таму ў тутэйшых лясах і трапляецца столькі чалавечых нор, выкапаных пад карэннямі дрэў. У пятнаццатым стагоддзі выразалі «паноў», у шаснаццатым і семнаццатым былі рэлігійныя войны, у восемнаццатым—трыццаць тысяч сабак, выдрасіраваных для палявання на людзей,—вось прычыны, з якіх народ палічыў за лепшае схавацца. Усе па чарзе хаваліся спачатку ў лясах, затым пад зямлёй. Так робяць звяры. Вось да чаго тыранія даводзіць народы. На працягу двух тысяч гадоў усе віды дэспатызма—заваёва, феадалізм, фанатызм, дзяржаўны фіск—праследавалі, як паляўнічыя зверы, няшчасную, запалоханую, але ўпартую Брэтань, якая спыняла барацьбу ў адной форме толькі затым, каб пачаць яе ў другой. І людзі хаваліся ў нетрах зямлі.

У душы гэтых людзей заўсёды быў напалатовае страх, які мяжуецца з гневамі. У лясах былі падрыхтаваныя для іх норы, калі была абвешчана Французская рэспубліка. Брэтань паўстала супроць прымусовага вызвалення, як супроць уціску. Нявольнікам уласцівы такія памылкі.

ЖЫЦЦЁ ПАД ЗЯМЛЁЙ

Трагічныя брэтонскія лясы зноў зрабіліся памочнікамі мецяжа: яны прышлі на дапамогу вандэйскаму паўстанню, як і ў даўнейшыя часы.

Падглеба гэтых лясоў была падобная на разгаліненны карал—так яна была зрытая па ўсіх кірунках бясконцай нябачнай сеткай падземных ходаў, нор і галерэй. У кожнай такой нары тулілася па пяць-шэсць чалавек. Галоўны недахоп гэтых падземных памяшканняў быў у тым, што ў іх цяжка было дыхаць. Але арганізацыя гэтага сялянскага мецяжа была вялікай і магутнай.

У Іль-э-Вілэн, у Пертрскім лесе, які быў прытулкам для прынца Тальмонскага, не было чуваць чалавечага голаса, не было відаць ніякіх слядоў чалавека, а між тым там хаваўся шасцітысячны атрад пад камандай Фокара. У Морбігане, у Мелакскім лесе, дзе, здавалася, не было ні душы, налічвалася восем тысяч узброеных людзей. І абодва гэтыя лясы, Пертрскі і Мелакскі, не належаць да ліку вялікіх брэтонскіх лясоў.

Страшна было ворагу ўступаць у гэтыя нетры. Здрадлівыя пушчы, напоўненыя схаванымі ў падземных лабірынтах байцамі, былі падобны на вялізныя нябачныя губкі, з якіх, пад ціскам гіганцкай ступы рэвалюцыі, фантанам пырскала грамадзянская вайна.

Нябачныя батальёны пільнавалі ворага. Пад нагамі рэспубліканскіх атрадаў хадзілі невядомыя арміі, раптам вырастаючы з-пад зямлі і зноў уваходзячы ў зямлю, выскакваючы цэлымі натоўпамі і ў адзін момант знікаючы, волаты ў бойцы і карлікі, калі трэба было схавацца. Ягуары, пераняўшыя нораў кратоў.

Апрача вялікіх лясоў былі яшчэ пералескі і хмызнякі. Як вакол гарадоў узнікаюць вёскі, таксама і вакол вялікіх лясоў плодзіцца дробны параснік. Лясы злучаліся паміж сабой усюды параскіданымі лабірынтамі такога дробнага лесу. Старадаўнія замкі, якія былі разам з

тым і цытадэлямі; пасёлкі, ператвораныя ва ўмацаваныя лагеры; фермы з агароджанымі дварамі, якія служылі пасткамі; мызы, абнесеныя равамі і высокім часта колам,—усё гэта былі петлі той сеткі, у якой заблытаваліся рэспубліканскія войскі.

Усё разам—увесь гэты дробны лес з хмызнякамі пасёлкамі—мела агульную назву «Гай».

У некаторых з гэтых лясоў і ляскоў былі не толькі падземныя вёскі, якія групаваліся вакол бярогі правадыра, але і сапраўдныя пасёлкі з нізенькіх халуп, затулёных пад дрэвамі. Іх было часам так многа, што імі быў запоўнены ўвесь лес. Часта іх выдаваў дым, што ішоў з комінаў.

Жанчыны жылі ў халупах, а мужчыны—у падземных паях. У часе вайны яны карысталіся і прыроднымі пячорамі і старадаўнімі падземнымі ходамі кельтаў. Схаваным у зямлі мужчынам жанчыны прыносілі ежу. Здаралася, што людзі, забытыя пад зямлёй, паміралі ад голаду. Гэта былі тыя, у каго нехапала кемлівасці на тое, каб адчыніць накрывку жылля-студні. Звычайна такія накрывкі, замаскаваныя галлём і мохам, былі прыладжаны так майстэрскі, што знадворку пад травой зусім не былі відаць, а з сярэдзіны адчыняліся і зачыняліся вельмі лёгка. Земляныя работы вяліся вельмі асцярожна; выкапаную зямлю кідалі куды-небудзь у бліжэйшую сажалку. Сцены і падлогу падземляў высцілалі папараццю і мохам. Такія падземныя камеры называліся «ложамі». Там можна было ўсталявацца добра, але, вядома, трэба было абыходзіцца без святла, без агню, без паветра, а часам і без харчоў.

Вылазіць з-пад зямлі без асобых перасцярог было рызыкаўна: можна было напароцца на атрад рэспубліканцаў. Страшныя гэта былі лясы: падвойныя

пасткі. Сінія баяліся ў іх уваходзіць, белыя не адважваліся высунуць з іх носа.

Людзі, што сядзелі ў гэтых звярыных норах, нудзіліся. Часам уначы яны, не гледзячы на небяспеку, выпаўзалі і ішлі паскакаць дзе-небудзь на лясной палянцы, або маліліся богу, каб скараціць час. «Жан-Шуан па цэлых днях прымушае нас перабіраць пацеркі»,—пісаў Бурдуазо.

Улетку, калі надыходзіла свята жніва, жыхароў Ніжняга Мэда амаль немагчыма было затрымаць пад зямлёй. У некаторых быў свой асаблівы густ. Дэніс, напрыклад, пераапранаўся за жанчыну і ў такім выглядзе хадзіў у тэатр, а потым вяртаўся ў сваю нару.

Здаралася, што людзі не вытрымлівалі такога жыцця і ішлі прама на смерць, каб толькі не сядзець у такой турме.

Часам можна было бачыць, як накрыўкі падзямелляў трохкі падымаліся: гэта людзі ў сярэдзіне прыслухоўваліся, ці не страляюць дзе, і па туках стрэлаў сачылі за ходам бойкі. Яны ведалі, што рэспубліканцы страляюць залпамі, а раялісты—паасобку. Калі страляніна залпамі раптам спынялася, гэта азначала, што раялістаў разбілі; калі паасобныя стрэлы паступова аддаляліся, гэта азначала, што раялісты атрымлівалі перамогу. Белыя заўсёды праследавалі разбітага ворага; сінія—ніколі, бо край быў супроць іх.

Гэтыя падземныя воіны надзвычай добра ведалі ўсё, што адбываецца знадворку. Цяжка сабе ўявіць, як шпарка зносіліся яны між сабой і ў якім сакрэце гэта рабілася. Яны разбурылі ўсе масты, паразбівалі ўсе павозкі і ўсё-такі знаходзілі спосабы аб усім паведамляць і папераджаць адзін аднаго. Па ўсёй краіне ад лесу да лесу, ад вёскі да вёскі, ад фермы да фермы, ад халупы да халупы, ад куста да куста, былі

пастаўлены ўмоўныя зменныя пасты дзорцаў і разведчыкаў. Які-небудзь шэры мужык з тупым абыякім тварам, не выклікаючым ніякіх падазрэнняў, прыносіў дэпешы ў сярэдзіне свайго кія.

Былы член Устаноўчага схода Боэтыду дастаўляў такім разведчыкам новыя рэспубліканскія пашпарты, у якіх заставалася толькі напісаць імя. У гэтага здрадніка былі цэлыя пачкі такіх пашпартоў, з якімі гэтыя людзі і хадзілі сабе па ўсёй Брэтані. За імі нельга было прасачыць.

Здавалася, што вялізны чатырохкутнік меў адну агульную нервовую сістэму, так што ўздрыг у кожным пункце зямлі ў межах гэтага чатырохкутніка адчуваўся па ўсёй яго працягласці. У адно імгненне вока весткі з Нуармут'е даляталі ў Люсон, і лагер Луэ заўсёды ведаў, што рабілася ў лагеры Круа-Марыно. Можна было падумаць, што справа не абыходзіцца без удзелу птушак. 7 месідора III года Гош пісаў: «Падобна на тое, што ў іх ёсць тэлеграф».

Уся краіна была падзелена на кланы¹⁾. У кожнай парафіі быў свой правадыр. Бацька мой удзельнічаў у гэтай вайне; я маю права гаварыць аб ёй са слоў удзельніка.

ІХ ЖЫЦЦЁ НА ВАЙНЕ

Многія былі ўзброены толькі коп'ямі. Але нямала было і добрых паляўнічых карабінаў. Мала знайшлося-б такіх майстэрскіх стралкоў, як бракан'еры з Гая і кантрабандысты з Лору. Гэта былі сапраўдныя байцы, лютыя і адважныя. Дэкрэт аб наборы апалчэння ў трыста тысяч чалавек выклікаў набат у шасці-

¹⁾ Клан—родавая абшчына.

стах вёсках. Пажар пачаўся ва ўсіх канцах адразу. Першы грукат грому пачуўся яшчэ ў 1792 годзе, 8 ліпеня, на Кербадэрскім пустыры. Пагражаючы карай смерцю, раялісты прымушалі выступаць усіх, хто мог насіць зброю, забіралі павозкі, зброю, прадукты. Прымусіць усе гэтыя натоўпы людзей узяцца за зброю было няцяжка. На алтары ў якога-небудзь прысягнуўшага Рэспубліцы ксяндза хавалі чорнага ката, які нечакана выскокваў у час абедні. «Д'ябал! Д'ябал!» — крычалі сяляне, і ўся акруга падымалася, як адзін чалавек. Спавядальні ператварыліся ў ачагі пажару.

Кожны мяцежнік меў пры сабе вялікі, футай пятнаццаць даўжынёю, шост, якім ён карыстаўся і ў часе бойкі, для нападу на сініх, і для пераскоквання праз равы ў час уцякання. Калі на месцы бойкі, хоць-бы ў самым разгары яе, ці ў час атакі на рэспубліканцаў, сялянам трапляліся крыж або капліца, усе яны станавіліся на калені, чыталі малітву пад карцеччу, і, толькі памаліўшыся, тыя, што засталіся жывымі, уставалі і кідаліся на ворага. Стрэльбы зараджалі ў час бегу, выяўляючы пры гэтым вялікую спрытнасць.

Іх можна было запэўніць у чым хочаш. Які-небудзь ксёндз паказваў ім другога ксяндза з чырвонай паласой на шыі (якую той загадзя нацёр сабе вяроўкай) і казаў: «Вось уваскрос зарэзаны гільятынай», і яны верылі.

Бывалі ў іх часам і рыцарскія ўчынкі. Так, яны павалі з пашанай Феска, рэспубліканскага сцяганосца, які загінуў пад ударамі шабляў, не выпусціўшы з рук свайго сцяга. Гэтыя сяляне ўмелі і насміхацца; яны называлі жанатых ксяндзоў-рэспубліканцаў: «бескуфейнікі, якія зрабіліся бясштаннікамі». Спачатку яны баяліся гармат, а потым смела кідаліся на іх з дубінамі, і здаралася, што адбівалі іх. Першым іх трафеем была

дасканалая бронзавая гармата, якую яны ахрысцілі «Прапаведнікам». Потым яны ўзялі другую, што заста-лася яшчэ ад рэлігійных войнаў, з выразаным на ёй гербам Рышэлье і фігурай маткі боскай; гэтую гармату яны назвалі «Марыяй-Аннай». Калі іх выгналі з Фонтэнэ, у іх была адбіта і «Марыя-Анна», вакол якой смела загінула шэсцьсот чалавек сялян. Пазней яны зноў узялі Фонтэнэ, зноў адабралі «Марыю-Анну» і павезлі яе ў свой лагер пад сцягам з гербавымі ліліямі, усю ўпрыгожаную кветкамі, прымушаючы па дарозе ўсіх сустрэчных жанчын цалаваць яе. Два іншыя правадыры надумаліся яшчэ лепш: яны панарабілі гармат з бяргвенняў, заместа кананіраў паставілі ля іх манекены і з гэтай артылерыяй, з якой самі шчыра смяяліся, прымусілі сініх адступіць. То быў іх лепшы час—час поспехаў. Пазней яны, уцякаючы, ганебна пакінулі трыццаць дзве гарматы з англійскім кляймо. У той час Англія выдавала субсідыі французскім прынцам. «Хай жывуць англічане!»—такі быў кліч мяцежнікаў.

Пры захопе непрыяцельскіх гарадоў справа не абыходзілася без грабежніцтва. Сяляне-багамолы зрабіліся злодзеямі. У дзікуноў таксама бываюць заганы. Вандэйцы абрабавалі Шалэ, разграмілі Шалан. Пацярпеўшы няўдачу ў Гранвіле, яны разнеслі Віль-Д'ё. Сялян, што далучыліся да сініх, яны называлі «якабінскай чэлядзю» і катавалі іх з асаблівай лютасцю. Яны любілі бой, як салдаты, і разаніну, як разбойнікі. Ім было прыемна расстрэльваць «тоўстапузых», гэта значыць, гарадскіх буржуа; у іх гэта называлася «разгаўляцца». Пры Фонтэнэ іхні ксёндз, кюрэ Барботэн, ударам шаблі палажыў на месцы аднаго старыка. У Сен-Жэрмэн-сюр-Іль адзін з правадыроў, дваранін, застрэліў са стрэльбы пракурора сельскай абшчыны і ўзяў

сабе яго гадзіннік. У Машкуле рэспубліканцаў катавалі сістэматычна, па трыццаць чалавек на дзень, на працягу пяці тыдняў. Кожная такая партыя з трыццаці чалавек называлася «пацеркамі». Іх ставілі спіной да вялікай ямы і расстрэльвалі. Расстраляныя валіліся ў яму часам яшчэ жывыя, іх закопвалі без разбору. На тэрор адказвалі тэрорам.

У вандэйскай арміі налічвалася сто пяцьдзесят чатыры дывізіі. Гэтае войска вяло правільныя аблогі. У адзін дзень яны ўхітрыліся разбурыць чатырнаццаць рэспубліканскіх лагераў.

Патрон для стрэльбы быў гэтым людзям даражэй за чырвонец. А калі яны трацілі з вачэй званіцу свайго сяла, то плакалі, як дзеці. Яны не лічылі ганебным уцякаць з поля бітвы. У такіх выпадках іхнія правядыры крычалі ім: «Скідайце чаравікі, але захоўвайце стрэльбы!» Калі ў іх нехапала зарадаў, яны чыталі малітву і адпраўляліся адбіраць зарадныя скрынкі ў рэспубліканскай артылерыі. Калі набліжаўся вораг, яны хавалі сваіх раненых у высокім збожжы ці ў папараці, а калі бой канчаўся, прыходзілі па іх. Ніякай вайсковай формы яны не мелі. Многія хадзілі абадранцамі. Усе—і сяляне і дваране—адзяваліся ў абы што. На ўсіх былі белыя паясы і белыя шалікі з бантамі. Па колеру бантаў пазнавалі чыны. Ваенныя начальнікі часта былі такімі самымі невукамі, як і салдаты. Правядыры ненавідзелі адзін аднаго. Начальнікі з раўніны крычалі: «Далоў начальнікаў горцаў!» Кавалерыі ў іх было мала, і яе цяжка было арганізаваць. Пюізе пісаў: «Іншы з іх ахвотна аддае мне сваіх сыноў, але робіцца непрыступным, як толькі я патрабую ў яго коней». Шасты, вілы, косы, старыя і новыя стрэльбы, паляўнічыя нажы, жалязнякі, дубіны з жалезнымі наканечнікамі—такая была ў іх зброя. Некаторыя насілі на шыі

крыжы з чалавечых касцей. Нападалі яны з гучным крыкам, раптам выскокваючы адусюль—з лесу, з-за ўзгоркаў, з равоў,—абкружалі непрыяцеля, стралялі, калолі, секлі і, знішчыўшы яго, разбягаліся ў розныя бакі.

Праходзячы праз рэспубліканскія гарады, яны ў першую чаргу ссякалі дрэва Волі, запальвалі яго і, узяўшыся за рукі, скакалі вакол кастра. Усе іхнія звычкі былі звычкамі начных драпежнікаў. Яны трымаліся правіла—заўсёды з'яўляцца нечакана. Яны маглі прайсці пятнаццаць лье ў поўным маўчанні, зусім без шуму, не зачапіўшы ніводнай галінкі, не прыціснуўшы травы. Калі надыходзіў вечар, правадары збіраліся на ваенную нараду, каб дамовіцца на заўтра, у якім месцы напасці на рэспубліканскія пасты, і, калі ўсё было абгаворана і дагаворана, увесь атрад зараджаў стрэльбы, мармытаў малітвы, потым здымаў чаравікі і, ступаючы босымі нагамі па вераску і моху, чарадой прабіраўся праз лясы і пералескі, не гаворачы ні слова, затрымліваючы дыханне, без гуку, як кошка, што выследжвае здабычу ў цемры.

Паўстаўшая Вандэя налічвала не меней поўмільёна чалавек з жанчынамі і дзяцьмі.

Сапраўдная Вандэя—гэта Вандэя ў сябе дома; там яна непаражальная, нязлоўная.

Вандэец у сябе—і земляроб, і кантрабандыст, і пастух, і салдат, і бракан'ер, і вольны стралок, і свінапас, і эванар, і мірны селянін, і шпіён, і забойца, і царкоўнік, і звер лясны.

Родная вёска і бацькаўшчына—у гэтых словах рэзюміруецца ўся вандэйская вайна; варожасць двух ідэй—мясцовай і універсальнай. Сяляне супроць патрыэтаў, сыны сяла супроць сыноў бацькаўшчыны.

ВАНДЭЯ ПРЫКОНЧЫЛА БРЭТАНЬ

Брэтань—старая бунтарка. На працягу двух тысячагоддзяў яна паўставала некалькі разоў, і ва ўсіх яе паўстаннях, апрача апошняга, права было на яе баку, але ў апошні раз яна была няправая. А між тым, ці змагалася яна з рэволюцыяй або з манархіяй, з упаўнаважанымі дэлегатамі Рэспублікі ці з герцагамі і пэрамі, правіцелямі каралёў, з выпускам асігнацый ці з саляным падаткам, ці падымалася яна супроць караля або за караля,—гэта была ўсё тая самая брэтонская вайна, вайна мясцовага духу з цэнтральным.

Старыя брэтонскія правінцыі можна параўнаць са стаячай сажалкай: гэтая стаячая вада зусім адмаўлялася цячы; вецер, які праносіўся над ёй, не асвяжаў яе, а толькі каламуціў. Кожны раз, калі цэнтр—Парыж—даваў штуршок,—ці выходзіў гэты штуршок ад каралеўскай або рэспубліканскай улады, ці быў ён накіраваны супроць волі ці супроць дэспатызма,—Брэтань адчувае ў ім нешта новае і натапырвалася. Дайце нам спакой! Чаго вам ад нас трэба?.. І вось жыхар раўніны хапаецца за вілы, жыхар пералеску за карабін.

Жудасная глухата.

Такую глухату нічым не прабярэш.

Вандэйскае паўстанне—прыкрае непаразуменне.

Каласальная па сваім размаху, смелая да дзёрзкасці авантура, шырока задуманы мяцеж, якому суджана было пакінуць у гісторыі назву Вандэі,—славетную, але не добрай памяці назву; Вандэя губіла сябе дзеля адсутных, шчыра аддавала сваю мужнасць для паслугі трусам, без выгоды, без стратэгіі, без тактыкі, без плана, без мэты, без адказнасці, без галавы; яна спрабавала паставіць глухую сцяну цемры, каб адгарадзіць сябе ад святла; Вандэя—гэта васьмігадовая пагроза

Францыі; чатырнаццаць зруйнаваных дэпартаментуў спустошаныя палі, знішчаныя ўраджаі, спаленыя вёскі разбураныя гарады, аграбленыя дамы, забітыя жанчыны і дзеці, палаючы факел у саламяных стрэхах, меч у сэрцах, пудзіла для цывілізацыі,—вось чым была гэтая вайна, гэты несвядомы замах на забойства бацькі.

Але ўвогуле, даказаўшы неабходнасць рассяць ва ўсе бакі адвечную цемру, якая агортвала Брэтань і пусціць у гэтую непраходную брэтонскую пушчу ўсе стрэлы святла, Вандэя паслужыла справе прагрэса. Катастрофы смутным спосабам наладжваюць усё к лепшаму.

ТРОЕ ДЗЯЦЕЙ

У КАРЧМЕ „ГАЛІНІСТЫ КРЫЖ“

Улетку 1793 года, у канцы яснага ліпеньскага дня, пасля захаду сонца, ля маленькага заезнага дома «Галіністы крыж» спыніўся коннік, які ехаў з боку Аўранша.

Карчма стаяла ля ўезда ў Пантарсон, і яшчэ некалькі год назад на яе шылдзе можна было прачытаць: «Добры сідр у разліў з бочак».

Увесь дзень было гарача, але к вечару ўзняўся вецер.

Падарожнік быў у шырокім плашчы, які прыкрываў круп яго каня, і ў шырокім капелюшы з трохкаляровай какардай, што было вельмі адважным учынкам у гэтай старане, дзе за кожным плотам можна было чакаць засады і стрэлаў, нацэленых акурат у трохкаляровыя какарды. З-пад расхінутага плашча відаць быў трохкаляровы пояс з двума засунутымі за ім пісталетамі, а ўнізе высоўваўся канец шаблі.

На чмыханне каня дзверы карчмы адчыніліся, і на парозе з'явіўся гаспадар з ліхтаром у руках. Быў акурат той час дня, калі на дварэ яшчэ светла, а ў пакоях ужо цямнее. Карчмар паглядзеў на какарду і спытаўся:

— Грамадзянін, вы спыняецеся тут?

— Не!

— Куды-ж вы едзеце?

— У Доль.

— У такім разе вяртайцеся лепш у Аўранш, ці заставайцеся тут.

— Чаму?

— Таму што ў Долі б'юцца.

— Вось як!—спакойна сказаў падарожнік і дадаў:—
Дайце майму каню аўса.

Гаспадар прынёс карыта, насыпаў у яго аўса і разнуздаў каня; чмыхаючы, конь пачаў есці.

Гутарка пачалася зноў.

— Скажыце, грамадзянін, гэты конь у вас з рэквізаваных?

— Не.

— Значыцца, ваш?

— Так, я купіў яго за наяўныя грошы.

— А адкуль вы едзеце?

— З Парыжа.

— Прама ехалі?

— Не.

— Вось і яно! Усе дарогі перахопленыя. Але пошта яшчэ ходзіць.

— Так, да Алансона. Ад Алансона прышлося ехаць верхам.

— Ох, хутка ў Францыі не застанецца ніводнай наштовай станцыі. Коней зусім няма. За каня, які каштаваў трыста франкаў, бяруць па шэсцьсот, а да аўса і падступіцца нельга. Я сам трымаў паштовых коней, а цяпер зрабіўся карчмаром. З тысячы трохсот трынаццаці гаспадароў паштовых станцый дзвесце чалавек падалі ў адстаўку. Значыцца, вы купілі каня ў Алансоне?

— Але.

— І ўвесь сёнешні дзень праехалі на ім?

— Так, зранку да вечара.

— А ўчора?

— І ўчора і трэцяга дня.

— Вам трэба адпачыць, грамадзянін. Паслухайце: добрай парады. Вы пэўна змарыліся. Паглядзіце на каня: ён стаміўся.

— Конь мае права стамляцца, у чалавека такога права няма.

Карчмар уважліва паглядзеў на твар незнаёмага. Гэта быў спакойны, суровы твар, з сівымі валасамі на галаве. Потым зірнуў на бязлюдную дарогу і сказаў:

— І вы адважваецеся ездзіць адзін?

— Я маю канвой.

— Які?

— Шаблю і пісталеты.

Гаспадар прынёс вядро з вадой, паставіў яго пера канём і, пакуль ён піў, разглядаў незнаёмца і думаў: «Шабля шабляй, а ўсё-ж такі ён нагадвае ксяндза».

Падарожнік зноў загаварыў:

— Вы, здаецца, сказалі, што ў Доле б'юцца?

— Так. Цяпер, мабыць, пачалося ўжо.

— Хто-ж з кім б'ецца?

— Былы з былым.

— Як вы сказалі?

— Адзін з былых б'ецца за рэспубліку, другі — за караля.

— Ды караля-ж ужо няма!

— Ёсць—маленькі. І цікавей за ўсё, што гэтыя два былыя—сваякі.

Незнаёмы ўважліва слухаў. Карчмар казаў далей:

— Адзін—малады чалавек, другі—стары. Унучатыя племяннік б'ецца з дзядзькам. Дзядзька—раяліст, племяннік—патрыёт. Дзядзька камандуе белымі, пля-

меннік—сінімі. О, гэтыя два не дадуць спуску адзін аднаму! Гэта барацьба не на жыццё, а на смерць.

— Барацьба на смерць?

— Так, грамадзянін. Ды вось гляньце, якімі ласкавасцямі яны частуюць адзін аднаго. Бачыце вы гэтую абвестку? Такія афішы стары маркіз ухітраецца расклеіваць усюды: на ўсіх дамах, на дрэвах і нават на маіх дзвярах.

Карчмар паднёс свой ліхтар да аркуша паперы, наклеенай на дзвярах. Афіша была надрукаваная такімі буйнымі літарамі, што коннік мог прачытаць яе, не злазячы з каня:

«Маркіз дэ-Лантэнак мае гонар папярэдзіць свайго пляменніка, віконта Говэна, што калі яму, маркізу, пашчасціць авалодаць асобай віконта, ён, не задумваючыся, загадае яго расстраляць».

— А вось і адказ,—дадаў карчмар.

Ён павярнуўся і асвятліў ліхтаром другую афішу, прыклееную да другой паловы дзвярэй. Падарожнік прачытаў:

«Говэн папярэджвае Лантэнака, што калі ён, Лантэнак, будзе захоплены, то яго расстраляюць».

Карчмар казаў далей:

— Учора на гэтыя дзверы наклеілі першую паперку, а сёння раніцою другую. Адказ, як бачыце, нядоўга прышлося чакаць.

Незнаёмы паціху, нібы гаворачы сам з сабой, правіў некалькі слоў, якіх гаспадар карчмы не зразумеў, хоць і пачуў іх.

— Так, гэта болей, як грамадзянская вайна: гэта вайна сямейная. Няхай так; гэта добра. Вялікае адначленне народаў не купляецца танна.

І, не зводзячы вачэй з гэтай аб'явы, незнаёмы падняў руку да капелюша і аддаў ёй чэсць.

Качмар тым часам казаў:

— Уся справа вось у чым, грамадзянін. Мы, жыхары гарадоў і вялікіх сёлаў, стаім за рэволюцыю, а сяляне ваююць супроць яе, або, лепш сказаць: мы, гаражане,—французы, а яны—брэтонцы. Гэта вайна мужыкоў з гаражанамі. Яны нас называюць «тоўстапузымі», а мы іх—мужыкамі. Дваране і ксяндзы за іх.

— Не ўсе,—перапыніў незнаёмы.

— Вядома, не ўсе, грамадзянін; узяць хоць-бы віконта, які выступае супроць маркіза.

І ён дадаў сам сабе:

— І паколькі мне здаецца, што я размаўляю цяпер з ксяндзом.

Незнаёмы спытаўся:

— А хто з іх перамагае?

— Пакуль віконт. Але гэта нялёгка яму даецца. Стары—гэта крэмень. Абодва яны з роду Говэнаў, з тутэйшых дваран. Іх род падзяліўся на дзве галіны. На чале старэйшай галіны стаіць маркіз дэ-Лантэнак. Малодшай—віконт Говэн. І вось цяпер гэтыя дзве галіны б'юцца паміж сабой. У дрэў гэтага не бывае, а ў людзей здараецца. Гэты маркіз дэ-Лантэнак—вялікая сіла ў Брэтані: у вачах сялян ён—уладарны князь. Не паспеў ён высадзіцца, як да яго далучылася восем тысяч чалавек. Праз тыдзень падняліся трыста парафій. Каб толькі ён мог захапіць хоць шматок пабярэжжа, англічане ўжо былі-б тут. На шчасце, падышоў Говэн, родны пляменнік яго. Ці не дзіўна? Ён камандуе рэспубліканскім атрадам; яму ўдалося спыніць дзядзьку. Апрача таго, таксама на наша шчасце, здарылася, што гэты самы Лантэнак забіўшы шмат палонных, у ліку іх загадаў расстраляць двух жанчын. У адной з іх, удавы, было трое

дзяцей, якія перад тым былі ўсыноўлены адным п
рыжскім батальёнам. Цяпер гэты батальён наводзі
жах на белых: ён нікога не шкадуе. Гэта батальён
«Чырвонай Шапкі». У ім цяпер мала людзей, але
парыжане—заядлы народ. Яны ўвайшлі ў скла
атрада, якім камандуе Говэн. Ніхто не ўстоіць пера
імі. Яны парашылі адпомсціць за жанчын і вызвалі
дзяцей. Куды падзеў дзяцей Лантэнак, ніхто не ве
дае; вось ад гэтага больш за ўсё і злуюць парыжане.
Каб не прыблыталіся тут дзеці, хто ведае?—мож
вайна набыла-б зусім іншы характар. Віконг—адважны
і слаўны малады чалавек; стары—жудасны. Мож
хочаце закусіць, грамадзянін?

— Дзякую. У мяне ёсць хлеб і фляжка з віном.
Лепш раскажыце мне, што робіцца ў Доле.

— А вось што. Говэн камандуе экспедыцыйным
атрадам берагавой арміі. Лантэнак хацеў падняць
Ніжнюю Брэтань і Ніжнюю Нармандыю, адчыніць
вароты Піту¹⁾ і падтрымаць вялікую вандэйскую
армію з двухсот тысяч сялян англійскім дапаможным
корпусам у дваццаць тысяч салдат. Говэн папсаваў
гэты план. Ён заняў усё ўзбярэжжа і адціскае Лантэ
нака ў сярэдзіну краіны, а англічан—у мора. Лантэ
нак нядаўна быў тут, але Говэн прымусіў яго адсту
піць. Цяпер яго тактыка такая, каб загнаць белых у
Фужэрскі лес і там абкружыць. Да гэтага часу ўсё
ішло добра. Учора Говэн быў тут са сваім атрадам,
і раптам прышла трывожная вестка: стары—ён во
пытны ваяка—нечакана зрабіў абыход і рушыў на
Доль. Калі ён возьме Доль і паставіць на гары Доля
сваю батарэю, то частка берага будзе ў яго руках.

¹⁾ *Пит* (Вільям Пит Малодшы, 1759—1806), які стаяў на чале англій
скага ўрада, быў лютым ворагам буржуазнай французскай рэвалюцыі
і з'яўляўся арганізатарам і кіраўніком вайны з рэвалюцыйнай
Францыяй.

і англічанам лёгка будзе высадзіцца. Тады ўсё прапала. Але Говэн—чалавек з галавой. Ён зараз-жа, не трацячы ні мінуты, ні з кім не раячыся, ні пытаючы і не чакаючы ніякіх інструкцый, падняў трывогу, сабраў свой атрад, загадаў сядлаць коней і запрагаць гарматы, ускочыў на каня і рынуўся насустрач Лантэнаку. У Доле гэтыя дзве брэтонскія галавы стукнуцца ілбамі. Гэта будзе сур'ёзная сутычка! Цяпер абодва ўжо там.

— А за колькі часу можна даехаць да Доля?

— Атрад з асобам ідзе не меней трох гадзін. Ну, ды нашы ўжо дайшлі.

Незнаёмы маўчаў, да чагосьці прыслухоўваючыся, потым сказаў:

— Сапраўды, я, здаецца, чую артылерыйскую страляніну.

Карчмар таксама прыслухаўся.

— Так, грамадзянін, гэта лупяць з гармат і з стрэльбаў: чуецца, як трашчыць?.. Сапраўды, аставайцеся начаваць. Там вы не знойдзеце нічога добрага.

— Мне нельга марудзіць. Я павінен ехаць.

— Дарма. Я не ведаю вашых спраў, але ехаць у той бок—вялікая рызыка, і калі толькі справа не тычыцца чаго-небудзь такога, што для вас даражэй за ўсё на свеце...

— Справа ідзе акурат аб гэтым,—сказаў коннік.

— Калі гэта тычыцца вашага сына...

— Амаль што так!—сказаў незнаёмы.

Карчмар паглядзеў на яго і прамармытаў:

«Дзіўна, мне ўсё-такі здаецца, што гэты грамадзянін ксёндз». Затым, падумаўшы, дадаў: «Але-ж і ў ксяндзоў бываюць дзеці».

— Зануздайце майго каня,—сказаў яму незнаёмы.— Колькі я вам вінен за авёс?

і ён расплаціўся.

Карчмар убраў карыта і вядро і зноў падышоў да яго.

— Калі вы парашылі ўжо абавязкова ехаць, паслухайце маёй парады. Вы, відаць, едзеце ў Сен-Мало. Ну, дык не едзьце на Доль. У Сен-Мало ёсць дзве дарогі—на Доль і берагам мора. Другая зусім не даўжэй. Калі вы даедзеце да канца гэтай дарогі, вы ўбачыце скрыжаванне; дарога там раздвойваецца: левая пойдзе на Доль, а правая—на Сен-Жорж-дэ-Брээн. Калі вы паедзеце на Доль, то трапіце ў самае пекла. Не забудзьцеся-ж, бярыце направа, а не налева.

— Дзякую вам,—сказаў незнаёмы і прышпорыў каня.

Было ўжо цёмна; ён знік у цемры.

Калі ён даехаў да таго месца, дзе было скрыжаванне, да яго данёсся здалёк голас карчмара:

— Бярыце направа!

Ён павярнуў налева.

ДОЛЬ

Доль, «іспанскі горад Францыі ў Брэтані»,—як значыцца ў старадаўніх граматах,—прадстаўляў сабой не горад, а вуліцу—вялікую старадаўнюю гатычную вуліцу. Усе дамы на ёй з калонамі і ідуць не ў адну лінію, а ў беспарадку: адны выступаюць наперад, другія адсоўваюцца ў глыбіню, ствараючы на ўсёй вуліцы выступы і павароты. Прыблізна на сярэдзіне вуліцы змяшчаўся стары рынак.

Гаспадар гасцініцы «Галіністы крыж» сказаў праўду: у той момант, калі ён гутарыў з незнаёмцам, у Доле ішла зацятая бойка. Між белымі, якія занялі горад раніцою, і сінімі, якія награнулі ўначы, адразу пачалася лютая барацьба. Сілы былі няроўныя: белых было

шэсць шысяч, сініх—толькі паўтары тысячы, але па лютасці яны былі адзін аднаго вартыя. Цікавая рэч: нападала меншасць.

З аднаго боку выступаў беспарадачны натоўп, з другога—стройная фаланга. З аднаго боку ішлі сяляне з вышытым на скураных куртках сэрцам Ісуса, з белымі істужкамі на круглых капелюшах, з хрысціянскімі дэвізамі на наркаўніках, з пацеркамі ля паясоў, узброеныя ў большасці толькі віламі ды карабінамі без штыхоў, цягнучы за сабой гарматы на вяроўках,—натоўп дрэнна адзеты, недысцыплінаваны, але фанатычны, гатовы на ўсё. З другога боку—паўтары тысячы салдат у трохкутных капелюшах з трохкаляровай какардай, у даўгіх камзолах з адваротамі, у накрыв накінутых перавязях, з цесакамі ў медных ручках і са стрэльбамі з прыскнутымі штыхамі—усе вымуштраваныя, трымаючыя правільны строй, дысцыплінаваныя і нястрымныя ў бойцы, умеючыя слухацца, як людзі свядомыя, і ўмеючыя камандаваць, калі трэба будзе,—таксама валанцёры, але валанцёры бацькаўшчыны, хоць і абадраныя, без ботаў. За манархію стаялі рыцары-мужыкі, за рэвалюцыю—басаногія героі. Душою кожнай з гэтых двух маленькіх армій быў яе правадыр: у раялістаў стары, у рэспубліканцаў малады чалавек. З аднаго боку Лантэнак, з другога—Говэн.

Говэну было трыццаць год. Геркулесаўскі склад цэласур'ёзны позірк і дзіцячы смех—вось характэрныя рысы яго. Ён не піў, не курыў, не лаяўся і не бажыўся. У паходы ён браў з сабой дарожны несесер: ён клапаціўся аб чыстаце сваіх ногцяў, зубоў, сваіх цудоўных густых цёмных валасоў; на прывалах ён сам выкалываў свой ваенны мундзір, прабіты кулямі і пабялелы ад пылу. Заўсёды кідаючыся першым у пекла бою, ён ні разу не быў ранены. Яго мяккі голас, калі трэба

было, гучэў уладарна і гучна ў час каманды. Ён быў прыкладам для салдат і спаў на зямлі, у вецер, дождж, снег, загарнуўшыся ў свой плашч і палажыўшы на камень сваю прыгожую галаву. Гэта была геройская і чыстая душа. Ідучы ў атаку, ён змяняўся. У ім было нешта жаночае; у час бойкі ён рабіўся страшным.

Яго атрад прадстаўляў сабою цэлую маленькую армію. Ён складаўся з пяхоты і кавалерыі; пры ім былі і разведчыкі, і піонеры, і сапёры, і пантонеры, і гарматы. Тры конныя гарматы надавалі атраду сілу, не перашкаджаючы ў той-жа час яго перасоўванням.

Лантэнак быў таксама добрым камандуючым; магчыма, нават лепшым за свайго пляменніка. Ён быў адначасова і больш асцярожны і смялейшы за яго. У старых воінаў больш вытрыманасці, як у маладых, таму яны далей ад світання жыцця, і больш смеласці, таму што яны бліжэй да магілы.

Што яны трацяць? Амаль нічога. Гэтым і тлумачыцца смелая да дзёрзкасці і разам з тым абдуманая тактыка Лантэнака. Але наогул і амаль заўсёды ў гэтай упартай барацьбе старога з маладым Говэн меў перамогу.

Лантэнак узненавідзеў Говэна, па-першае, за тое, што той перамагаў яго у бойках, па-другое, за тое, што ён быў яго сваяк. І чаго гэта прышло ў галаву маладому малакасосу зрабіцца якабінцам? Якабінец—гэты хлопчык, шчанё, яго ўнучатны пляменнік, амаль што ўнук,—яго наследнік, бо ў маркіза не было дзяцей. «Хай толькі трапіць ён мне ў рукі, я заб'ю яго, як сабаку», казаў сабе гэты дзядзька, або вярней, дзед.

Рэспубліка мела ўсе падставы непакоіцца праз гэтага Лантэнака. Толькі паспеў ён высадзіцца на французскі бераг, як перад ім ужо ўсё дрыжала. Яго імя, як выбух пораху, абабегла Вандэю і адразу зрабілася цэн-

грам пачатага ўжо мецяжа. Калі ў такім паўстанні, дзе ўсе зайздросцяць адзін аднаму, дзе кожны сядзіць за сваім кустом, у сваім яры, з'явіцца чалавек, які ўсімі прызнаецца за начальніка, тады паасобныя, раз'яднаныя правадары злучаюцца для агульнай справы. Правадары ўсіх сялянскіх атрадаў, засеўшых ў лясах, далучыліся да Лантэнака і ўсе—і блізкія і далёкія—падначаліліся яму.

Лантэнак хацеў злучыць правільную вайну з партызанскай. Ён не прызнаваў ні нападаў шчыльнай «рознастайнай масай», якой была вялікая каталіцкая каралеўская армія, загадзя прызначаная на знішчэнне, ні раскідвання ваенных сіл па пушчах і хмызняках, што магло толькі трывожыць ворага, а не раздушыць яго. Партызанскія налёты не вырашаюць лёсу вайны або прыводзяць да дрэннага канца. Яны пачынаюць з нападу на Рэспубліку, а канчаюць рабаваннем дыліжансаў. Лантэнак не прызнаваў ні Вандэі, ні шуанства. Ён хацеў сапраўднай вайны, ён хацеў карыстацца і сялянамі і салдатамі. Сялянскія дружыны былі патрэбны яму для стратэгіі, а палкі—для тактыкі. Засады і нечаканыя напады былі, на яго думку, найлепшым спосабам атак, і атрады з мужыкоў, якія маглі ўмомант сабрацца і таксама ўмомант рассяцца, як нельга лепш адпавядалі гэтай задачы. Але ён лічыў іх надта няўстойлівымі, надта няўлоўнымі: іх, як ваду, нельга было затрымаць. Ён хацеў стварыць шчыльнае ядро для гэтай бязладнай, расплыўчатай вайны; армію лясных дзікуноў падмацаваць рэгулярнымі войскамі, якія служылі-б востра для яе выступленняў. Глыбокая і страшная думка! Каб удалося яе ажыццявіць, Вандэя была-б непераможная.

Але адкуль было ўзяць рэгулярныя войскі? Як набраць палкі? Дзе ўзяць салдат? Дзе знайсці гатовую армію?—У Англіі. У Лантэнака моцна засела думка на-

ладзіць высадку англічан. Ён увесь быў ахоплены адно задачай: захапіць частку ўзбярэжжа і аддаць яе ў раён параджэнне Піта. Вось чаму, даведаўшыся, што Доль не абаронены, ён кінуўся на Доль, спадзяючыся, што узяўшы яго, ён возьме і пануючую над ім вышыню Мон-Доль, а валодаючы Мон-Додем, захапіць бліжэйшае ўзбярэжжа.

Месца было выбрана добра.

Каб выканаць гэты рашучы манеўр, Лантэнак узяў сабой шэсць з лішкам тысяч чалавек—усё, што было самага лепшага ў сялянскіх дружынах, якія былі ў яго,—і ўсю сваю артылерыю. Ён хацеў паставіць на Мон-Доле як мага больш гармат, мяркуючы, што тысячы стрэлаў з дзесяці гармат больш эфектыўна, яшчэ паўтары тысячы з пяці.

Поспех здаваўся пэўным. У яго было шэсць тысяч салдат. З боку Аўранша можна было чакаць толькі Говэна, якога было паўтары тысячы салдат, і з боку Дынанан-Лешэля, у якога было дваццаць пяць тысяч салдат, але затое, ён быў за дваццаць лье.

Лантэнак быў упэўнены ў поспеху. Ён заняў Доль без бою. За ім была слава чалавэка суровага, не ведаючага літасці. Горад нават не спрабаваў супраціўляцца. Перапалоханя жыхары пахаваліся ў дамах. Шэсць тысяч вандэйцаў размясціліся ў горадзе з сялянскай неабароненай разборлівасцю, як на кірмашы, абыходзячыся без фуражыраў і без адведзеных для ластою памяшканняў; гатавалі страву пад адкрытым небам, сядзелі і ляжалі абшчы абшчы дзе, хадзілі па цэрквах, змяняючы стрэльбы на пацеркі. Лантэнак разам з некалькімі артылерыйскімі афіцэрамі зараз-жа адправіўся аглядаць вышыню Мон-Доль, перадаўшы камандаванне свайму бліжэйшаму памочніку Гуж-ле-Бруану.

Гэты Гуж-ле-Бруан меў два прозвішчы: «Страшны і сміх»—за яго лютыя расправы з патрыётамі і «Іма-

нус»—за тое, што ў яго абліччы было нешта надзвычай агіднае і жудаснае. Іманус—азначае звышчалапечую брыдкую істоту. У наш час старыкі Брэтані ўжо не ведаюць, хто такі быў Гуж-ле-Бруан, але ў двух вёсках, дзе Гуж-ле-Бруан пакінуў пасля сябе крывавыя сляды, і цяпер яшчэ гавораць пра Імануса. У Ванцэі ўсе мяцежнікі былі дзікуны; Гуж-ле-Бруан быў варвар. На яго твары адбівалася яго агідная душа. Ён быў бязмежна храбры ў бойцы, а пасля бойкі жудасны. Ён быў здольны на самую шчырую адданасць і на самую страшную лютасць. Ён пачынаў з геройства, каб прыйсці да забойства. Ад яго можна было чакаць самых жудасных злачынстваў.

Адсюль яго паганнае прозвішча—Іманус.

Маркіз-дэ-Лантэнак спадзяваўся на яго лютасць і сапраўды, Іманус быў майстрам лютасці. Затое ў тактыцы і стратэгіі ён быў слабаваты. Можа маркіз зрабіў памылку, назначыўшы яго сваім намеснікам. Як-бы там ні было, ідучы на рэкагнасцыроўку, Лантэнак перадаў яму камандаванне. Гуж-ле-Бруан, больш баец, як камандзір, мог хутчэй, не міргнуўшы вокам, выказаць цэлае племя, чым абараніць горад.

Позна ўвечары Лантэнак, агледзеўшы месца для будчай батарэі, вяртаўся ў Доль. Раптам ён пачуў гарматны стрэл. Ён аглядзеўся навакол. Над вялікай вуліцай Доля слаўся чырвоны слуп дыму. Было ясна: белых захапілі знятацку; у горад уварваўся вораг; на вялікай вуліцы біліся.

Маркіз быў ашаломлены: нічога падобнага ён не чакаў. Хто-б гэта мог быць? Толькі не Говэн: трэба было быць вар'ятам, каб атакаваць у чатыры разы сільнейшага ворага. Не, не! З'яўленне Говэна немагчымае.

Лантэнак прышпорыў каня. Па дарозе яму траплялася шмат уцякаючых жыхароў. Ён спрабаваў быў распытаць іх, але яны толькі крычалі з жахам: «Сінія! Сінія!» і беглі далей. Калі ён, нарэшце, прыехаў у горад, становішча вандэйцаў было зусім дрэннае.

Вось што адбылося.

МАЛЕНЬКІЯ АРМІІ І ВЯЛІКІЯ БАІ

Вандэйскі атрад, увайшоўшы ў Доль, рассыпаўся па гораду, хто куды. Схаваўшы свае гарматы і зарадныя скрынкі пад павець старога рынка, стомленыя сяляне пачалі есці, піць і перабіраць свае пацеркі; потым паляглі ўпокат па ўсёй шырыні вуліцы, не думаючы нічога вартаваць. Большасць, палажыўшы пад галовы свае клункі, паснула, некаторыя нават побач з жонкамі: вандэйскія сялянкі часта суправаджалі мужоў у іх паходах.

Была цёплая, ясная ліпеньская ноч. У глыбокім сінім небе ззялі зоркі. Увесь гэты бівуак, які нагадваў больш прывал каравана, як ваенны лагер, мірна задрамаў. Раптам тыя, хто не паспеў яшчэ заснуць, убачылі, што з аднаго канца вуліцы прама на іх глядзяць тры гарматныя жэралы.

Гэта быў Говэн. Нячутна падышоўшы да горада, ён зняў вартавых і заняў са сваім атрадам адзін канец вялікай вуліцы.

Нейкі селянін ускочыў, крыкнуў: «Хто ідзе?» і стрэліў са стрэльбы. Яму адказаў гарматны стрэл. Затым пачалася шалёная пальба са стрэльбаў. Уся паснуўшая ватага ўсхапілася на ногі, як ашпараная. Прабуджэнне не надта прыемнае: заснуць пад зоркамі і прачнуцца пад карцеччу.

Першыя хвіліны былі жудасныя. Няма відовішча больш трагічнага, як перапалоханы, ашалелы натоўп.

А се кінуліся да зброі; хто крычаў, хто кідаўся бегчы многія падалі. Неспадзявана засцігнутыя сяляне, сам не ведаючы, што робяць, стралялі ў сваіх. З дамоў выбягалі, аглушаныя пальбой, ашалелыя людзі. Яны беглі назад, зноў выбягалі і без сэнсу таўкліся ў агульную кашы, толькі больш павялічваючы гармідар. Мужы шукалі, гукалі па імёнах сваіх згубленых жонак і дзяцей; дзеці, плачучы, шукалі бацькоў. Усё перамяшалася ў гэтай начной бойцы. Кулі са свістам праразалі цемру ночы. З усіх цёмных кутоў гримелі стрэлы. У дыме і агульным гаме нічога нельга было разабраць. Парасстаўленыя абыяк па ўсёй вуліцы фургоны і вазы яшчэ больш павялічвалі мітусню. Перапалоханыя коні іржалі, брыкаліся, станавіліся на дыбкі. І коні і людзі тапталі раненых, з зямлі падымаліся енкі, лямант. Адно кідаліся ад жаху, другія стаялі скамянелыя. Салдаты шукалі афіцэраў, афіцэры—салдатаў. Нейкая жанчына, седзячы на зямлі, карміла грудзю сваё дзіця, а побач, прыхінуўшыся спіною да сцяны, сядзеў яе муж з перабітай нагой; у яго струменем цякла кроў, а ён спакойна зараджаў свой карабін і страляў наўздагад у цемру. Некалькі чалавек, ляжачы на жываце, стралялі з-пад павозак. Часамі ўздывалася хваля чалавечых галасоў, затым усё пакрываўлася гучным гарматным гулам. Карціна была жахлівая.

Здавалася, сякуць лес: людзі, як дрэвы, валіліся адзін на аднаго.

Атрад Говэна, стоячы пад прыкрыццем, страляў упэўнена і не цярпеў амаль ніякіх страт.

Аднак патрохі сялянскі атрад апамятаўся і арганізаваў абарону. Ён сабраўся на рынку, вакол каменнага будынка, абкружанага цэлым лесам высокіх калон. Адчуваючы сябе пад прыкрыццем, людзі падбадзёрыліся: усё, што нагадвала лес, давала ім упэўне-

насць у сабе. Іманус стараўся, як умеў, замяніць Лантэнака. У іх была артылерыя, але, на вялікае здзіўленне Говэна, яны не скарыстоўвалі яе. Здарылася гэта таму, што ўсе іхнія артылерыйскія афіцэры пайшлі з маркізам на рэкагнасцыроўку ў Мон-Доль, а сяляне не ўмелі абыходзіцца з гарматамі. Але затое яны засыпалі кулямі сініх, што стралялі ў іх з гармат. Цяпер у іх быў свой надзейны рэдут. Сабраўшы ўсе павозкі, усе скрыні, бочкі, цюкі, яны пабудавалі высокую барыкаду, зрабіўшы ў ёй шчыліны—байніцы—для прыцэлаў, і распачалі з-за гэтага прыкрыцця шалёную страляніну. Усё гэта зрабілася вельмі хутка. Праз чвэрць гадзіны рынак ператварыўся ў непрыступную цытадэль.

Для Говэна паварот справы зрабіўся сур'ёзны. Гэтае раптоўнае ператварэнне рынка ў цытадэль было для яго сюрпрызам. Вандэйцы заселі там шчыльнай, устойлівай масай. Говэну ўдалося захапіць іх зняцку, але яму было яшчэ далёка да перамогі. Сышоўшы з каня і не выпускаючы сваёй шагі, ён стаяў ў святле факелаў, што гарэлі на яго батарэі, і, скрыжаваўшы рукі, пільна ўглядаўся ў цэмуру.

Пры святле факела яго высокая фігура вылучалася вельмі выразна і была добрай мішэнню для абаронцаў барыкады. Але ён, задумаўшыся, не заўважаў, што вакол яго хмарамі кладуцца кулі.

Ён ні на хвіліну не сумняваўся ў перамозе. Праўда, там, на барыкадзе, было многа стралкоў, але супроць усіх гэтых стрэльбаў у яго былі гарматы, а куля, нарэшце, усё-ж такі пасуе перад ядром. Перамога заўсёды на тым баку, дзе ёсць артылерыя. Яго батарэя была ў надзейных руках і забяспечвала яму поспех.

Раптам нібы маланка бліснула з-за цёмнай бары-

кады: пачуўся ўдар грому, і гарматнае ядро прабіла дзіру ў сцяне дома, акурат над галавой Говэна.

Барыкада адказала гарматным стрэлам на яго пальбу... Што гэта азначала? Становішча змянілася. Артылерыя цяпер была не толькі на адным баку.

Услед за першым і другое ядро ўрэзалася ў сцяну за два крокі ад яго. Трэцім ядром з яго знесла капялюш.

Ядры былі вялікага калібра: стралялі з шаснаццаціфунтовай гарматы.

— У вас цаляюць, камандзір!—крыкнуў Говэну адзін з яго артылерыстаў і пагасіў факел.

Говэн задумліва нахіліўся і падняў капялюш. У яго сапраўды цэлілі: цэліў Лантэнак, які толькі што прыскакаў на барыкаду з процілеглага боку.

Як толькі ён прыехаў, да яго падбег Іманус.

— Мансен'ёр, на нас напалі...

— Хто?

— Не ведаю.

— Дарога на Дынан вольная?

— Здаецца, вольная.

— Трэба пачаць адступленне.

— Яно пачалося. Многія ўжо бягуць.

— Бегчы не трэба, трэба адступаць. Чаму вы не скарысталі артылерыю?

— Усе замяшаліся ды, апрача таго, не было артылерыйскіх афіцэраў.

— Я сам зараз іду на батарэю.

— Мансен'ёр, я адправіў у Фужэр усё, што можна было, з абоза. Жанчын таксама,—словам, усё лішняе. Што загадаеце рабіць з трыма дзяцьмі, якіх мы ўзялі ў палон?

— Гэтыя дзеці—нашы заложнікі. Адпраўце іх у Тург.

Аддаўшы гэты загад, маркіз пайшоў на батарэю.

З прыходам начальніка ўсё змянілася. Барыкада не была прыстасавана да ўстаноўкі артылерыі: там было месца для двух гармат. Маркіз паставіў дзве шаснаццаціфунтовых гарматы, для якіх наспех зрабілі амбразуры. Нахіліўшыся да амбразуры над адной з гармат і наглядаючы за варожай батарэяй, ён раптам убачыў Говэна.

— Гэта ён!—вырвалася ў яго.

Ён сам узяў баннік, зарадзіў гармату, нацэліў і стрэльнуў. Тры разы цэліў ён у Говэна і ўсе тры разы прамахнуўся. Трэцім стрэлам яму ўдалося толькі сарваць з яго капялюш.

— Прыкра!—прамармытаў ён.—Трохі ніжэй, і я знёс-бы яму галаву.

Раптам факел згас, і батарэя праціўніка схавалася ў цемры.

— Ну, добра,—сказаў Лантэнак і, абярнуўшыся да сваіх кананіраў, скамандаваў:—Карцеч!

Говэн у сваю чаргу быў вельмі заклапочаны. Становішча яго атрада пагаршалася. Бойка ўступала ў новую фазу. З барыкады пачалі страляць з гармат. Ці можна было паручыцца, што яе абаронцы не пяройдуць ад абароны да наступлення? Супроць яго, без раненых, забітых і ўцёкшых, было не менш пяці тысяч байцоў, а ў яго аставалася не больш тысячы двухсот. Што станецца з яго рэспубліканцамі, калі вораг заўважыць, што атрад яго такі малы? Прыдзецца тады памяншаць ролямі. Цяпер яны нападаюць, а тады павінны будуць абараняцца. Калі толькі мяцежнікі зробіць вылазку, усё прапала.

Што рабіць? Не было чаго і думаць атакаваць барыкаду з фронту: прыступ быў немагчымым; тысяча дзвесце чалавек не могуць выбіць з умацаванага месца

пяць тысяч. Немагчыма было ісці напратом, а затрымка лёгка магла зрабіцца гібельнай. Так або іначай трэба было канчаць. Але як?..

Говэн нарадзіўся ў гэтых месцах. Ён ведаў размяшчэнне горада і ведаў, што рынак, дзе заселі вандэйцы, заднім фасадам прылягаў да лабірынта вузкіх, звілістых завулкаў.

Ён павярнуўся да свайго ад'ютанта, храбрага капітана Гешана.

— Гешан, перадаю вам камандаванне,—сказаў яму Говэн.—Падтрымлівайце самы сільны агонь. Пастарайцеся прабіць іхнюю барыкаду. Галоўнае—адцягвайце ўвагу ворага.

— Разумею,—адказаў Гешан.

— Пастройце ўсіх салдат у калону. Няхай усе зарадзяць стрэльбы і будуць гатовы да атакі.

Говэн сказаў яму на вуха некалькі слоў.

— Разумею,—паўтарыў Гешан.

Говэн спытаўся:

— Усе нашы барабаншчыкі захаваліся?

— Усе.

— У нас іх дзевяць чалавек. Пакіньце сабе дваіх, а сем дайце мне.

Сем барабаншчыкаў моўчкі выступілі наперад і выстраіліся перад камандзірам. Тады ён крыкнуў:

— Батальён «Чырвонай Шапкі»,—да мяне!

З радоў выступіла дванаццаць чалавек, у тым ліку адзін сержант.

— Я казаў, каб увесь батальён,—сказаў Говэн.

— Ён увесь тут,—адказаў сержант.

— Як? Вас толькі дванаццаць?

— Так, засталася толькі дванаццаць.

— Ну, добра,—сказаў Говэн.

Сержант быў той самы грубаваты і добрадушны Ра-

дуб, што ад імя свайго батальёна ўсынавіў трох сіротак, знойдзеных у Содрэйскаім лесе.

Палова гэтага батальёна была знішчана на ферме Эрб-ан-Пайль, але Радуб па шчасліваму выпадку выратаваўся.

Каля батарэі стаяў фургон з фуражом. Говэн паказаў на яго Радубу.

— Сержант, няхай вашы людзі абматаюць свае стрэльбы саломай, каб яны не бразгалі ў дарозе.

Прайшло некалькі мінут. Загад быў выкананы ў поўным маўчанні ў цемры.

— Гатова,—сказаў сержант.

— Салдаты, здыміце чаравікі,—загадаў Говэн.

— У нас іх няма...—адказаў сержант.

Разам з барабаншчыкамі стварыўся атрад з дзевятнаццаці чалавек. Говэн быў дваццатым.

Ён скамандаваў:

— Стройся ў адну шарэнгу! За мной! Барабаншчыкі наперадзе, салдаты батальёна ззаду. Сержант, даручаю вам камандаваць батальёнам.

Ён стаў на чале калоны, і пад грукат кананады з абодвух бакоў гэтыя дваццаць чалавек, як цені, паглыбіліся ў лабірынт апусцелых завулкаў.

Так ішлі яны досыць доўга, прабіраючыся ля сцен дамоў.

Увесь горад нібы вымер; абываталі схаваліся ў сцяпах. Усе акяніцы былі зчыненыя, усе дзверы былі на завалах. Нідзе не прабівалася ні праменя святла.

У магільнай цішыні пустынных завулкаў грукат, якішоў з вялікай вуліцы, здаваўся яшчэ гучнейшым. Артылерыйскі бой працягваўся.

Пасля дваццацімінутнай хады Говэн, які ўпэўнена ішоў у цемры па звілістых пераходах, прывёў свой

атрад да канца завулка, які выходзіў на галоўную вуліцу з другога боку базарнай плошчы.

З гэтага боку барыкада не была абаронена—вечная памылка ўсіх будаўнікоў барыкад,—і атраду Говэна нічога не варта было прабрацца пад калананды рынка, дзе стаяла некалькі павозак з абоза, ужо запражаных, гатовых рушыць у дарогу. Перад Говэнам і яго дзевятнаццацю салдатамі была ўсё тая самая пяцітысячная армія, толькі цяпер яны зайшлі ёй у тыл.

Говэн шапнуў нешта сержанту. Са стрэльбаў знялі салому. Дванаццаць грэнадзёраў выстраіліся за рогам завулка. Усе сем барабаншчыкаў нарыхтавалі свае палачкі, чакаючы каманды.

Залпы гармат следавалі адзін за адным праз невялікія перапынкі. І вось у адзін з такіх перапынкаў Говэн узмахнуў сваёй шпагай і звонкім, як труба, голасам закрычаў:

— Дзвесце чалавек направа, дзвесце налева, астатнія прама наперад!

Грымнуў залп з дванаццаці стрэльбаў, сем барабаншчыкаў забілі «ў атаку». Говэн скамандаваў:

— У штыхі, хлопцы! Калі!

То быў страшны кліч рэспубліканцаў, які наводзіў жах на белых.

Эфект вышаў нечуваны.

Уся шматтысячная сялянская маса, пачуўшы ворагаў у сябе за спіной, уявіла сабе, што на яе ідзе новая армія. І ў той-жа самы час рэспубліканская калона, што засталася пад начальствам Гешана, пачуўшы барабанны бой, таксама дала сігнал «у атаку» і шпаркім крыкам рушыла на барыкаду. Вандэйцы апынуліся між двух агнёў. Пачалася паніка, а паніка—гэта кашмар, у часе якога ўсё здаецца паравялічаным.

Говэн скамандаву: „У штыхі!“ ■

Праз некалькі мінут рынак апусцеў. Перапалоханья сяляне пусціліся, хто куды. Афіцэры нічога не маглі зрабіць. Іманус забіў двух або трох уцекачоў, але гэта не дапамагло. Навакोल чулася адно: «Ратуйся, хто можа!» І ўся гэтая армія высыпала па завулках гарадка ў адкрытае поле з хуткасцю хмары, падхопленай ураганам.

Маркіз дэ-Лантэнак быў сведкай гэтай панікі. Уласнымі рукамі заклапаўшы гармату, ён пайшоў апошнім, пайшоў спакойным, мерным крокам, кажучы: «Так, з сялянамі нічога не зробіш. Нам патрэбны англічане».

У ДРУГІ РАЗ

Перамога была поўная.

Говэн павярнуўся да салдат батальёна «Чырвонай Шапкі» і сказаў:

— Вас толькі дванаццаць, але вы варты тысяч.

Пахвала начальніка ў той час была тое самае, што атрыманне ордэна.

Атрад Гешана, адпраўлены Говэнам наўздагон за ўцекачамі, прывёў многа палонных. Запалілі факелы і пачалі абшукваць горад.

Усе, хто не паспеў ўцячы, здаліся. Галоўную вуліцу асвятлілі каганцамі; яна ўся была ўсеяна забітымі і раненымі. Кожны бой звычайна канчаецца дробнымі сутычкамі: некалькі паасобных гурткаў самых смялейшых яшчэ супраціўляліся; іх абкружылі, і яны палажылі зброю.

У шалёнай сумятні агульнага ўцякання Говэн заўважыў аднаго геройскага вандэйца: спрытны і дужы, гэты чалавек біўся, засланняючы ўцяканне таварышоў, але сам не думаў уцякаць. Ён дасканала арудваў сваім карабінам, то страляў з яго, то адбіваўся пры-

кладам, так што, нарэшце, карабін разляцеўся на кавалкі. Цяпер ён трымаў у адной руцэ пісталет, у другой—шаблю. Да яго баяліся прыступіцца. Раптам Говэн убачыў, што ён захістаўся і абалёрся аб слуп; відаць, ён быў ранены. Але і цяпер ён не выпускаў шаблі і пісталета. Говэн узяў сваю шпагу пад паху і падышоў да яго.

— Здавайся!—сказаў ён.

Ранены пільна паглядзеў на яго. З-пад курткі ў яго цякла кроў, і пад нагамі ўжо была крывавае лужына.

— Ты мой палоннік,—дадаў Говэн.

Ранены маўчаў.

— Як цябе завуць?

Той адказаў:

— Танец Смерці—вось маё імя.

— Ты малайчына,—сказаў Говэн і працягнуў яму руку.

Вандэец замест адказу крыкнуў:

— Хай жыве кароль!

Сабраўшы апошнія сілы, ён падняў абедзве рукі і адной рукой стрэліў у Говэна з пісталета, а другой замахнуўся шабляй над яго галавой.

Усё гэта ён зрабіў са спрытнасцю тыгра, але нехта быў яшчэ спрытнейшы. Гэта быў коннік, які пад'ехаў за некалькі хвілін перад тым. Убачыўшы, што вандэец падняў пісталет і замахнуўся шабляй, ён кінуўся між ім і Говэнам. Каб не ён, Говэн быў-бы забіты. Куля трапіла ў каня, удар шаблі дастаўся чалавеку, і абодва—конь і чалавек—зваліліся. Усё гэта адбылося ў адно імгненне.

Вандэец, знясілены ад ран, млява апусціўся на брук

Шабля расекла незнаёмаму твар. Ён ляжаў у непрытомнасці. Конь быў забіты.

Говэн схіліўся над ім.

— Хто гэты чалавек?—спытаўся ён, углядаючыся ў незнаёмца.

Але кроў заліла чалавеку ўвесь твар, які зрабіўся суцэльнай чырвонай масай, дзе нічога нельга было разабраць. Відаць былі толькі сівыя валасы.

— Гэты чалавек выратаваў мне жыццё,—сказаў Говэн,—ці не ведае хто-небудзь з вас, хто ён такі?

— Камандзір,—азваўся адзін з салдат,—ён толькі што прыехаў у горад. Я бачыў, як ён пад'язджаў з боку Пантарсона.

Падышоў старшы доктар атрада з наборам хірургічных інструментаў. Ранены ўсё яшчэ быў у непрытомнасці. Доктар агледзеў яго і сказаў:

— Глупства: разрэз глыбокі, але небяспекай не пагражае. Мы зашыем рану, і праз тыдзень ён будзе на нагах. Але ўдар хвацкі.

Незнаёмы быў у плашчы з трохкаляровай перавяззю і ў капелюшы з трохкаляровай какардай. Пры ім былі пісталеты і шабля. Яго раздзелі і палажылі на насілку. Прынеслі вядро халоднай вады; доктар абмыў яму рану. Цяпер можна было разгледзець яго твар. Говэн углядаўся ў яго з напружанай увагай.

— Ці ёсць пры ім якія-небудзь паперы?—спытаўся ён.

Доктар памацаў бакавую кішэню параненага, выняў з яе бумажнік і падаў Говэну. Між тым ранены ад халоднай вады пачаў прыходзіць да памяці; яго пазбекі слаба заварушыліся.

Говэн перагарнуў паперы і знайшоў складзены ўчэцвера аркуш паперы. Разгарнуўшы яго, ён пачаў чытаць:

«Камітэт грамадскага ратавання. Грамадзянін Сімурдэн...»

... Сімурдэн!—вырвалася ў яго.

Ранены пачуў гэты голас і расплюшчыў вочы.

— Сімурдэн! Гэта вы!.. Ужо другі раз вы выратавалі мне жыццё...

Сімурдэн глядзеў на яго. Невыказнае щчасце асвятляла яго скрываўлены твар.

Говэн апусціўся перад ім на калені.

— Мой настаўнік!—ускрыкнуў ён.

— Твой бацька,—сказаў Сімурдэн.

КАПЛЯ ХАЛОДНОЙ ВАДЫ

Яны не бачыліся ўжо многа гадоў, але ім здавалася, што яны разлучыліся толькі ўчора.

У гарадской ратушы наспех раскінулі паходны лазарэт. Сімурдэна змясцілі ў асобным маленькім пакоі, побач з вялікай залай, адведзенай пад агульную палату для раненых. Хірург, што зашываў яму рану, спыніў сардэчную гутарку двух сяброў, абвясціўшы, што хвораму пасля аперацыі неабходна заснуць. Ды і Говэна чакалі неадкладныя справы, якія заўсёды прыпадаюць на начальніка пасля перамогі: трэба было даць сякія-такія загады, паклапаціцца аб размяшчэнні салдат. Сімурдэн застаўся адзін.

Ён не спаў, а між тым яму здавалася, што ён бачыць сон. Ці магчыма гэта? Мара яго здзейснілася. Ён знайшоў Говэна. Пакінуў ён яго дзіцем, а сустрэў мужчынай, храбрым салдатам, сільным, бязбоязным. Ён убачыў яго ў момант поспеху ў барацьбе за народную справу. Яго вучань зрабіўся цяпер героем, а ў недалёкім будучым можа будзе гонарам сваёй бацькаўшчыны.

Успамінаючы ўсё перажытае, Сімурдэн ляжаў без сна. Яму здавалася, што на гарызонце Францыі ўстае новае сонца. Ён верыў: яшчэ адна такая перамога,

якую ён цяпер наглядаў, і Рэспубліка паставіць Говэна на чале арміі.

Нішто так не асяпляе, як нечаканы поспех. То быў час, калі ўсе марылі пра ваенную славу; кожнаму хацелася стварыць свайго палкаводца. Сімурдэн хацеў бачыць Говэна вялікім палкаводцам. Ён ужо бачыў яго—мара ляціць, як птушка—на акіяне, як ён пра-следуе ўцякаючых англічан, на Рэйне—як ён карае кааліцыю каралёў, на Пірынеях—як ён адціскае іспанцаў, на Альпах—як ён падае Рыму сігнал паўстання. У Сімурдэне жылі два чалавекі: адзін з пясчотным сэрцам, другі—суровы, для якога цвёрдая прамалінейнасць была ідэалам, і абодва былі задаволены, таму што ў Говэне ён бачыў не толькі мужа правадыра, але і грознага мсціўца. Сімурдэн трымаўся такога погляду, што перш, чым будаваць, трэба разбурыць. «Цяпер не да пясчот», казаў ён. І ён быў упэўнены, што Говэн цяпер будзе «на вышыні становішча», як тады казалі.

Раптам Сімурдэн пачуў праз трохі адчыненыя дзверы свайго пакоя голас Говэна. Ён пачаў прыслухоўвацца. Пачуўся шум шагоў. Адзін з салдат сказаў:

— Камандзір, вось гэта той чалавек, што страляў ў вас. Ён паспеў быў схвацца ў склепе, але мы яго знайшлі.

Сімурдэн пачуў гутарку паміж Говэнам і палонным

— Ты ранены?

— Я адчуваю сябе досыць добра для таго, каб быць расстраляным.

— Палажыце гэтага чалавека ў пасцель. Перавяжыце яго рану і лячыце яго.

— Я хачу памерці.

— Ты не памрэш. Ты хацеў забіць мяне ў імя караля,—я дарую табе жыццё ў імя Рэспублікі.

Нібы цень набег на твар Сімурдэна. Быццам разбуджаны, адышоў ён ад сваіх мараў і, адчуваючы ня-
добрае, прамармытаў сумным голасам:

— Так, ён сапраўды мяккасардэчны.

РАНА ЗАГАІЛАСЯ, СЭРЦА—НЕ

Рана Сімурдэна хутка загаілася. Але была адна істота з больш цяжкімі ранами. Гэта была тая расстраляная вандэйцамі маці, якую падабраў бадзяга Тэльмарш у лужыне крыві на ферме Эрб-ан-Пайль.

У Мішэлі Флешар было тры раны: адна скразная—куля трапіла ў верхнюю частку грудзей і вышла ў спіну, прабіўшы лапатку; другой куляй ёй патрушчыла ключыцу, трэцяй—плечавую косць. Але лёгкія не былі закранутыя.

Тэльмарш у вёсцы лічыўся «філосафам», што на сялянскай мове азначае знахар, гэта значыць крыху ўрач і хірург, крыху вядзьмар. Ён перанёс раненую ў сваё звярынае логова, улажыў яе на сваю пасцель з моху і пачаў лячыць так званымі «простымі» сродкамі. Дзякуючы яго клопатам яна не памерла. Ключыца зраслася, раны на грудзях і ў плячы зацягнуліся. Праз некалькі тыдняў яна пачала папраўляцца.

Нарэшце настаў дзень, калі яна магла ўжо выйсці з нары, абапіраючыся на руку Тэльмарша. Ён усадзіў яе на сонейку пад дрэвамі. Ён амаль нічога не ведаў аб гэтай жанчыне. Яна маўчала, але па яе вачах ён бачыў, што яе нешта мучыць. У гэтую раніцу яна была больш бадзёрая: яна магла хадзіць амаль без дапамогі. Ён усміхнуўся ёй і сказаў:

— Ну, вось мы і на нагах. Усе нашы раны загаіліся, дзякую богу.

— Толькі сэрца баліць,—сказала яна і дадала:—Вы, значыцца, не ведаеце... зусім не ведаеце, дзе яны?

— Хто?—спытаўся Тэльмарш.

— Мае дзеці.

Многа разоў у час хваробы яна клікала сваіх дзяцей і бачыла, што стары не хоча ёй адказваць.

Але Тэльмарш і сапраўды не ведаў, што ёй сказаць. Нялёгка гаварыць з маткаю пра яе загінуўшых дзяцей. Ды і што, уласна кажучы, яму было вядома? Нічога. Ён ведаў толькі, што нейкую маці расстралялі, што ён знайшоў гэтую маці ў лужыне крыві, што, калі ён яе падабраў, яна была амаль трупам, што ў гэтага трупа было трое дзяцей і што Лантэнак пасля расстрэлу мацеры ўзяў дзяцей з сабой. На гэтым канчаліся ўсе яго весткі. Што сталася з дзецьмі? Ці жывыя яны яшчэ?.. Яму казалі, што іх было два хлопчыкі і дзяўчынка, толькі што адлучаная ад грудзей. Вось і ўсё. Яго і самога непакоіў лёс гэтых няшчасных дзяцей, але ён нічога не мог даведацца. Ён спрабаваў быў распытваць ваколічных сялян, але яны толькі маталі галовамі і нічога не казалі. Не такі быў чалавек Лантэнак, каб аб ім можна было гаварыць.

Сяляне ўхіляліся гаварыць пра Лантэнака і неахвотна ўступалі ў гутарку з Тэльмаршам. Сяляне наогул народ недаверлівы. Тэльмарша не любілі. Бадзяга Тэльмарш быў чалавек непакойны. Навошта ён заўсёды глядзіць у неба? Што ён робіць, аб чым думае, калі гадзінамі стаіць, як пень, на адным месцы? Безумоўна, ён чалавек дзіўны. У краіне, ахопленай пажарам вайны, у краіне, дзе ў людзей адзін інтарэс—спушташэнне, адна работа—разаніна, дзе кожны толькі і думае, як-бы падпаліць дом, выразаць сям'ю ворага, забіць варту непрыяцеля, разграміць вёску, зрабіць засаду, злавіць ворага ў пастку; у краіне, дзе ўсе на выперадкі знішчаюць адзін аднаго,—гэты чалавек, які збірае вёжкі, цікавіцца толькі кветкамі, птушкамі ды

зоркамі, быў яўна чалавекам небяспечным. Справа ясная: у яго галава не ў парадку. Ён не хаваецца за кустамі, пільнуючы ворага, ні ў каго не страляе. «Ён вар'ят»,—казалі ў народзе. Яго ўхіляліся. Яго сцерагліся. Да яго не звярталіся з пытаннямі і на яго пытанні не адказвалі. Таму ён нічога не мог даведацца пра дзяцей Мішэлі Флешар.

Пачуўшы ад асірацелай маткі словы: «мае дзеці», Тэльмарш больш не ўсміхаўся, а маці зноў увайшла ў свае думы. Што адбывалася ў яе беднай душы? Яна нібы правалілася ў чорную бяздонную яму...

Але раптам яна зірнула на Тэльмарша і выкрыкнула амаль гнеўна:

— Мае дзеці!

Тэльмарш апусціў галаву, нібы вінаваты.

Ён успомніў пра маркіза, які ўжо напэўна не думаў пра яго і, мусіць, забыўся нават аб яго існаванні. Тэльмарш добра гэта разумеў. Ён казаў сабе: «Калі важны пан у бядзе, ты яму патрэбны, і ён табе прыяцель, калі-ж бяда мінула, ён не хоча цябе ведаць». І ён спытаў сябе: «Дык навошта-ж ты выратаваў гэтага пана?» І тут-жа адказаў: «Таму, што ён—чалавек». На гэтым ён задумаўся, потым сказаў сабе: «Ды кінь, хіба ён чалавек?» І нарэшце ў яго вырваліся горкія словы:

— Каб толькі я ведаў!

Усё гэта мучыла яго. Значыцца, добры ўчынак можа выйсці дрэнным. Ратуючы ваўка, губіш авечак. Вылечыўшы падбітае крыло каршуна, робішся адказным за яго кіпці. Ён адчуваў сябе вінаватым. Няшчасная маці была права ў сваім гневе.

Так, ён вінаваты: ён выратаваў маркіза; але-ж ён выратаваў і гэтую маці. Гэты довад крыху супакойваў яго.

Але дзеці! Што з дзецьмі? Дзе яны?..

Пра тое самае думала і жанчына.

— Так не можа працягвацца,—прамовіла яна.

— Тсс!—шапнуў ён, прылажыўшы палец да губ.

Яна казалася далей, не слухаючы:

— Навошта вы мяне выратавалі? Я вам гэтага не дарую. Лепш-бы я памерла: я бачыла-б іх адтуль. Я ведала-б, дзе яны. Яны мяне не бачылі-б, але я была-б каля іх. І мёртвая можа ахоўваць сваіх дзяцей.

Ён узяў яе руку і памацаў ёй пульс.

— Супакойцеся. У вас зноў пачнецца трасуха.

Яна спытала яго груба:

— Калі мне можна будзе пайсці?

— Пайсці?

— Ну але. Ісці іх шукаць.

— Ніколі, калі вы будзеце хвалявацца. А калі вы будзеце трымаць сябе разумна, то, можа, і заўтра.

— Што значыць, па-вашаму, трымаць сябе разумна?

— Спадзявацца на бога.

— На бога? А што ён зробіў з маімі дзецьмі?

Яна нібы брэдзіла. Але вось яе голас зноў зрабіўся мяккім.

— Зразумейце,—казала яна,—я не магу так заставацца. У вас не было дзяцей, а ў мяне былі: Гэта розніца. У вас-жа ніколі не было дзяцей? Не?

— Не,—адказаў Тэльмарш.

— А ў мяне толькі і было дарагога, што дзеці. Што я буду рабіць без іх? Хоць-бы мне растлумачылі... Я ніяк не зразумею, чаму ад мяне адабралі дзяцей. Я бачу... адчуваю, што адбываецца нешта дзіўнае, але не магу сцяміць. У мяне забілі мужа, мяне расстралялі. Завошта?.. Я не зразумею.

— Ну вось, у вас зноў пачынаецца гарачка,—сказаў Тэльмарш.—Не гаварыце так многа.

Яна глянула на яго і сціхла. З гэтага дня яна зусім перастала гаварыць.

Цэлымі гадзінамі праседжвала яна, скурчыўшыся, пад старым дубам. Яна думала і маўчала. Здавалася, яна прымірылася з немагчымасцю зразумець. Чалавек, які дайшоў да мяжы распачы, робіцца абыякім.

Тэльмарш назіраў за ёй, ледзь не плачучы ад жалю. Ён таксама маўчаў, разумеючы, што словы дарэмныя перад такім горам.

Тэльмаршу хацелася прымусіць гэтую няшчасную загаварыць, але гэта так і не ўдалося яму.

Неяк раз ён сказаў ёй:

— На жаль, я—стары і не магу многа хадзіць. Я нікуды не дайду—няхопіць сіл. Пасля чвэрці гадзіны хады ногі мае адмаўляюцца служыць, і мне прыходзіцца адпачываць, а то я пайшоў-бы з вамі... Ну, але можа і лепш, што я не магу хадзіць. Магчыма, я быў-бы для вас небяспечным спадарожнікам. Мяне тут толькі церпяць, але не любяць: сінім я здаюся падазроным, таму што я—сялянін, а сяляне лічаць мяне ведзьмаром.

Ён чакаў адказу; яна нават не падняла на яго вачэй. На які гераізм здольная бедная сялянка? Яна можа быць толькі маткаю, і больш нічым. З кожным днём яна ўсё больш і больш паглыблялася ў свае думы. Тэльмарш моўчкі назіраў за ёй. Ён стараўся зняць яе чым-небудзь: прынёс ёй нітак, іголку, напарстак, і, на вялікае задавальненне беднаму бадзягу, яна прынялася за шыццё. Думаючы пра сваё, яна працавала; гэта была адзнака здароўя. Да яе паступова вярталіся сілы. Яна залатала сваю бялізну, адзенне, свае чаравікі. Але вочы яе глядзелі ўсё таксама тупа-безуважна. Працуючы, яна ціханька спявала нейкія сумныя песні. Часам раптам сцішалася і прыслухоў-

валася да шчабятання птушак, нібы чакала пачуць ад іх вестку пра дзяцей. А то пачынала нешта мармытаць сама сабе; можа гукала дзяцей па імёнах, але так ціха, што Тэльмарш не мог разабраць. Яна глядзела на неба, на дрэвы, азіралася навакол. Губы яе без гуку варушыліся. Яна пашыла мяшок і насыпала ў яго даверху каштанаў. Адноўчы раніцою Тэльмарш убачыў, што яна адпраўляецца ў дарогу.

— Куды вы ідзеце?—спытаўся ён.

Яна адказала:

— Іду іх шукаць.

Ён не адважыўся затрымліваць яе.

ДВА ПОЛЮСЫ ІСЦІНЫ

Прайшло некалькі тыдняў, запоўненых падзеямі грамадзянскай вайны. У ваколіцах Фужэра гаварылі выключна пра двух людзей, так непадобных адзін на аднаго, але працуючых на карысць адной і той-жа справы—рэвалюцыі.

Жорсткі вандэйскі паядынак працягваўся, але Вандэя ўжо траціла апору пад нагамі. Асабліва дрэннымі былі яе справы ў Іль-э-Вілэм. Дзякуючы энергіі маладога камандзіра, які ў Доле з атрадам у паўтары тысячы чалавек так дасціпна адбіў дзёрзкі напад шасці тысяч чалавек, паўстанне ў гэтай акрузе было аслаблена і абмежавана. За гэтым ударам паследавала некалькі другіх, не менш удалых, і ўсе гэтыя поспехі стварылі новае становішча. Абстаноўка змянілася, але тут з'явілася нечаканае ўскладненне.

Ва ўсёй гэтай частцы Вандэі рэспубліка перамагла. Але якая рэспубліка? У канчатковай перамозе рэвалюцыі вызначаліся два віды рэспублікі: рэспубліка

тэрора і рэспубліка літасці. Адна думала перамагчы суровасцю, другая—мяккасцю. Якая-ж з двух атрымае перавагу? Абедзве гэтыя формы—прымірэнчая і няўмольная—мелі двух прадстаўнікоў, аднолькава аўтарытэтных. Адзін быў ваенны начальнік, другі—грамадзянскі дэлегат. Хто-ж з іх возьме верх? Грамадзянскі дэлегат меў вялікую перавагу—падтрымку рэспубліканскай улады. Ён прыбыў ад Парыжскай камуны з грозным загадам батальёнам Сантэра: «Ніякай літасці! Ніякіх кампрамісаў!» Ён прывёз дэкрэт Канвента, у якім значылася: «Кожны, хто адпусціць на волю ці дапусціць уцёкі палоннага правадыра бунтаўшчыжоў, караецца смерцю». Ён меў неабмежаваныя паўнамоцтвы ад Камітэта грамадскага ратавання і загад, каб усе слухаліся яго, дэлегата, загад, падпісаны Робесп'ерам, Дантонам і Маратам.

У другога, ваеннага, была адна толькі сіла—літасць. За яго была яшчэ ягоная мужная рука, біўшая ворага, і сэрца, шкадаваўшае пераможаных. Ён быў пераможца і лічыў, што мае права шкадаваць.

У выніку—захаваны, але глыбокі разлад паміж гэтых двух людзей. Абодва змагаліся з паўстаннем і ў кожнага быў свой спосаб: у аднаго—перамога, у другога—тэрор.

Уся лясная Брэтань гаварыла пра іх. Агульная цікавасць да іх павялічвалася яшчэ таму, што паміж іх была вялікая дружба, што адзін з іх выратаваў жыццё другому, што яны любілі адзін другога. Дзіўныя бываюць загадкі!

Дадамо яшчэ, што той з двух, каго ўсе лічылі «лютым», уласнымі рукамі перавязваў раны, даглядаў хворых, дні і ночы праводзіў у лазарэтах і на перавязачных пунктах і не меў нічога, таму што ўсё надаваў бедным. Ён прымаў удзел ва ўсіх баях: ішоў

наперадзе атакуючых, кідаўся ў сярэдзіну самых гара-
чых сутычак—узброены, бо ў яго за поясам былі шаб-
ля і пісталеты, і бяззбройны, бо ніхто ніколі не бачыў,
каб ён вымаў шаблю ці дакранаўся да пісталетаў. Ён
ішоў насустрач ударам, але сам удараў не наносіў.
У народзе казалі, што ён быў раней ксяндзом.

Адзін з гэтых двух людзей быў Говэн, другі—Сі-
мурдэн.

Паміж двума людзьмі была дружба, але паміж іх
прынцыпамі—варожасць. Вынікам гэтага з'явіўся глы-
бокі разлад. Гэтая глухая варожасць аднаго разу вы-
явілася адкрыта.

Сімурдэн спытаў Говэна:

— Ну, што, як нашы справы?

Говэн адказаў:

— Вы гэта ведаеце не горш за мяне. Банды Лан-
гэнака рассяяны. У яго засталася не больш некалькіх
дзсяткаў чалавек. Ён прыціснуты да Фужэрскага
лесу і праз тыдзень будзе акружаны.

— А праз два тыдні?

— Будзе ўзяты.

— А потым?

— Вы чыталі маю аб'яву?

— Чытаў. Ну, і што-ж?

— Ён будзе расстраляны.

— Зноў патуранне. Ён павінен памерці на гілья-
тыне.

— Я стаю за ваенную кару,—сказаў Говэн.

— А я за рэвалюцыйную кару,—сказаў Сімурдэн
і, гледзячы Говэну ў вочы, спытаў:—Навошта ты ад-
пусціў на волю манашак з манастыра святога Марка?

— Я не ваюю з жанчынамі,—адказаў Говэн.

— Гэтыя жанчыны ненавідзяць народ, а ў нянавісці
адна жанчына варта дзсятка мужчын. Чаму ты не

адправіў у рэвалюцыйны трыбунал гэтую зграю старых фанатыкаў—папоў, якіх мы захапілі ў Лувін'е?

— Я не ваюю са старымі.

— Стары поп горш за маладога. Не трэба лішняй літасці, Говэн. Забойцы караля—вызваліцелі народу. Пільна вартуй вежу Тампль¹⁾.

— Вежу Тампль? Калі-б ад мяне залежала, я выпусціў-бы з яе дофіна. Я не ваюю з дзецьмі.

Позірк Сімурдэна стаў суровым.

— Дык ведай-жа, Говэн, што трэба весці бязлітасную вайну супроць жанчыны, калі яе завуць Марыяй-Антуанетай²⁾, супроць старога, калі яго завуць папам Піем VI, і супроць дзіцяці, калі яго завуць Людовікам Капетам.

— Дарагі мой настаўнік, я не палітычны дзеяч.

— Я пачынаю за цябе непакоіцца. Чаму ў час атакі на Касэ, калі мяцежнік Жан Трэтон кінуўся з шабляю ў руцэ на нашу калону, ты крыкнуў салдатам: «Рассуньцеся! Прапусціце яго!»?

— Таму, што ганебна для тысячнага атрада салдат кідацца на аднаго чалавека.

— Навошта пры Кайльетры д'Астылье, калі ты ўбачыў, што нашы салдаты спыніліся, каб пакончыць раненага вандэйца Жазефа Без'е, які поўз па зямлі, ты закрычаў ім: «Уперад! Я сам з ім распраўлюся!» і стрэліў уверх?

— Таму што ляжачага не б'юць.

— І ты быў няправы. Абодва гэтыя чалавекі зрабіліся правадырамі мяцежніцкіх банд. Жазеф Без'е—

¹⁾ Дофин—сын пакаранага смерцю караля Людовіка XVI знаходзіўся ў няволі ў вежы Тампль.

²⁾ Марыя Антуанета—каралева Францыі, жонка Людовіка XVI, пакараная смерцю ў 1793 годзе.

усім вядомы атаман Усы, а Жан Трэтон—Сярэбраная нага. Выратоўваючы гэтых двух людзей, ты даў Рэспубліцы двух ворагаў.

— Вы добра ведаеце, што я хацеў-бы для Рэспублікі пабольш прыхільнікаў, а не ворагаў.

— А чаму пасля перамогі пры Ландэане ты не загадаў расстраляць тых трыста сялян, якіх мы ўзялі ў палон?

— Таму што акурат перад тым Боншан пашкадаваў палонных рэспубліканцаў, і я хацеў, каб усе ведалі, што і Рэспубліка пашкадавала палонных раялістаў.

— У такім разе, калі ты зловіш Лантэнака, ты яго пашкадуеш?

— Не.

— Чаму? Ты-ж пашкадаваў гэтых сялян?

— Сяляне—цёмныя людзі, а Лантэнак ведае, што робіць.

— Але Лантэнак твой дзядзька.

— А Францыя мне маці.

— Лантэнак—стары.

— У Лантэнака няма ўзросту. Лантэнак—чужы. Ён не француз. Ён прадасць нас англічанам. Лантэнак—вораг бацькаўшчыны. Наш паядынак можа скончыцца толькі яго ці маёй смерцю.

— Говэн, памятай, што ты цяпер сказаў.

— Буду памятаць.

Абодва моўчкі паглядзелі адзін на аднаго. Потым Говэн сказаў:

— Патокамі крыві будзе адзначаны ў гісторыі гэты дзевяноста трэці год. ●

— Сцеражыся! — ускрыкнуў Сімурдэн. — Бываюць страшныя абавязкі. Не абвінавачвай таго, хто не можа быць вінаватым. З якога гэта часу ў існаванні хвароб сталі вінаваты дактары? Так, галоўная адзнака гэтага

вялікага года—бязлітасць. А чаму? Таму, што гэта год рэвалюцыі У ім ажыццявілася вялікая рэвалюцыя. У рэвалюцыі ёсць вораг—аджыўшы свет, і яна бязлітасная да яго, як хірург бязлітасны да свайго ворага—гангрэны. Рэвалюцыя знішчае каралеўскую ўладу ў асобе караля, арыстакратыю ў асобе двараніна, дэспатызм у асобе вайсковай улады, забабоны ў асобе ксяндза, варварства ў асобе суддзяў—адным словам, знішчае ўсё, што завецца тыраніяй, у асобе ўсіх, хто з'яўляецца тыранам. Аперацыя балючая, але рэвалюцыя робіць яе цвёрдай рукой. І ў цябе хапае духу патрабаваць літасці да гнойнай язвы, якая атручвае ўвесь грамадскі арганізм!.. Не, рэвалюцыя цябе не паслухаецца. Яна моцна трымае ў сваіх дужых руках наша агіднае мінулае і пакончыць з ім. На цэле цывілізацыі яна зробіць глыбокі надрэз, які аздаравіць чалавецтва... Вам балюча, гаворыце вы? Так, балюча, без гэтага нельга. А ці доўга яшчэ будзе балюча? Пакуль не скончыцца аперацыя. Затое потым вы будзеце жыць. Рэвалюцыя ампутуе стары свет, а пры ампутацыях без крыві не абыходзіцца. Наш дзевяноста трэці год—крывавы год.

— Так, але хірург спакойны, а людзі, што акружаюць мяне, лютыя, як зверы,—сказаў Говэн.

— Для таго, каб перамагчы, рэвалюцыі патрэбны людзі з жалезнай воляй,—сказаў Сімурдэн.—Яна адштурхоўвае кожную дрыжачую руку. Яна спадзяецца толькі на бязлітасных. Дантон страшны, Робесп'ер непакісны, Марат непрымірымы... Заўваж, Говэн: гэтыя імёны нам неабходны. Яны вяртыя цэлых армій: яны страшаць Еўропу.

— І, можа, прывядуць у жах будучыя вякі,—уставіў Говэн. Ён памаўчаў і сказаў далей:—Ды вы, настаўнік, памыляецеся: я нікога не вінавачу. Па-мойму на рэ-

волюцыю трэба глядзець як на безадказны факт. Ніхто не вінаваты, і ўсе вінаватыя.

Сімурдэн падняў галаву.

— Прыдзе дзень, калі плады рэволюцыі паслужаць апраўданнем тэрору.

— Я баюся, каб тэрор не зганіў рэволюцыю,—адказаў Говэн.—Воля, роўнасць і братэрства—гэта мір і ўсеагульная гармонія. Навошта надаваць ім палохаючы выгляд? Рэволюцыя павінна быць прымірэннем, а не жахам. Амністыя—самае прыгожае слова, якое толькі вымаўляла чалавецтва. Праліваць чужую кроў я магу, толькі рызыкуючы сваёй. Нарэшце, я і сам добра не ведаю, супроць чаго трэба змагацца; я-ж толькі салдат. Але я ведаю адно: калі нельга дараваць, то не варта і перамагаць. Будзь у бойцы ворагам такіх ворагаў, а перамогшы іх, будзь ім братам...

— Сцеражыся, Говэн!—паўтарыў Сімурдэн ў трэці раз.—Ты для мяне больш, як сын. Сцеражыся!—І ён задумліва дадаў:—У такі час, як наш, літасць можа стаць здрадай.

Гутарка гэтых двух людзей нагадвала спрэчку шпагі з сякерай.

ТУЖЛІВАЯ

Між тым маці шукала сваіх дзяцей.

Яна ішла, куды вочы глядзяць. Чым яна жыла? Чым жывілася? Яна і сама не ведала. Яна ішла дзень і ноч, жабравала, ела траву, спала на голай зямлі пад адкрытым небам, пад зоркамі, у кустах, часам пад дажджом, на ветры.

Яна ішла ад вёскі да вёскі, ад фермы да фермы, спынялася ля парогву дамоў і пыталася. Яе адзенне пе-

ратварылася ў лахманы. Часам яе ўпускалі, часам праганялі. Калі не пускалі, яна ішла ў лес.

Яна не ведала мясцовасці, яна ніколі нідзе не бывала і ведала толькі сваю вёску Сікуан'яр ды сваю парафію Азэ. Ёй часта здаралася кружыць на адным месцы, ісці дарогай, па якой яна ўжо праходзіла, і дарма траціць сілы. Яна ішла то па шасе, то па каляінах, пракладзеных павозкамі, то паглыблялася па сцежцы ў гушчар лесу. Спачатку яна ішла ў чаравіках, потым босая і, нарэшце, ступала пацёртымі да крыві нагамі.

Яна ішла па палях боек, пад стрэламі. Яна нічога не чула, нічога не бачыла, ні ад чаго не ўцякала: яна шукала сваіх дзяцей. Уся краіна была ахопена ме-дзяжом; нідзе не было ні жандараў, ні мэраў, ні сельскай улады. Ёй прыходзілася мець справу толькі з прахожымі. Кожнага яна спыняла, кожнага пыталася:

— Ці не бачылі вы часам дзе-небудзь трох маленькіх дзяцей?

Прахожы здзіўлена падымаў галаву.

— Двух хлопчыкаў і дзяўчынку,—тлумачыла яна:— Рэне-Жана, Гро-Алэна і Жоржэту. Не бачылі? Старэйшаму пяты гадок, а маленькай—год восем месяцаў. Ёх адабралі ад мяне.

Прахожы моўчкі глядзеў на яе. Бачачы, што яе не разумеюць, яна зноў тлумачыла:

— Гэта мае дзеці, таму я і пытаюся.

Прахожы матаў галавой і ішоў сваёй дарогай. Тады яна застывала ў нямым адчаі.

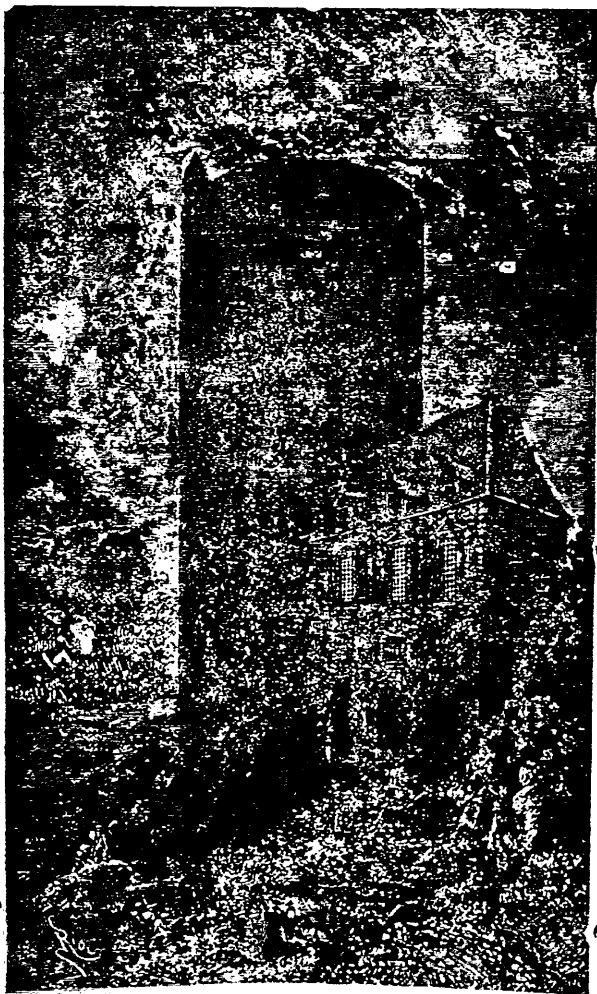
Аднойчы адзін селянін, да якога яна звярнулася са сваімі пытаннямі, пачаў нешта ўспамінаць.

— Пачакайце,—сказаў ён.—Ёх трое, кажаце вы?

— Так.

— Два хлопчыкі...

— І дзяўчынка.

Вежа Тург.

— Я чуў, нібы адзін тутэйшы пан захапіў у бойцы трох дзяцей і ўзяў іх з сабой.

— Дзе гэты чалавек?—закрычала яна.—Дзе мае дзеці?

Селянін адказаў:

— Ідзіце ў Тург.

— Як вы казалі?..

— Тург.

— А што гэта такое?

— Не ведаю. Сам я там ніколі не быў.

— А далёка гэта адсюль?

— Так, не блізка.

— У які гэта будзе бок?

— На Фужэр.

— А як туды прайсці?

— Ідзіце прама на Ванторг. Потым ідзіце праз Аршан на Леру.—Ён паказаў рукой на захад.—Усё прама ў той бок, дзе сонца садзіцца.

І не паспеў ён апусціць руку, як яна ўжо ішла. Ён крыкнуў ёй услед:

— Толькі сцеражыцеся: там ідзе бой!

Яна нічога не адказала, нават не абярнулася.

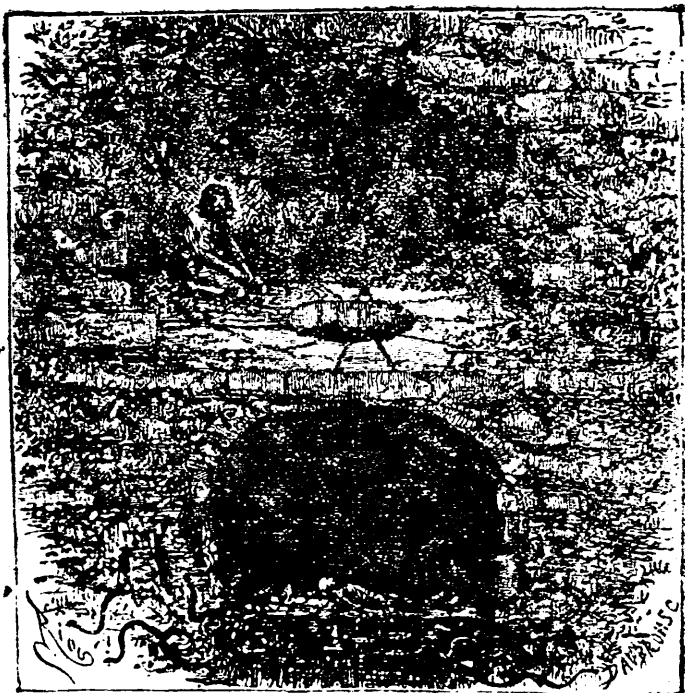
ПРАВІНЦЫЯЛЬНАЯ БАСТЫЛІЯ

Калі гадоў сорак назад які-небудзь падарожнік уваходзіў у Фужэрскі лес з боку Лэніелэ і выходзіў з яго на Парын'е, то на ўскрайку гэтай непразнай пушчы яго ашаламляла нечаканая сустрэча: перад ім з'яўляўся Тург. Не жывы, а мёртвы Тург: напалову разбураны, аголены, увесь у праломмах і шчылінах. Больш суровай здані пабудовы, як гэты Тург, нельга сабе ўявіць. Высокая, круглая вежа, нібы які злачынца, стаяла адна на ўскрайку лесу і, здаецца, падпільноў-

вала здабычу. Пабудаваная на востраканечным уцёсе, яна мела выгляд амаль рымскай вежы: такая яна была правільная, праямая і масіўная і да такой ступені ў гэтай каменнай будыніне ідэя сілы спалучалася з ідэяй падзення. Заснаваная яшчэ ў IX стагоддзі, яна была скончана пабудовай у XII стагоддзі. Старадаўняя архітэктура яе акон сведчыла аб яе немалым узросце. У сцяне гэтай вежы быў пралом. Унутры пустата. Уявіце сабе гіганцкі комін, які пастаўлены на зямлю шырокім канцом уніз. Зверху данізу—пустата: ні даху, ні столей, ні падлог, толькі вытыркаючыя абломкі скляпенняў і печак, байніцы, гранітныя кранштэйны ды некалькі папярочных балак, што азначала ранейшас дзяленне на паверхі. На балках птушыны памёт. Сцены мелі таўшчыню незвычайную: пятнаццаць футаў ля асновы вежы і дванаццаць уверсе. У сцяне былі дзіры і шчыліны, якія калісьці служылі дзвярыма. Скрозь гэтыя дзіры відаць былі рэшткі цёмных лесніц, высечаных у тоўшчы сцяны. Увечары тут чутны быў крык савы, казодояў і кажаноў. Зверху, скрозь цёмную трубу і круглую адтуліну вежы, нібы праз гіганцкую студню, глядзелі зоркі.

У тых месцах было паданне, што ў верхніх паверхах гэтай вежы былі сакрэтныя дзверы з суцэльнага каменя, як у магілах іудзейскіх цароў; такі камень паварочваўся на асі, адчыняючы і зачыняючы ўваход. Калі такія дзверы былі зачынены, не было магчымасці заўважыць іх—так шчыльна яны зліваліся з іншымі каменямі сцяны.

Пралом, праз які можна было ўвайсці ў руіны вежы, зрабіўся ад выбуху міны. Выбух вырваў вялікі кавалак сцяны і, мабыць, вораг прабраўся ў вежу праз гэтую дзіру. Было відаць, што вежа ў розныя часы вытрымала некалькі нападаў: уся яна была пашчэрблена ядрамі і

Склеп гэты служыў і засценкам і каменным мяшком.

пры гэтым ядрамі розных эпох. Розныя знарады пакідаюць розныя сляды на камні, і на сценах вежы засталіся шрамы ад усялякіх знарадаў, пачынаючы з каменных ядраў XIV века і канчаючы чыгуннымі XVIII века.

Праз пралом можна было ўвайсці ў ніжнюю частку вежы, дзе раней быў ніжні паверх. Прама супроць пралому, на процілеглай сцяне, былі дзверцы, якія адчыняліся ў склеп, які служыў турмой. Выдзеўбаны ў скале, ён паглыбляўся пад фундамент вежы, так што часткай прыходзіўся пад залам ніжняга паверха.

Склеп гэты служыў і засценкам і каменным мяшком. Адтуль зняволеныя ўжо ніколі не выходзілі. Пры кожнай вежы, пры кожным замку тых часоў быў свой каменны мяшок. Цямніца Турга, як і большасць тагочасных цямніц, была двухпавярховая. Верхні паверх, куды траплялі праз дзверцы ў сцяне вежы, складаўся з аднаго досыць вялікага пакоя, які меў столь у выглядзе скляпення, і быў на адным узроўні з залам ніжняга паверха. На двух процілеглых сценах гэтага пакоя відаць былі па дзве паралельныя баразны, якія падымаліся вертыкальна і праходзілі ад сцяны да сцяны праз усю столь, дзе яны ўразаліся ў камні скляпення асабліва глыбока, так што здаваліся каляінамі ад колаў павозкі. Ды яны і сапраўды былі каляінамі. У феадальную эпоху ў гэтым пакоі адбывалася чвэртаванне, але больш спрошчаным і не такім шумным спосабам, як чвэртаванне коньмі. Тут у свой час былі прыладжаны два такія вялікія колы, што яны датыкаліся да сцен і столі. Да кожнага кола прывязвалі руку і нагу асуджанага, потым пачыналі круціць колы ў розныя бакі, і чалавека разрывала на часткі. Для гэтага патрэбна было шмат сілы, таму і стварыліся гэтыя баразны на сценах і столі.

Пад гэтым пакоем, які служыў засценкам, быў другі спецыяльны каменны мяшок. Асуджанага на вяроўцы, голага, спускалі з верхняй часткі склепа ў ніжнюю праз дзіру ў падлозе верхняга памяшкання. Калі ён упарта хацеў жыць, яму кідалі ежу праз гэтую адтуліну.

Праз гэтую дзіру ў падлозе верхняга памяшкання атрымлівалася свежае паветра. Ніжняе памяшканне ішло глыбока ў зямлю і было больш студняй, як пакоем: там на падлозе стаяла вада, і павявала лядзянае паветра. Гэты халодны струмень паветра, які забіваў

ніжняга жыхара склепа, верхняму даваў магчымасць жыць. Дзякуючы гэтаму ў верхняй камеры можна было дыхаць. Калі чалавек трапляў у гэты склеп, усё роўна, ці ўваходзіў ён праз дзверкі ў сцяне вежы, ці падаў праз адтуліну з верхняй камеры ў ніжнюю,—ён ужо не выходзіў на свет божы.

І верхнія і ніжнія жыхары склепа жылі ў вечнай цемры і павінны былі вобмацкам прабірацца з аднаго канца камеры ў другі; адзін неасцярожны крок—і верхні жыхар мог зрабіцца ніжнім. У гэтай справе яму дадзена была воля. Калі ён яшчэ чапляўся за жыццё, дзіра ў падлозе ўвесь час была для яго пагрозай; калі яму хацелася пазбавіцца жыцця, тая-ж дзіра была добрым для гэтага спосабам. Верхні паверх быў цямніцай, ніжні—магілай.

Нашы продкі называлі такія цямніцы-магілы каменнымі мяшкамі. Для нас гэтая назва—пусты гук, бо тое, што яно азначала, знікла без сляда. Дзякуючы рэвалюцыі мы можам безніякага ўражання слухаць і вымаўляць такія словы.

Знадворку, над праломам, у сцяне вежы была амбразура або байніца, значна шырэйшая за астатнія байніцы, з гэтай амбразуры звешваліся выдзертыя са сцяны і пагнутыя жалезныя краты.

З боку, процілеглага ад пралому, да вежы датыкаўся каменны мост на трох арках, якія досыць добра захаваліся. На гэтым месцы стаяў раней будынак, ад якога гадоў сорак назад заставаліся толькі руіны са слядамі пажару. Гэтыя пачарнелыя сцены замка, з дзірамі замест акон, нагадвалі шкілет з пустымі вачыма побач са зданню вежы.

Цяпер гэтая руіна зусім знесена, і ад яе нічога не засталася. Досыць аднаго дня і аднаго селяніна, каб

знішчыць тое, што будавалася многімі манархамі і многімі стагоддзямі.

Слова Тург—скарочаная простым народам назва «Тур-Говэн»—вежа Говэнаў. Тург, які сорак гадоў назад быў руінай, а цяпер стаў ценем, у 1793 годзе быў цытадэляй. Гэта была Бастылія Говэнаў, якая ахоўвала з захаду ўваход у Фужэрскі лес, які ў наш час наўрад ці заслугоўвае назвы гая.

Будаўнікі цытадэлі паставілі яе на адной з вялізных каменных камлыг.

У сярэднія вякі ўся цытадэль складалася з вежы; фундаментам служыла скала. Для падэшвы скалы працякаў раўчук, адзін з тых раўчукоў, якія ў студзені ператвараюцца ў бурныя патокі, а ў чэрвені перасыхаюць. У гэтым спрощаным выглядзе цытадэль была амаль непрыступная. Мост аслабіў яе. Сярэдневяковыя Говэны пабудавалі яе без маста. Тады, каб трапіць у яе, трэба было прайсці па дрыжачых кладках, якія можна было знесці адным ударам сякеры. Пакуль Говэны былі віконтамі, яны задавальняліся гэтым, але калі яны зрабіліся маркізамі і прамянялі сваю цытадэль на каралеўскі палац, яны перакінулі праз раўчук тры каменныя аркі і зрабілі яе даступнай з боку раўніны.

Супроць вежы з захаду разлягалася досыць высокае плато, якім канчалася з гэтага боку раўніна. Гэтае плато падыходзіла амаль да самай вежы і аддзялялася ад яе толькі глыбокім ровам, па якім цякла рачулка. Мост, які злучаў вежу з плато, стаяў на высокіх слупах, і на ім у XVII стагоддзі быў пабудаван маленькі замак. Прызначаўся ён для жылля. Але норавы таго часу былі яшчэ грубыя, і ўласнікі замка палічылі за лепшае застацца жыць у вежы, у пакоях, якія нагадвалі турэмныя камеры, а ў замку на мосце зрабілі

ў ніжнім паверсе кардэгардыю, у сярэднім—бібліятэку, верхнім было падстрэшша. Высокія вокны з маленькімі багемскімі шыбамі, пілястры ў прасценках, розныя медальёны на сценах, тры высокія паверхі, унізе бердышы і мушкеты, пасярэдзіне кнігі, наверсе мяшкі з аўсом—усё разам здавалася трошкі дзікім, але надта арыстакратычным.

Вежа, што ўзвышалася побач, мела пануры выгляд. Яна панавала над гэтай прыгожай пабудовай. Два гэтыя будынкі—адзін суровы ў сваім класічным харакце, другі элегантны—не столькі дапаўнялі адзін другога, колькі рэзалі вочы кантрастам сваіх стыляў. Дзіўна было бачыць пахмурную вежу, годную для першабытных лясоў, побач з гэтым маставым замкам, які падышоў-бы і да Версаля.

З ваеннага пункту погляду мост з галавой выдаваў вежу ворагу. Ён упрыгожваў і абязбройваў яе: выйграючы ў харакце, яна траціла ў сіле. Цяпер, пасля пабудовы маста, яна была ўжо на адным узроўні з плато. Застаючыся непрыступнай з боку лесу, яна зрабілася слабай з боку раўніны. Раней яна панавала над плато, цяпер плато панавала над ёй. Замацаваўшыся на плато, вораг мог лёгка авалодаць мастом і замкам. Бібліятэка і падстрэшша былі на баку нападаючых, супроць абаронцаў. Бібліятэка і падстрэшша мелі падабенства ў тым сэнсе, што і кнігі і салома—гаручы матэрыял. Для нападаючага, каб ён захацеў пусціць у ход агонь, усёроўна, ці спаліць Гамера, ці вязку саломы, абы толькі гарэла.

Такім чынам, пабудова маста была памылкай з стратэгічнага пункту погляду. Усё-ж такі будаўнікі маста сёе-тое прадугледзелі. Па-першае, яны прадбачылі мажлівасць пажару: пад трыма вокнамі замка, над

ровам, была падвешана на жалезных круках моцная выратоўчая лесніца даўжынёю ў два першых паверхі маставага замка. Па-другое, яны прадбачылі мажлівасць прыступу: мост быў ізаляваны ад вежы нізенькімі масіўнымі жалезнымі дзвярмі. Дзверы гэтыя замыкаліся вялізным ключом, які звычайна хаваўся ў патаемным месцы, вядомым толькі гаспадару замка, і былі гэтыя дзверы такія тоўстыя і моцныя, што ўтрымаліся-б не толькі перад таранам, але, магчыма, і перад гарматнай пальбой. Каб дабрацца да гэтых дзвярэй, трэба было перайсці мост, а каб пранікнуць у вежу, трэба было ўвайсці ў гэтыя дзверы. Другога ўваходу не было.

Другі паверх замка, пабудаванага на высокіх арках маста, быў на ўзроўні трэцяга паверха вежы; на гэтай вышыні, для большай бяспекі, і былі зроблены тыя жалезныя дзверы. З боку моста яны адчыняліся ў бібліятэку, а з боку вежы—у вялікі зал з масіўным каменным слупам пасярэдзіне. Зал гэты займаў увесь трэці паверх. Ён быў круглы, як і сама вежа, і асвятляўся вузкімі байніцамі, якія выходзілі ў адкрытае поле. У гэты зал падымаліся па кругавой лесніцы ў сцяне; у пятнаццаціфутавай сцяне няцяжка зрабіць такую лесніцу. У сярэднія вякі заваёўвалі гарады вуліцу за вуліцай, вуліцы—дом за домам, дамы—пакой за пакоем, а цытадэлі бралі паверх за паверхам. Вежа Тург у сэнсе супраціўлення ворагу была пабудавана вельмі ўдала: яе цяжка было ўзяць.—У верхнія паверхі можна было трапіць толькі па вінтавой лесніцы, што было вельмі цяжка для напаўдаючых, бо ўсе дзверы былі ніжэй чалавечага росту; каб прайсці ў дзверы, трэба было нахіліцца, а чалавека ў такім стане вельмі лёгка ўдарыць па галаве, і абаронцы напэўна скарыстоўвалі гэта, пільнуючы ворага за кожнымі дзвярмі.

Пад круглым залам трэцяга паверха былі два такія самыя залы—у другім і першым паверхах—і яшчэ тры над ім. Шэсць пакояў былі размешчаны адзін на адным. Вежа заканчвалася плоскім дахам, на які вяла вузенькая, прылепленая знадворку лесніца.

Жалезныя дзверы між мастом і вежай былі зроблены ў сцяне вежы, акурат пасярэдзіне яе пятнаццаціфутавай таўшчыні, так што, калі яны былі зачыненыя, то знаходзіліся і з боку вежы і з боку маста ў глыбіні тунеля даўжынёю ў шэсць—сем футаў, а калі іх адчынялі, то гэтыя два тунелі злучаліся ў адзін, ствараючы вольны, але крыты праход.

Пад гэтым праходам, з боку маста, у сцяне быў патаемны ход на вінтавую лесніцу, якая спускалася з другога на першы паверх замка, які быў пад бібліятэкай,—яшчэ перашкода, якую павінны былі перамагчы нападаючыя. Замак з боку плато выступаў суцэльнай глухой сцяной, і мост тут абрываўся. З плато ён злучаўся пад'ёмным мастом, а паколькі плато было вышэй галоўнага маста, то, калі пад'ёмны мост апускалі, ён клаўся нахільна ў бок замка і ўпіраўся ніжнім канцом у ніжні паверх, дзе змяшчаўся зал кардэгарды. Але, нават авалодаўшы ніжнім паверхам, нападаючыя, перш чым дабрацца да жалезных дзвярэй, павінны былі ўзяць вінтавую лесніцу, якая вяла на другі паверх.

Бібліятэка мела прадаўгаватую форму адпаведна даўжыні і шырыні маста з адзіным выхадам—праз жалезныя дзверы. Патаемныя дзверы, абабітыя зялёным сукном, лёгка адчыняліся ў тунель, які вёў да жалезных дзвярэй. Усе сцены бібліятэкі, ад стала да падлогі, былі абстаўлены шкляннымі шафамі мастацкай сталярнай работы XVII стагоддзя. Асвятлялася яна шасцю вялікімі вокнамі, па тры з кожнага боку, гэта

значыць па аднаму акну над кожнай аркай маста. Знадворку, з плато, праз гэтыя вокны была відаць унутранасць пакоя.

У шафах бібліятэкі захоўвалася досыць многа кніг і сярод іх адна, якая была вядома ўсяму свету. Гэта быў старадаўні фаліант у чвэртку вялікага аркуша з гравюрамі, пад загалоўкам «Святы Варфаламей». Гэты фаліант, які лічыўся адзіным уцалелым экзэмплярам гэтага твору, ляжаў на высокай падстаўцы пасярод бібліятэкі. У мінулым стагоддзі сюды спецыяльна прыязджалі, каб глянуць на гэтую рэдкасць.

Падстрэшша, як і бібліятэка, мела прадаўгаватую форму маста. Усё гэта вялікае памяшканне, асветленае шасцю мансарднымі аконцамі, было напхана салямай і сенам.

Такім чынам, шырокая і высокая шасціпавярховая вежа з байніцамі, прабітымі на рознай вышыні, і з адзіным уваходам праз жалезныя дзверы, якія вялі ў замак на мосце, канец якога быў пад'ёмны; за вежай—лес; перад вежай—высокае парослае верасам плато, якое было вышэй маста і ніжэй вежы; пад мастом, паміж вежай і плато,—глыбокі вузкі, зарослы хмызняком роў, які ўзімку ператвараўся ў бурны паток, увесну рабіўся ручайкай, а ўлетку быў камяністым ярам,—вось што такое быў замак Говэнаў, Тур-Говэн, папростаму Тург.

ЗАЛОЖНІКІ

Мінуў ліпень; пачаўся жнівень. Дух гераізму і бязлітаснай жорсткасці ахапіў Францыю. Дзве здані толькі што мільганулі на яе гарызонце. Марат з кінжалам у баку і Шарлота Кордэ з адсечанай галавой. Падзеі прымалі грозны характар. Пацярпеўшы паражэнне ў вялікай стратэгічнай вайне, Вандэя перайшла пад ахову малой партызанскай вайны, яшчэ больш

жахлівай. Цяпер гэтая вайна ператварылася ў безупынную бойку паасобных атрадаў па лясах і кустах. Вялікая, так званая «каталіцкая і каралеўская» армія пачала цяпець няўдачы. Але, з другога боку, англійскі флот з гатовым дэсантам з некалькіх англійскіх палкоў і лепшых афіцэраў французскага флота чакаў толькі сігнала ад маркіза дэ-Лантэнака, каб высадзіць гэтыя палкі на французскі бераг. Гэтая высадка магла вярнуць перамогу паўстаўшым раялістам.

Піт быў дзяржаўны злачынец. Ён працінаў кінжалам нашу краіну і здраджваў сваёй, бо ганьбіць сваю бацькаўшчыну—значыць здраджваць ёй. Пры тым і дзякуючы яму Англія шпіёніла, махлявала, хлусіла. Яна не грэбавала фальшаваннем, уваходзіла ў змову з бракан'ерамі і падробнікамі асігнацый. Яна даходзіла да самых дробязных праяў сваёй нянавісці да нас. Становішча было крытычнае для абодвух бакоў. Вайна спынялася ў адным месцы і пачыналася ў другім. Нікога не шкадаваць! Палонных не браць!—такі быў лозунг абодвух бакоў. Чорны цень смерці пакрыў гэтую старонку гісторыі.

У гэтым багатым на падзеі жніўні быў абложаны замак Тург. Аднаго разу ўвечары, калі на небе ўжо запаліліся зоркі, у светлым змроку надыходзячай летняй ночы, калі не чуваць было ні шолыху лісця ў лесе, ні шастання травы на раўніне, сярод гэтай мёртвай цішы прыроды раптам пачуўся гук трубы. Ён ішоў зверху, з даха вежы. Знізу трубе адказаў ражок. На вежы стаяў узброены чалавек; унізе, у цемры, раскінуўся цэлы лагер.

Унізе, вакол замка, можна было разгледзець, як капошацца цёмныя фігуры людзей. Гэты людскі мурашнік быў ваенным бівакам. Сям-там, у лесе пад дрэвамі і на плато сярод верасу, ужо запальваліся

агні, і цемната паступова напаўнялася светлымі кроп-камі, нібы зямля таксама надумалася ўбрацца ў зоркі, як неба. Але то былі зоркі вайны. З боку плато бівак цягнуўся да пачатку раўніны, а з процілеглага боку паглыбляўся ў гушчар лесу.

Замак Тург быў абложаны з усіх бакоў.

Велічыня плошчы, занятай лагерам, сведчыла, што войска было нямала.

Другі раз пратрубіла труба, і другі раз адгукнуўся ражок. Труба пыталася, а ражок адказваў. Вежа спытала ў ворага: «Ці можна з вамі гаварыць?» І вораг адказаў: «Так».

Вандэйскія мяцежнікі не прызнаваліся за ваеннага ворага, і дэкрэтам Канвента забаранялася мець зносіны з «разбойнікамі» праз парламенцёраў. Таму для перагавораў з ворагам даводзілася вышукваць іншыя спосабы, як, напрыклад, гэтая размова паміж сялянскай трубой і ваенным ражком. Першы сігнал быў толькі ўступам, каб прыцягнуць увагу ворага. Другі ставіў пытанне: «Ці хочаце выслухаць нас?» Каб на гэты другі заклік трубы ражок не адказаў, гэта азначала-б адмаўленне; але ён адгукнуўся. Гэта была згода, або, што тое самае, перамір'е на некалькі мінут.

Калі ражок зайграў другі раз, чалавек на вежы загаварыў. Вось што пачулі ўнізе:

— Эй, вы, там, унізе! Слухайце, што я вам скажу. Я—Гуж-ле, Бруан. Шмат вашага брата я знішчыў, за гэта і празвалі мяне Страхам сініх. І яшчэ мяне завуць Іманус, бо я і надалей буду знішчаць вас без ніякай літасці. Пры Гранвіле, у часе атакі, вы шабляй адсеклі мне палец у той міг, калі я цэліўся са стрэльбы; у Лавалі вы гільятынавалі майго бацьку, маю маці і маю сястру Жакліну, якой было толькі восемнаццаць год... Цяпер вы ведаеце, хто я.

Я звяртаюся да вас ад імя мансен'ёра маркіза Говэна дэ-Лантэнака, віконта дэ-Фонтэнтэ, прынца брэтонскага, уладара Сямі Лясоў і майго гаспадара.

Ведайце, па-першае, што перад тым, як заперціся ў гэтай вежы, якую вы акружылі, мансен'ёр размеркаваў кіраванне ваеннымі дзеяннямі паміж шасцю начальнікамі, сваімі памочнікамі. Пасля ўзяцця гэтай цыталэлі вайна яшчэ не скончана для вас, і нават, калі мансен'ёр загіне ў бойцы, з яго смерцю не памрэ Вандэя пана бога і караля.

Усё гэта я кажу для папярэджання. Мансен'ёр маркіз тут, побач са мной: я перадаю яго словы... А цяпер, нападаючыя, слухайце далей.

Ведайце, што вайна, якую вы вядзеце супроць нас, вайна несправядлівая. Мы—мірны народ; мы жылі на сваёй зямлі і нікога не чапалі. Цяпер мы чэсна змагаемся за свае правы. Мы—людзі простыя, ва ўсім спадзяемся на бога: без бога мы ўсёроўна, што трава без расы. Рэспубліка першая напала на нас. Яна прышла да нас незапрошаная, уварвалася ў нашы сёлы, спаліла нашы дамы, нашы пасевы, разбурыла нашы фермы, і нашы жанкі і дзеці вымушаны былі бадзяцца баяком па лясах, калі яшчэ не пачыналі спяваць вясеннія птушкі.

Усе вы тут, усе, хто мяне чуе, вы нас цкавалі ў лесе, як дзікіх звяроў, а потым загналі ў гэтую вежу. Вы пазабівалі і паразганялі ўсіх, хто далучыўся да нас. У вас ёсць гарматы. Цяпер вас, абкружыўшых нас, чатыры тысячы пяцьсот чалавек, і вы нас атакуеце. А нас усяго дзевятнаццаць, і мы пастанавілі абараняцца. Харчы ў нас ёсць; ёсць і порах і патроны.

Вам удалося падвесці міну і ўзарваць частку сцяны ў нашай вежы. Вы можаце ўварвацца праз гэтую

дзіру, хоць яна невялікая і хоць над ёй па-раней-шаму стаіць усё такая-ж моцная вежа.

Цяпер вы рыхтуецеся да прыступу. Мы-ж абвяшчаем вам наступнае...

Эй, вы, што стаіце ўнізе, ля падножжа вежы! Слухайце уважліва.

У нас у руках тры палоннікі—трое дзяцей. Гэтыя дзеці былі ўсыноўлены адным з вашых батальёнаў: гэта вашы дзеці. Мы прапануем аддаць вам усіх трох, але з умовай, што вы дасце нам мажлівасць вольна выйсці з вежы.

Слухайце далей. Калі вы адмовіцеся ад нашай прапановы, вы можаце атакаваць нас толькі з двух бакоў: або праз пралом з боку лесу, або праз мост з боку плато. У маставым будынку тры паверхі. У ніжнім паймаў загаду пастаўлена шэсць бочак з дзэгцем і раскладзена сто вязак з сухога верасу. Гэта такая самая праўда, як тое, што я, Іманус, гавару з вамі ў гэтую мінуту. Верхні паверх завалены саломай; у сярэднім захоўваюцца кнігі і дакументы. Жалезныя дзверы, што злучаюць вежу з мастом, замкнёны на замок, і ключ у мансен'ёра. Пад гэтымі дзвярмі, па майму-ж загаду, прасвідравалі дзірку і праз гэтую дзірку правялі knot, насычаны серкай. Адзін канец knotу апушчаны ў бочку з дзэгцем, другі—тут, у вежы; ён будзе ў мяне пад рукой, і я магу падпаліць яго, як толькі палічу гэта патрэбным. Калі вы адмовіцеся выпусціць нас, мы пасадзім дзяцей у другім паверсе маставага замка, паміж бочкамі дзэгцю і падстрэшшам з саломай, і зачынім за імі жалезныя дзверы. Калі вы павядзеце атаку на мост, вы самі падпаліце замак; калі вы атакуеце праз пралом, то падпалім яго мы; калі-ж вы захочаце атакаваць нас адначасова з двух бакоў, мы спалім замак разам. Але ў кожным з гэтых трох вы-

падкаў дзеці загінуць Цяпер вырашайце, ці прымаеце вы нашу прапанову ці адмаўляецеся. Калі прымаеце, мы зараз выйдзем. Калі адмаўляецеся, дзеці памруць... Я скончыў.

Чалавек, што гаварыў з вежы, змоўк. Яму адказаў знізу гучны голас:

— Мы адмаўляемся.

Голас быў суровы і рэзкі. Другі голас, менш суровы, але такі-ж цвёрды, дадаў:

— Мы даём вам дваццаць чатыры гадзіны на разважанне, але для здачы без жадных умоў.

Пасля некалькіх секунд маўчання той-жа голас дадаў:

— Заўтра ў гэтую-ж гадзіну, калі вы не здадзіцеся, мы пачынаем атаку.

— І тады ўжо не чакайце літасці,—скончыў першы голас.

У адказ на гэта пачуўся другі голас з вышыні вежы. Між двума яе зубцамі высунуўся высокі сілуэт чалавека, у якім пры святле зорак няцяжка было пазнаць фігуру маркіза дэ-Лантэнака. Перахіліўшыся наперад, нібы нешта выглядаючы ў цемры, ён крыкнуў:

— Гэта ты, поп?

— Так, гэта я, здраднік!—адказаў жорсткі голас знізу.

СТРАШНЫ, ЯК ЛЁС

Маркіз дэ-Лантэнак не памыліўся. Суровы, уладарны голас сапраўды належыў абату Сімурдэну. Другі-ж голас, больш малады і больш мяккі, быў голас Говэна.

Не прайшло і некалькіх тыдняў, як імя Сімурдэна прагрымела па ўсёй залітай крывёю краіне. Пра яго

казалі: «Што ў Парыжы Марат, тое Сімурдэн у Вандэі». Сімурдэн наводзіў жах. Суровыя людзі—няшчасныя людзі: іх судзіць па ўчынках і асуджаюць, а каб заглянуць у іхнюю душу, то можа ўсе яны былі-б апраўданыя. Маркіз дэ-Лантэнак і абат Сімурдэн выклікалі аднолькавую нянавісьць: праклёны раялістаў сыпаліся на Сімурдэна, праклёны рэспубліканцаў—на Лантэнака. У Гранавіле прыёр Марнскі ацэньваў галаву Лантэнака, а Шарэт у Нуармут'е назначаў узнагароду за галаву Сімурдэна.

Такім чынам, абложаны замак Тург атрымаў адтэрміноўку. Дзякуючы Говэну, было ўхвалена нешта накітавалт перамір'я на дваццаць чатыры гадзіны.

Іманус быў добра інфармаваны: дзякуючы настойлівым патрабаванням Сімурдэна ад рэспубліканскай улады, Говэн меў цяпер чатыры тысячы пяцьсот чалавек, часткова салдат нацыянальнай гвардыі, часткова лінейных. З гэтымі сіламі ён і аблажыў замак Тург. У яго было дванаццаць гармат. Шэсць ён паставіў супроць вежы на ўскрайку лесу і шэсць—на плато супроць маста. Апрача таго, ён меў мажлівасць падвесці і ўзарваць міну і зрабіць такім чынам пралом у сцяне вежы.

На плато і на ўскрайку лесу—чатыры тысячы пяцьсот чалавек. У вежы—дзесятнаццаць чалавек.

Сімурдэну хацелася, каб Говэн, як камандуючы чатырохтысячным атрадам, гэта значыць бадай што цэлай арміяй, быў павышаны ў генералы, але Говэн адхіліў гэты гонар, сказаўшы: «Калі Лантэнак будзе ўзяты, тады паглядзім, а пакуль я яшчэ нічога не заслужыў».

У тыя часы камандаванне значнымі сіламі часта ўскладалася на афіцэраў невялікага чыну: гэта было ў характары Рэспублікі. Так, трохі пазней, Банапарт,

просты артылерыйскі капітан, быў камандуючым італьянскай арміяй.

Дзіўны лёс выдаўся на долю замка Говэнаў: адзін Говэн на яго нападаў, другі яго абараняў. І тым, што за яго ваявалі між сабой два Говэны, тлумачыцца некаторая стрыманасць нападу, але не абароны, бо Лантэнак быў з тых людзей, якія нічога не шкадуюць; да таго-ж ён бадай усё сваё жыццё правёў у Версалі; ён мала ведаў замак Тург і адносіўся да яго абьякава. Ён схаваўся ў гэтым замку таму, што іншага прытулку не знайшлося бліжэй,—вось і ўсё. Але ён мог-бы рэзбурыць замак без ніякага жалю. Говэн ставіўся да старога замка з большай павагай.

Слабым месцам цытадэлі быў мост, але ў бібліятэцы на мосце захоўваліся сямейныя архівы. Каб пачаць атаку з боку маста, то пажар быў-бы немінучы, а спаліць сямейныя архівы азначала абразіць сваіх продкаў—так, прынамсі, здавалася Говэну. Тург быў родавым замкам Говэнаў. З ім былі звязаны ўсе сямейныя ўспаміны Говэнаў; ён сам тут нарадзіўся! І вось, зрабіўшыся дарослым чалавекам, ён вымушаны нападаць на гэтыя сцены, у якіх дзіцянем ён знаходзіў прытулак і абарону. Няўжо-ж ён сам зруйнае гэты прытулак? Можа ў гэтым доме дзе-небудзь на гары яшчэ стаіць яго ўласная калыска, у якой ён спаў, калі быў дзіцём. Ёсць рэчы, пра якія нельга думаць без хвалявання.

Выгляд старога дома, дома яго прадзедаў, расчуліў Говэна. Вось чаму ён не хацеў чапаць маста і абмежаваўся тым, што паставіў супроць яго батарэю, каб не даць магчымасці ўцячы ці вылезці з гэтага боку. Для атакі-ж ён выбраў процілеглы бок і падвёў пад вежу міну.

Сімурдэн даў яму волю рабіць, як ён хоча, хоць і папракаў сябе за гэта, бо яго суровая душа не надавала ніякай каштоўнасці ўсёй гэтай гатычнай старыне, і ён таксама мала быў прыхільны да будынкаў, як і да людзей. Шкадаваць замак—гэта ўжо быў пачатак мяккасардэчнай палітыкі. А схільнасць да такой палітыкі была слабым месцам Говэна, і Сімурдэн пільна сачыў за ім, стараючыся па мажлівасці стрымліваць яго на гэтым пагібельным, на яго думку, шляху. А між тым і сам ён не мог без жалю глядзець на стары замак і за гэта крыўдзіўся на сябе.

Тут захоўваліся першыя кнігі, якія ён даваў чытаць маленькаму Говэну. Ён, скромны кюрэ суседняй парафіі Парын'е, сам не адзін год пражыў пад дахам гэтага замка. У гэтай самай бібліятэцы ён вучыў чытаць Говэна, трымаючы яго між кален і абняўшы рукою за плечы. У гэтых старых чатырох сценах ён сачыў дзень у дзень, як рос яго хлопчык, як ён рабіўся дарослым чалавекам, як развіваўся яго розум. Няўжо ў яго хоціць духу спаліць, разбурыць, знішчыць гэтыя сцены? І ён гатоў быў—хоць і супроць свайго сумлення—пашкадаваць стары замак.

Ён не прырэчыў Говэну, калі той пастанавіў распачаць атаку з процілеглага боку. Замак Тург меў два бакі: цывілізаваны—бібліятэка і дзікі—вежа. Сімурдэн пусціў Говэна руйнаваць дзікі бок.

РЫХТУЕЦА ВЬРАТАВАННЕ

Усю ноч рыхтаваліся з таго і другога боку. Як толькі скончыліся перагаворы, якія ні да чаго не прывялі, Говэн паслаў па свайго ад'ютанта Гешана.

Гэта быў чалавек звычайны, чэсны, адважны, не надта вялікага розуму, надзвычайна добры салдат і дрэнны камандзір.

Ён строга выконваў загады начальства і даходзіў у сваёй стараннасці да таго, што не лічыў патрэбным уваходзіць у сэнс атрыманых загадаў. Яго сардэчныя імкненні стрымліваліся моцнай вуздой дысцыпліны. Як пужлівы конь у шорах, ён ішоў прама наперад, нічога не бачачы па баках, ішоў цвёрдым крокам, але па вузкім шляху.

Наогул гэта быў чалавек надзейны, строгі і дысцыплінаваны.

Як толькі ён прышоў, Говэн сказаў яму без усякіх прадмоў:

— Гешан, патрэбна лесніца.

— У нас няма лесніцы, камандзір.

— Трэба дастаць.

— Для штурму?

— Не, на выпадак пажару, каб ратаваць людзей.

Гешан падумаў і сказаў:

— Разуваю. Значыцца, лесніца павінна быць вельмі высокай.

— Прынамсі на тры звычайныя паверхі. Можа нават вышэй, каб быць зусім упэўненым, што яна дастане... Скажыце, Гешан, як гэта здарылася, што ў нас няма лесніцы?

— Гэта не мая віна, камандзір. Вы палічылі нязручным весці атаку з боку плато; вы абмежаваліся блакадай з гэтага боку; атакаваць-жа вы пастанавілі вежу. Таму мы заняліся выключна падкопам і зусім не думалі пра штурм мастовага замка. Вось чаму і не паклапаціліся аб лесніцы.

— Ну, тады зараз-жа загадайце зрабіць яе.

— Лесніцу вышыняй у тры паверхі не зрабіць за адзін дзень.

— Вазьміце некалькі кароткіх лесніц і злучыце іх у адну.

— Так, але для гэтага трэба мець кароткія лесніцы.

— Дастаньце.

— Гэта не так лёгка. Вы самі ведаеце, як ваража ставіцца да нас насельніцтва, як сяляне псуюць масты, разбіваюць павозкі, знішчаюць усё, што толькі можна, каб нічога не дасталося нам.

— Так, яны думаюць такім спосабам знясіліць Рэспубліку—ведаю.

— Яны хочуць перашкодзіць нам цягнуць за сабой абоз, пераходзіць праз раку, браць штурмам сцяну.

— Як-бы там ні было, а лесніца неабходна.

— Вось што прышло мне ў галаву, камандзір. У Жавенэ, пад Фужэрам, ёсць вялікая цяслярская майстэрня: можна там заказаць.

— Нельга траціць ні мінуты.

— Калі патрэбна лесніца?

— Заўтра ў гэты час, ніяк не пазней.

— Я пашлю ў Жавенэ конніка з загадам зрабіць лесніцу на заўтрашні дзень. Дарэчы, у Жавенэ стаіць кавалерыйскі атрад: яны даставяць нам лесніцу пад аховай. Заўтра да захаду сонца яна будзе тут.

— Добра, гэта будзе не позна,—сказаў Говэн.— Толькі паспяшайцеся. Ідзіце.

Праз дзесяць мінут Гешан вярнуўся і далажыў:

— Камандзір, пасланец паскакаў у Жавенэ.

Говэн падняўся на плато і доўга глядзеў на замак, які ўзвышаўся за ровам.

Ён зрабіў усё, каб з замка нельга было ўцячы. Ён яшчэ больш звузіў кола блакады, яшчэ больш сціснуў шэрагі сваіх батальёнаў, каб ніводзін чалавек не мог прабрацца скрозь іх. Яны з Сімурдэнам падзялілі між сабой работу ў надыходзячым штурме. Говэн пакінуў за сабой кіраўніцтва атакай з боку лесу, а Сімурдэн

прыняў камандаванне войскам, якое было на плато. Было дагаворана, што ў той час, калі Говэн з Гешанам пачнуць атаку праз пралом, Сімурдэн, стоячы каля шасці зараджаных гармат сваёй батарэі, будзе сачыць за мастом і за ровам.

ШТО РОБІЦЬ МАРКІЗ

Пакуль вакол вежы ішла падрыхтоўка да нападу, у сярэдзіне рыхтаваліся да абароны.

Кожная вежа падобна да бочкі ў тым сэнсе, што яе можна іншы раз таксама прабіць мінай, як бочку пракнуць шылам. Гэта і здарылася з вежай Тург.

Моцны ўдар ад узрыву двух ці трох цэнтнераў пораху раскалоў яе тоўстую сцяну. Расколіна пачыналася з фундамента, праразала ўсю тоўшчу сцяны і заканчвалася бясформенным зводам у ніжнім паверсе. Каб зрабіць гэтую расколіну больш зручнай для штурму, знадворку пашырылі яе яшчэ гарматнымі ядрамі.

Ніжні паверх, прабіты выбухам, складаўся з вялікага круглага зала з тоўстым слупом пасярэдзіне, які падтрымліваў скляпенне. Гэты зал—самы вялікі пакой ва ўсёй вежы, не менш сарака футаў у дыяметры,—быў зусім пусты. У ім не было байніц, ні акон, ні адтулін і было столькі-ж святла і паветра, колькі ў магіле. У ім было двое дзвярэй: адны, з сцэльнага жалеза вялі ў падземную цямніцу, другія вялі на лесніцу, нагару.

У гэты зал з нізкай столлю і меркавалі пранікнуць нападаючыя праз прабітую імі дзіру. Але з заняццем ніжняга паверха атака далёка не канчалася: заставалася яшчэ ўзяць пяць верхніх паверхаў.

Перад дзевятнаццацю абложанымі паўстала цяпер

пытанне: як абараняцца? Яны прымацавалі да сцяны факел і асвятлілі ніжні зал. Заткнуць шчыліну ў сцяне было няцяжка, але бескарысна. Значна лепш было зрабіць нешта накшталт барыкады, якая дала-б магчымасць накіраваць на нападаючых агонь. Матэрыялаў у іх было досыць, і яны пабудавалі моцную барыкаду, пакінуўшы ў ёй шчыліны, каб прасоўваць стрэльбы. Апрача таго, у пэўных месцах залажылі фугасы.

Лантэнак асабіста кіраваў усёй падрыхтоўкай: загадваў, распараджаўся, падбадзёрваў. Ён быў душой усіх работ, душой уладарнай і грознай.

Забарыкадавалі ніжнія два паверхі, закалацілі наглуха нішы, падперлі дзверы тоўстымі бярвеннямі, увагнаўшы іх у падлогу, і пакінулі вольным толькі праход па вінтавой лесніцы, якая злучала ўсе паверхі, бо зачыніць гэты праход для нападаючых азначала-б зачыніць і для сябе. Абарона ўмацаванняў заўсёды мае слабыя месцы.

Маркіз, спрытны і дужы, як юнак, працаваў разам з усімі: падымаў бярвенні, цягаў каменні, даючы ўсім прыклад нястомнай энергіі; жартаваў, як роўны з роўнымі, з гэтай лютай бандай дзікуноў, застаючыся ў той-жа час іхнім панам, гордым, уладарным і грозным. Нельга было і думаць не паслухацца яго. Ён абвясціў з самага пачатку: «Калі палова з вас не паслухае, я загадаю другой палове расстраляць непакорных да апошняга чалавека і буду абараняць замак з рэштаю людзей». Такія заявы прымушалі любіць правадыра.

ШТО РОБІЦЬ ІМАНУС

У той час як маркіз працаваў над умацаваннем пралому і вежы, Іманус быў заняты на мосце. З самага пачатку аблогі выратаўчую лесніцу, што вісела зна-

дворку пад вокнамі другога паверха, па загаду маркіза знялі і перанеслі ў бібліятэку. Такая лесніца і патрэбна была Говэну.

Вокны ніжняга паверха, дзе змяшчалася кардэгардыя, былі абаронены трыма радамі жалезных прэнтаў, увагнаных у каменную сцяну, так што праз гэтыя вокны не было ніякай мажлівасці ні выйсці, ні ўвайсці. На вокнах бібліятэкі не было кратаў, але яны знаходзіліся надта высока над зямлёй.

Іманус узяў сабе ў памочнікі трох чалавек, такіх-жа, як ён сам, рашучых і здольных на ўсё. Гэта былі: Гуанар, па прозвішчу Залатая Галінка, і два браты Пікан-Буа. У Гуанара рэспубліканцы забілі брата, і ён не ўступаў па лютасці Іманусу, ахоплены адным жаданнем адпомсціць.

Іманус пры святле патаемнага ліхтара адамкнуў жалезныя дзверы і старанна аглядзеў усе тры паверхі мастовага замка. Пераканаўшыся, што верхні паверх дастаткова напханы саломай і сенам, ён перайшоў у ніжні. Ён загадаў прынесці некалькі гаршкоў з вугаллем, панастаўляў іх каля бочак з дзэгцем, расклаў па ўсёй падлозе вязкі з сухога верасу, аглядзеў насычаны серкай кнот, адзін канец якога быў прапушчаны ў вежу пад жалезнымі дзвярыма, і, пераканаўшыся, што кнот у спраўнасці, апусціў другі яго канец у лужыну дзэгцю, якога наўмысля наліў пад бочкі і пад вязкі верасу. Потым ён загадаў асцярожна перанесці ў бібліятэку маленькія ложка, у якіх спала трое дзяцей. Усе тры—Рэне-Жан, Гро-Алэн і Жоржэта—спалі такім глыбокім сном, што ніводзін з іх не прачнуўся.

Ложкі іх былі простыя вясковыя калыскі, гэта значыць плеценыя кашы з вельмі нізкімі сценамі. Іх ставяць проста на падлогу, каб дзіця без нічыёй дапамогі магло сыходзіць з пасцелі. Каля кожнай калыскі

паставілі па вялікай місцы з супам і палажылі па драўлянай лыжцы. Знятая з крукоў выратоўчая лесніца была прыстаўлена да сцяны, а тры ложка размясцілі ўдоўж другой сцяны, супроць лесніцы. Затым Іманус, каб даць магчымасць ветру раздзьмуць агонь, уласнымі рукамі адчыніў насцеж усе шэсць вокнаў бібліятэкі, а двух братоў Пік-ан-Буа паслаў адчыніць вокны ў ніжнім і верхнім паверхах. Была ясная і цёплая летняя ноч.

Увесь усходні бок маста і ўвесь усходні фасад замка былі зверху данізу пакрыты старым, засохлым, пачмянелым плюшчам, які аблямаваў вокны ўсіх трох паверхаў. Іманус звярнуў увагу на гэты плюшч і падумаў: «Гэта спатрэбіцца», пасля чаго яшчэ раз уважліва агледзеў замак і мост, гукнуў сваіх памочнікаў, і ўсе чацвёрэ перайшлі ў вежу. Іманус зноў замкнуў на два павароты ключа тоўстыя важкія дзверы, яшчэ раз агледзеў цяжкі замок і з выразным задавальненнем зірнуў на сваю вынаходку—насычаны серкай і працягнуты пад жалезнымі дзвярмі шнур, які ад гэтай хвіліны служыў адзіным злучальным звяном паміж вежай і мастом. Іманус разлічыў, што ад той мінуты, як у вежы запаліць кнот, пройдзе каля чвэрці гадзіны, пакуль загарыцца дзёгаць пад бібліятэкай. Скончыўшы ўсю гэтую падрыхтоўку і вышаўшы з замка, ён занёс ключ маркізу, і той палажыў яго ў кішэню.

Трэба было сачыць за ўсімі рухамі нападаючых. Іманус, са сваёй пастушырай трубай за поясам, падняўся на вышку вежы і пачаў пільнаваць, пазіраючы то направа, у бок лесу, то налева, у бок плато. Побач з ім, у амбразуры акенца вышкі, ляжала парахоўніца, палатняны мяшок з кулямі і старыя газеты; каб не траціць часу, ён рабіў з іх патроны.

Раніцою ўзышоўшае сонца асвятліла на ўскрайку лесу восем батальёнаў, узброеных ад галавы да ног, гатовых да бою салдат, на плато—батарэю з шасці гармат з поўнымі артылерыйскімі зараднымі скрынкамі, у вежы—дзевятнаццаць чалавек, якія зраджалі стрэльбы, мушкетоны і пісталеты, а ў бібліятэцы, у калысках,—трох спячых дзяцей.

ШТО РОБЯЦЬ ДЗЕЦІ

I

Першаю абудзілася дзяўчынка.

Жоржэта, малодшая з трох (ёй споўнілася год і восем месяцаў), прыўзняла з падушкі галоўку, уселася ў пасцелі, паглядзела на свае ножкі і пачала балбатаць. Сонечны прамень гуляў у яе калысцы, і цяжка было сказаць, што больш ружовае—ці прамень узыходзячага сонца, ці ножкі Жоржэты.

Астатнія два яшчэ спалі: мужчыны любяць паспаць. А Жоржэта, вясёлая і спакойная, балбатала ды балбатала.

У Рэне-Жана валасы былі цёмныя, у Гро-Алена—каштанаваыя, у Жоржэты—светларусыя. У дзяцей з гадамі валасы часта цягнуець. Рэне-Жан спаў на жываце, уткнуўшыся тварам у свае кулачкі. У Гро-Алена ногі звесіліся за край кашы.

Усе тры былі ў лахманях. Сукеўкі, што атрымалі яны ў падарунак ад батальёна «Чырвонай Шаўкі», даўно знасіліся. Тое рыззё, у якое яны былі адзетыя, шельга было назваць нават сарочкамі. Абодва хлопчыкі былі амаль голяыя, а на Жоржэце матлялася анучка, якая калісьці была спадніцай, а цяпер ператварылася ў бахраму. Ды і каму было клапаціцца аб гэтых дзецях? У іх не было маткі. Дзікуны-сяляне, што

цягалі іх за сабой па лясах і палях, пераходзячы ад бойкі да бойкі, вылучалі ім ежу ад сваіх порцый,— вось і ўвесь клопат. Рэбяты спраўляліся, як умелі. Кожны мог імі распараджацца, і ніхто не быў для іх бацькам. Яны хадзілі ў лахманах, але на дзіцяці і лахманы ззяюць. Дзеці былі прывабныя.

У тым, што лапатала Жоржэта, відаць, не было нічога сумнага, бо ўвесь яе мілы тварык свяціўся ўсмешкай. Усміхаўся яе раток, усміхаліся вочкі, усміхаліся ямкі на шчочках.

Зачынаўся цудоўны летні дзень. Неба было блакітнае, у паветры было цёпла.

Следам за Жоржэтай прачнуўся старэйшы, Рэне-Жан, чатырохгадовы, «вялікі чалавек». Ён усхапіўся на ногі, храбра пераступіў праз край каша, убачыў міску з супам, узяў яе, як належыць, усеўся на падлогу і пачаў есці.

Шчабятанне Жоржэты не разбудзіла Гро-Алэна, але, як толькі драўляная лыжка Рэне-Жана застукала аб міску, ён адразу павярнуўся на бок і расплюшчыў вочы. Гро-Алэну было тры гады. Убачыўшы свой суп, ён, не вылазячы з каша, працягнуў руку, узяў міску, паставіў яе сабе на калені і, заціснуўшы ў кулачок лыжку, таксама ўзяўся есці.

Жоржэта нічога не заўважала.

З'еўшы свой суп, Рэне-Жан выскраб лыжкай дно міскі, уздыхнуў і сказаў з салідным выглядам:

— З'еў увесь суп.

Гэта парушыла задумлівасць Жоржэты.

— Супуп,—паўтарыла яна і, убачыўшы, што Рэне-Жан ужо скончыў сьнеданне, а Гро-Алэн сьнедае, таксама ўзяла свой суп і пачала есці, куды часцей падносячы лыжку да вуха, як да рота.

Часамі яна пачынала есці пальцамі.

Жоржэта весела ўсміхалася.

Гро-Алэн, па прыкладу старэйшага брата, выскраб
• міску лыжкай, і пасля таго яны абодва пачалі бегаць
на пакоі.

II

Раптам энадворку, знізу, з боку лесу, данёсся гук
ражка—строгі і ўладарны. У адказ на гэта зверху, з
вышкі вежы, адгукнулася труба. На гэты раз ражок
пытаўся, а труба адказвала.

Другі раз зайграў ражок, і другі раз адгукнулася
труба.

Затым знізу, ад ускрайку лесу, данёсся далёкі, але
выразна чутны голас:

— Разбойнікі! Здавайцеся! Калі да захаду сонца вы
не здадзіцеся без усякіх умоў, мы распачнем штурм.

Другі голас, больш падобны на рэў дзікага звера,
як на голас чалавека, адказаў з вышкі вежы:

— Штурмуйце!

На гэта першы голас пракрычаў знізу:

— За поўгадзіны да пачатку, штурму мы стрэльнем
з гарматы; гэта будзе апошнім папярэджаннем.

І зверху паўтарылі:

— Штурмуйце!

Чалавечыя галасы не даходзілі да дзяцей, але ражок
і трубы былі ім чутны. Пры першым гуку ражка Жор-
жэта спыніла яду і выцягнула шыйку.

Калі затрубіла труба, яна палажыла лыжку. Пры
другім гуку ражка яна падняла свой пальчык і пачала
размахваць ім у такт гукам, а калі ражок і труба
сціхлі, яна задумалася з паднятым пальчыкам і ціха
прамармытала:

— Мізіка.

Відаць, яна хацела сказаць: музыка.

Двое старэйшых не звярнулі ўвагі на перагаворы трубы і ражка: яны былі захоплены іншай справай—назіраннем за макрыцай, якая паўзла па падлозе. Гро-Алэн першы ўбачыў яе і закрычаў:

— Звярок!

Рэне-Жан падбег да яго. Гро-Алэн спытаўся:

— Ён кусаецца?

— Не забівай яго,—сказаў Рэне-Жан.

І абодва пачалі разглядаць выпадковую госцю.

Між тым Жоржэта скончыла свой суп і азіралася навакол, шукаючы вачыма брацікаў. Хлопчыкі сядзелі на карачках у амбразуры акна, нахіліўшыся з сур'ёзным тварам да макрыцы і ледзь не стукаючы ілбамі. Яны стараліся не дыхаць, каб не спудзіць «звярка», які спыніўся і замёр на месцы.

Жоржэта, убачыўшы, што яе браты нешта разглядаюць, пажадала азнаёміцца, што гэта такое. Ёй нялёгка было дабрацца да іх, тым не менш яна адважылася на гэтае падарожжа. Дарога была трудная. На падлозе валялася шмат рэчаў: тут перакуленая табурэтка, там кіпа паперы, далей—расчыненыя пустыя скрынкі ад кніг; нейкія кошыкі, кучы ўсялякіх прадметаў, якія трэба было абмінаць.

Жоржэта смела пусцілася ў дарогу. Перш за ўсё трэба было вылезці з ложка—гэта таксама работа нялёгкая. Потым яна паплыла між рыфаў, з цяжкасцю прабіваючыся ў вузкіх пралівах, адштурхнула па дарозе табурэтку, прапаўзла між двума скрынямі, пералезла праз тоўсты звязак паперы, ускарабкаўшыся наверх з аднаго боку, перакуліўшыся з другога і пры гэтым шчыра паказаўшы голенькую ніжнюю частку свайго ружовага цельца, пасля чаго выбралася, нарэшце, у адкрытае мора, гэта значыць у другую палавіну, пакая, дзе падлога не была загрузана і дзе ёй

не пагражалі ніякія небяспекі. Тут яна смела рушыла далей, са шпаркасцю кацяняці перайшла на чатырох-ую вольную прастору, падлогі і шчасліва дабралася да акна. Але тут яе чакала сур'ёзная перашкода: удоўж сцяны цягнулася даўгая лесніца. Жоржэта спынілася, падумала і вырашыла: моцна ўчапіўшыся сваімі ружовымі пальчыкамі за адну з перакладзін лесніцы (лесніца ляжала бокам, так што перакладзіна стаяла прама), яна паспрабавала было падняцца, але ўпала; паспрабавала яшчэ раз—і зноў упала. На трэцім разе ёй удалося ўстаць. Тады, замацаваўшыся на ножках і выпрастаўшыся, яна пачала прабірацца ўдоўж лесніцы, перабіраючы перакладзіны абодвума рукамі. Дайшоўшы да канца, яна страціла пункт апоры і пахіснулася, але паспела ўчапіцца за апошнюю перакладзіну, зноў выпрамілася, глянула на Рэне-Жана, на Гро-Алэна і засмяялася.

III

У гэтую мінуту Рэне-Жан, задаволены вынікамі сваіх назіранняў над макрыцай, падняў галаву і сказаў:
— Гэта самка.

Убачыўшы, што Жоржэта смяецца, ён таксама засмяяўся, а за ім засмяяўся і Гро-Алэн.

Падарожжа Жоржэты было скончана. Яна падсела да брацікаў, дапоўніўшы сабой маленькі гурток вучоных натуралістаў. А тым часам макрыца знікла. Яна скарыстала смех Жоржэты і зашылася ў шчыліну між дошак падлогі.

Тут адбыліся новыя цікавыя падзеі. Па-першае, з'явіліся ластаўкі. Мабыць у іх было гняздо пад страхой. Устрывожаныя блізкасцю траіх дзяцей і баючыся за сваіх птушанят, яны з гучным шчэбетам лёталі каля самага акна, робячы шырокія кругі ў паветры. Па-

чуўшы іх трывожны крык, рэбяты паднялі галовы; макрыца была забытая. Жоржэта паказала пальчыкам на ластавак і закрычала:

— Пускі!

Рэне-Жан строга паправіў яе:

— Ах, ты, дзяўчынка! Не пускі, а птушкі!

— Птускі,—паўтарыла Жоржэта.

І ўсе трое пачалі глядзець на ластавак.

Праз мінуту ў акно заляцела пчала,—прыляцела шумна, з гучным зыкам, нібы кажучы: «Лячу, лячу! Пагасціла ў кветак, цяпер прыляцела наведаць дзетак. Ну, што вы тут робіце, малышы?»

Пчала—добрая гаспадыня: яна пяе за работай, а часам і бурчыць. Уся тройка рэбят сачыла за пчалой, не адводзячы вачэй. Пчала абляцела ўсю бібліятэку, зазірнула ва ўсе закавулкі. Яна, відаць, адчувала сябе, як дома, у сваім уласным вуллі.

Трапечучы крылкамі і меладычна зумкаючы, яна бадзялася ад шафы да шафы, пазіраючы праз шкло на загалаўкі кніг, нібы ўмела чытаць. Скончыўшы свой агляд, яна паляцела.

— Дамоў пайшла,—сказаў Рэне-Жан.

— Гэта таксама звярок,—сказаў Гро-Алэн.

— Не,—адказаў Рэне-Жан,—гэта муха.

— Муха,—паўтарыла Жоржэта.

Пасля таго Гро-Алэн, знайшоўшы на падлозе вяровачку з вузляком на канцы, узяў яе двума пальцамі і пачаў круціць вакол сябе і з глыбокай увагай сачыць, як яна апісвае кругі. Жоржэта, якая зноў ператварылася ў чатырохногую істоту, адправілася ў падарожжа па падлозе і ў сваю чаргу зрабіла адкрыцце: знайшла старое крэсла з трухлявай абіўкай і вылезшым з дзір конскім воласам. Стоячы ля гэтага крэсла, яна старанна калупала пальчыкам дзіры і выцягвала з іх

волас. Раптам яна падняла пальчык, што азначала: «Слухайце».

Абодва хлопчыкі абярнуліся.

Знадворку чуўся прыглушаны адлегласцю грукат. Мабыць, каля лесу, у лагеры нападаючых, адбываліся нейкія ваенныя манеўры: чутны былі сігналы, конскае іржанне, бой барабанаў, стук зарадных скрынак, бразганне ланцугоў. Дзеці слухалі, як зачараваныя.

IV

Шум спыніўся, але Рэне-Жан стаяў нерухома, пра нешта думачы.

— Мама,—прашаптаў ён.

— Мама,—паўтарыў Гро-Алэн.

— Мама,—прамовіла Жоржэта.

Пасля гэтага Рэне-Жан пачаў скакаць па пакоі. За ім пачаў скакаць і Гро-Алэн.

Гро-Алэн пераймаў кожны рух Рэне-Жана; Жоржэта была больш самастойная. Трохгодкі заўсёды пераймаюць чатырохгодкаў, але ў паўтара гады людзі захоўваюць сваю самастойнасць.

Жоржэта сядзела, зрэдку вымаўляючы словы. Але прыклад заразлівы. Вясёлая беганіна хлопчыкаў спакусіла Жоржэту. Скончылася тым, што яна, як магла, паследавала іх прыкладу; і тры пары маленькіх ножак затупалі на пыльным дубовым паркеце.

Жоржэта толькі пачынала хадзіць і больш падала, як хадзіла; таму, ганяючыся за братамі, яна лічыла за лепшае бегаць на чатырох.

Раптам Рэне-Жан, падбегшы да акна, схваўся за рог амбразуры. Ён убачыў, што знадворку на яго лехта глядзіць. Гэта быў салдат з лагера сініх на плато. Карыстаючыся перамер'ем і да некаторай ступені парушаючы яго, ён рызыкнуў падыйсці да

самага берага абрыва над 'ровам, адкуль была відаць сярэдзіна бібліятэкі. Бачачы, што Рэне-Жан чагосьці спалохаўся і хаваецца, Гро-Алэн таксама схваўся і прыціснуўся да яго. Тады схавалася, учапіўшыся за хлопчыкаў, і Жоржэта. Усе тры прыціхлі, застыгшы на месцы; Жоржэта нават прылажыла пальчык да губ. Праз некалькі мінут Рэне-Жан адважыўся высунуць галаву і глянуць у акно: салдат стаяў на тым-жа месцы. Рэне-Жан хуценька нагнуў галаву. Спалоханья дзеці баяліся і дыхаць. Так цягнулася досыць доўга. Нарэшце страх надакучыў Жоржэце; яна расхрабрылася і глянула ў акно. Салдата не было. Тады рэбяты зноў пачалі бегаць.

У Гро-Алэна была свая спецыяльнасць—знаходкі. Яго брацік і сястрычка са дзіўленнем убачылі раптам, што ён, як шалёны, носіцца вакол пакоя і цягне за сабой цацку-калясачку на чатырох колах, якую ён не дзе выкапаў. Гэтая калясачка, усімі забытая, шмат гадоў валялася ў пылу. Можна яшчэ Говэн гуляў з гэтай калясачкай, калі быў дзіцем.

Гро-Алэн зрабіў са сваёй вяровачкі пугу і пляскаў ёю, адчуваючы сваю перавагу.

Рэне-Жан абвясціў, што ён запражэцца ў павозачку, а Жоржэта пажадала пакатацца ў ёй. Яна сама ўлезла і ўселася ў ёй. Рэне-Жан быў канём, а Гро-Алэн—кучарам. Але тут выявілася, што кучар не ўмее паганяць, і конь пачаў вучыць яго:

— Крычы: «Но!»—скамандаваў Рэне-Жан.

— Но!—паўтарыў Гро-Алэн.

Вазок перакуліўся. Жоржэта вывалілася, ударылася і закрычала. Ёй вельмі хацелася паплакаць, але Рэне-Жан сказаў ёй:

— Годзе, ты-ж вялікая.

— Вялікая,—паўтарыла Жоржэта, і гэта яе супакоіла.

Пад вокнамі бібліятэкі знадворку быў вельмі шырокі карніз. Ветрам нанесла на яго шмат пылу. Даждзы ператварылі гэты пыл у досыць тоўсты пласт зямлі, вецер прынёс сюды насенне. Зернятка аднаго вельмі жывучага віду, цярноўніка скарыстала гатовую градку і пусціла парасткі. Праз год вырас цэлы куст. Быў жнівень месяц, куст быў пакрыты ягадамі; адна галінка забралася ў акно бібліятэкі і спускалася да самай падлогі.

Гро-Алэн, які знайшоў калясачку і вяровачку, першы звярнуў увагу і на гэтую галінку. Ён сарваў адну ягадзіну і з'еў.

— І я хачу,—заявіў Рэне-Жан.

Пачуўшы гэта, з другога кута пакоя да іх прымчалася Жоржэта, скарыстаўшы спрошчаны, але найбольш хуткі спосаб—на каленках і на руках. Утрох яны абабралі ўсю галінку і з'елі ўсе ягады.

Многа тут было смеху і весялосці. Усе тры перапэцкаліся чырвоным сокам ад ягад.

То адзін, то другі калоў сабе пальцы аб калючкі: дарма нішто не даецца. Жоржэта працягнула Рэне-Жану свой пальчык з выступіўшай на ім капелькай крыві і, паказваючы на калючку, сказала:

— Кусаецца.

Гро-Алэн, які таксама пакалоўся, глянуў на калючку, надзьмуў губы і дадаў:

— Яна жывая і злая.

— Не, яна не жывая,—адказаў Рэне-Жан,—гэта палка.

— Злая палка,—сказаў тады Гро-Алэн.

Жоржэта і гэты раз хацела заплакаць, але яна засмяялася.

Між тым Рэне-Жан, можа ад зайздрасці да свайго малодшага брата, задумаў шырокі праект. Яшчэ ў той час, калі ён абрываў з галінкі ягады, колючы сабе пальцы, яго вочы звярталіся да аналоя, які, нібы манумент, узвышаўся сярод бібліятэкі. На гэтым аналоі ляжала славутая кніга: «Жыццё святога Варфаламея».

Гэта была сапраўды дасканалая, рэдкая кніга. Яна была выдана ў Кёльне славым выдаўцам бібліі 1682 года Блёвам, або Цэзіусам. Надрукована яна была не на галандскай, а на выдатнейшай шоўкавай арабскай паперы, якая ніколі не траціць свайго белага колеру. Пераплёт быў у залочаным саф'яне, засцежкі срэбныя. Чыстыя аркушы ў пачатку і ў канцы кнігі былі з самага лепшага пергаменту. У кнізе было шмат гравюр на дрэве і на медзі і геаграфічныя карты розных краін.

Кніга была вельмі прыгожая, таму Рэне-Жан і глядзеў на яе можа нават з занадта вялікай цікавасцю. Яна была разгорнута на вялікай гравюры, паказваючай святога Варфаламея. Гравюра відаць была з падлогі, бо кніга ляжала нахіленай. Калі ўсе ягады былі з'едзеныя, Рэне-Жан зірнуў на яе такім прагным поглядам, што кніга ўздрыганулася-б ад жаху, каб магла разумець. Жоржэта таксама заўважыла гравюру і сказала:

— Малюнак.

Гэтае слова, відаць, прымусіла Рэне-Жана дзейнічаць. І тут, на вялікае здзіўленне Гро-Алена, ён зрабіў нешта незвычайнае. У куце бібліятэкі стаяла важкае дубовае крэсла. Рэне-Жан накіраваўся да яго цвёрдым крскам і адзін выцягнуў яго на сярэдзіну пакоя. Потым шчыльна прысунуў яго да аналоя, узлез на яго

За святим Вэрфлітмеем тэйлі ўсе іншыя партрэты.

і рашучым рухам палажыў на кнігу абодва свае кулакі.

Дабраўшыся да сваёй мэты, ён узяў малюнак за верхні рог і пачаў старанна яго адрываць. Але як ні стараўся ён зрабіць гэта акуратна, а адарваў яго наўскасяк: увесь левы бок гравюры застаўся ў кнізе, а Жоржэце ён прэзентаваў толькі правую палову.

— І мне!—закрычаў Гро-Алэн.

Першая вырваная старонка, як першая пралітая кроў, вырашае справу: пасля гэтага пачынаецца пагром.

Рэне-Жан перагарнуў старонку.

Тым часам Жоржэта разадрала свой вялікі кавалак гравюры на два маленькія, потым на чатыры.

VI

Скончыўшы чвэрткаванне, Жоржэта працягнула руку Рэне-Жану і сказала:

— Яшчэ!

За святым Варфаламеем пайшлі ўсе іншыя партрэты. Заставаліся яшчэ геаграфічныя карты. Рэне-Жан раздаў і іх. Пакончыўшы з гэтым, ён кінуў кнігу на падлогу.

Гэта быў страшны момант.

Падзенне славутай кнігі, як і кожнай славутасці, нарабіла многа шуму і ўзняло цэлае воблака пылу.

Знішчыўшы супраціўніка, Рэне-Жан злез з крэсла. Тады, некалькі мінут падумаўшы, Гро-Алэн энергічным крокам падышоў да распасцёртай кнігі і пхнуў яе нагой.

Гэта паслужыла сігналам. Прагнасьць да разбурэння сядзіць у кожным з нэс. Рэне-Жан падышоў да кнігі і таксама пхнуў яе нагой. Жоржэта паспрабавала была зрабіць тое самае, але з размаху села на падлогу. Ка-

рыстаючыся выгодаю свайго становішча, яна накінулася на кнігу. За ёй на бедную кнігу накінуўся Рэне-Жан, а за ім Гро-Алэн. І ўсе яны, працуючы рукамі і нагамі, зубамі і ногцямі, чырвоныя ад напружання, з дзікім захапленнем і смехам люта пачалі рваць апошнія гравюры, камячыць аркушы, вырываць закладкі, аддзіраць залачоны саф'ян пераплёта, выцягваць цвічкі са срэбных накутнікаў і ламаць пергамент. Шмат часу пайшло ў іх на гэтую работу, але ўсё-ж яны давялі яе да канца: ад святога Варфаламея нічога не засталася.

Калі было ўсё скончана, калі была вырвана апошняя старонка і апошняя гравюра апынулася на падлозе, калі ад кнігі засталіся толькі абрыўкі тэкста і гравюр, якія тырчэлі ў карашку пераплёта, Рэне-Жан устаў, глянуў на падлогу, усеяную параскіданымі аркушамі, і запляскаў у далоні. Гро-Алэн, вядома, зараз-жа яго падтрымаў. Жоржэта ўзяла з падлогі адзін аркуш, падпаўзла да акна, устала на ножкі, прытулілася да падаконня, якое даходзіла ёй да падбародка, і пачала крышыць свой аркуш на дробныя кавалкі, а кавалкі выпускаць за акно.

Хлопчыкам гэта спадабалася, і яны пачалі рабіць тое самае. Яны падбіралі і рвалі паперу, і хутка старадаўняя кніга, пакрышаная да апошняй старонкі жорсткімі маленькімі пальчыкамі, разляцелася па ветру. Жоржэта задумліва сачыла вачыма за беленькімі паперкамі, што мільгали ў паветры, і нарэшце прамовіла:

— Матылькі.

Кара смерцю была скончана.

Між тым дзень падыходзіў к вечару. Гарачыня яшчэ павялічылася. У Жоржэты затуманіліся вочкі. Рэне-Жан падышоў да свайго ложка, выцягнуў з яго сяннік, прывалок яго пад акно, разлэгся на ім і сказаў:

— Будзем спаць.

Гро-Алэн і Жоржэта таксама паляглі: Гро-Алэн—галавой на плячо Рэне-Жану, Жоржэта—галавой на плячо Гро-Алэну, і ўсе трое паснулі.

У адчыненае акно павявала цёплым дыханнем летняга вечара; пахі палявых кветак, прыляцеўшыя са схілаў і далін, блукалі, змешваліся з дыханнем ветру; навакол панаваў непарушны спакой; пара ад зямлі цягнулася да воблакаў. Над замкам Тург кружылі птушкі; ластаўкі заглядвалі ў вокны; здавалася, ім хацелася паглядзець, ці добра спаць дзецям. Яны спалі, грацыёзна параскідаўшыся, не рухаючыся, поўголыя; яны былі чароўныя і нявінныя (ім-жа ўсім разам не было і дзевяці год); яны бачылі цудоўныя сны, якія адбіваліся на іхніх губах слабай усмешкай. Не шамацела лісце, не шурхала трава.

Сонца ўжо блізілася да захаду і амаль дакраналася да гарызонта. Раптам сярод глыбокага спакою засынаючай прыроды бліснула маланка, і ўслед за тым пачуўся страшэнны гул. Гэта быў гарматны стрэл. Рэха падхапіла гэты гул і разнесла яго па ўсёй ваколіцы; перакатваючыся са ўзгорку на ўзгорак, ён ператварыўся ў грукат. Гэты грукат разбудзіў Жоржэту.

Яна прыпадняла галоўку, выцягнула свой пальчык і скрозь сон прамармытала:

— Бум!

Грукат спыніўся, і зноў усюды стала ціха.

Галоўка Жоржэты апусцілася на плячо Гро-Алэну, і яна зноў заснула.

МАЦІ

СМЕРЦЬ ІДЗЕ

К вечару гэтага самага дня бедная маці, якая ішла бадай наўздагад, ледзь не падала ад стомы. Яна прабывала на нагах увесь дзень. Гэта паўтаралася штодзень. Ісці ўперад і ўперад, ніколі не адпачываючы, было цяпер яе жыццём, бо тыя гадзіны, калі яна падала ў знямозе і засынала, дзе прыдзецца, нельга было назваць адпачынкам, як нельга было назваць харчаваннем тыя крошкі ежы, што трапляліся ёй, як птушцы, наляту. Яна спала і ела роўна столькі, каб не памерці.

Папярэдняю ноч яна правяла ў закінутым хлеве. Сярод пакінутага поля яна ўбачыла чатыры сцяны з рэшткамі страхі, з адчыненымі дзвярыма і ахапкам саломы на падлозе. Яна лягла на гэтую салому. Засынаючы, яна адчувала, як пад ёй варушыліся пацукі, і бачыла скрозь страху зоркі. Яна праспала некалькі гадзін, прачнулася сярод начы і зараз-жа зноў пусцілася ў дарогу, каб прайсці як мага больш да паўдзённай гарачыні.

Яна старалася трымацца таго кірунку, які ёй паказаў селянін з Ванторта; яна ішла на захад, па магчымасці

Бесная маці ішла, ледзь не падаючы ад стомы.

не адхіляючыся ад гэтага шляху. Каб хто-небудзь быў ля яе, ён чуў-бы, як яна ўвесь час ціханька паўтарала: «Тург, Тург». Здавалася, яна забыла ўсе словы, апрача гэтага слова ды яшчэ імён сваіх трох дзяцей.

Хада памагала ёй думаць. Яна думала аб тым, што ёй прышлося перажыць, аб тым, што яна выцерпела і чаму яна была вымушана скарыцца. Аднак цяпер гэта было ёй усёроўна: ёй трэба было адно—знайсці сваіх дзяцей.

У гэты дзень ёй перш за ўсё трапілася па дарозе вёска. Займалася на золак, усё было ахоплена змрокам, а між тым на галоўнай вуліцы вёскі дзверы дамоў былі крыху адчыненыя, і з акон высоўваліся галовы цікаўных. Жыхары хваляваліся, нібы пчолы ў патрывожаным вуллі, а хваляваліся яны таму, што пачулі, як набліжаецца грукат цяжкіх колаў і бразганне ланцугоў.

На пляцы перад царквой стаяў перапалоханы натоўп. Усе глядзелі ўверх, на дарогу, што ішла з узгорку. Па ёй нешта рухалася. Гэта была вялікая павозка, якую цягнулі на ланцугах пяцёра коней. На павозцы былі навалены нейкія даўгія бэлькі ці бярвенні, а пасярэдзіне ўзвышалася нешта бясформенае, прыкрытае, нібы саванам, вялікім брэзентам. Перад павозкай і за ёй ехала па дзесяць коннікаў. На ўсіх былі трохкутныя капелюшы, і за плячом у кожнага вытыркалася нешта вострае—відаць, голая шабля. Уся працэсія павольна набліжалася, і на гарызонце выразна вызначаліся чорныя сілуэты: і коні, і павозкі, і коннікі здаваліся зусім чорнымі. За імі ледзь бялелася палоска досвітнага неба.

Павозка са сваёй аховай прыехала ў вёску і накіравалася да пляца. Пакуль яна спускалася з узгорку, пачало віднець, і цяпер можна было добра разгледзець

ую працэсію, якая здавалася працэсіяй нейкіх зданяў, бо ўсе ўдзельнікі яе захоўвалі магільнае маўчанне.

Коннікі былі ўзброеным канвоем, і ехалі яны сапраўды з голымі шаблямі. Брэзент, які пакрываў павозку, быў чорнага колеру.

У гэты час няшчасная маці таксама ўваходзіла ў вёску. Яна падышла да натоўпу сялян акурат у тую мінуту, калі павозка і канвой выязджалі на пляц. Людзі шапталіся:

— Што гэта такое?

— Гільятыну вязуць.

— Адкуль?

— З Фужэра.

— А куды?

— Не ведаю. Кажуць, у нейкі замак.

— Няхай адпраўляюць сабе, куды хочуць, абы толькі далей ад нас.

Гэта вялікая павозка са сваёй паклажай, пакрытай чорным саванам, гэтыя пяць коней, бразгаючыя ланцугамі, гэтыя бязмоўныя жандармы,—усё разам у змроку яшчэ не надышоўшага дня наводзіла жах.

Павозка перасекла пляц і выехала за вёску. Вёска стаяла ў лагчыне між двума ўзгоркамі. Праз чвэрць гадзіны сяляне, якія ўсё стаялі на адным месцы, убачылі, як хмурая працэсія з'явілася на другім узгорку, з заходняга боку. Важкія колы грукалі, ныраючы па выбоінах, ланцугі запражкі звінелі; шаблі блішчэлі; на гарызонце ўздымалася сонца. Дарога крута завярнулася ўбок, і ўсё знікла.

У гэтую самую мінуту Жоржэта прагнулася ў бібліятэцы замка, дзе яе браты яшчэ спалі мірным сном, і віталася са сваімі ружовымі ножкамі.

Глашатай разгарнуу плакат і пачаў чытаць.

СМЕРЦЬ ГАВОРЫЦЬ

Мішэль Флешар бачыла, як праязджала павозка з дзіўнай паклажай, але не зразумела, ды і не старалася зразумець, што гэта такое: перад яе вачыма стаяла другое—яе загінуўшыя дзеці.

Яна вышла з вёскі ўслед за тым, як праехала дзіўная працэсія, і пайшла па той-жа дарозе недалёка ад задніх коннікаў. Раптам яна ўспомніла толькі што чулае слова: «гільятына». Гэтая цёмная жанчына не ведала, што яно азначае, але інстынктыўна адчула ў ім нешта нядобрае. Яна задрыжала, сама не ведаючы чаму; ёй зрабілася страшна ісці следам за гэтай павозкай; яна сышла з дарогі, узяла ўлева і паглыбілася ў гушчар лесу. Гэта быў Фужэрскі лес.

Пасля некалькіх гадзін хады яна ўбачыла званіцу і стрэхі адной з вёсак, параскіданых на ўскрайку лесу. Ёй хацелася есці; яна накіравалася прама ў вёску. Дайшла да галоўнай плошчы, дзе стаяў будынак мэрыі. У гэтай вёсцы змяшчаўся адзін з рэспубліканскіх ваенных пастоў. Тут таксама можна было заўважыць трывогу. Усхваляваны натоўп ціскаўся перадганкам мэрыі. На ганку стаяў чалавек, абкружаны канвоем, з вялікім разгорнутым плакатам у руцэ. З правага боку ад яго стаяў барабаншчык, з левага—рабочы, які трымаў у руках гаршок з клеём і пэндзаль. Над ганкам, на балконе, стаяў мэр вёскі з трохкаляровай перавяззю на сваім сялянскім убранны.

Чалавек з плакатам быў народны глашатай. Апрача трохкаляровай перавязі, на ім была дарожная сумка, якая азначала, што ён мае інструкцыю абыісці ўсе вёскі і нешта абвясціць да агульнага ведама.

Калі Мішэль Флешар падыходзіла да натоўпу, глашатай толькі што разгарнуў свой плакат і нарыхтаваўся чытаць.

Ён пачаў гучным голасам:

— «Французская рэспубліка, адзіная і недзялімая...»

Раздаўся грукат барабана. Натоўп заварушыўся. Адно знялі свае каўпакі, другія яшчэ больш насунулі свае капелюшы. У той час у Брэтані па тым, што было надзета на галаве, можна было бадай без памылкі пазнаць, якіх палітычных поглядаў прытрымліваецца чалавек: капелюшы выдавалі раялістаў, каўпакі—рэспубліканцаў. Гоман сціх, усе слухалі. Глашатай пачаў чытаць:

— «... У моц даных нам Камітэтам грамадскага ратавання інструкцый і паўнамоцтваў»...

У другі раз загрузкатаў барабан. Глашатай чытаў:

— «... і ў выкананне дэкрэта Нацыянальнага Канвента, які абвяшчае па-за законам усіх мяцежнікаў, узятых са зброяй у руках, і карае найвышэйшай крымінальнай карай кожнага, хто дасць ім прытулак або будзе садзейнічаць іхнім уцёкам...»

Глашатай махнуў сваім плакатам і пачаў далей:

— «... абвяшчаюцца стаячымі па-за законам асобы, вядомыя пад наступнымі імёнамі і прозвішчамі...»

Натоўп настаражыўся.

— «... Лантэнак, разбойнік...»

Голас глашатая грымеў цяпер, як труба. Ён паўтарыў:

— «... Лантэнак, разбойнік, былы маркіз...»

— Гэта мансен'ёр,—прамармытаў нейкі селянін.

І ў натоўпе зашапталіся:

— Гэта мансен'ёр, мансен'ёр...

— «... Іманус, разбойнік...»

Двое сялян пераглянуліся.

— Гэта Гуж-ле-Бруан.

— Так, празваны Страхам сініх.

Глашатай між тым чытаў далей:

— «... Гран-Франкёр, разбойнік...»

Пачуліся галасы:

— Гэта ксёндз.

— І заўсёды быў разбойнікам,—уставіў чалавек у каўпаку.

— «... Буануво, разбойнік,—чытаў глашатай.—Два браты Пік-ан-Буа, разбойнікі... Гузар, разбойнік... Пан'е, разбойнік...»

— Віконт дэ-Сефер.

— «... Плас-Нет, разбойнік...»

— Гэта пан дэ-Жамуа.

Глашатай усё чытаў, не звяртаючы ўвагі на каментары.

— «... Гінуазо, разбойнік, Шатэнэ, па прозвішчу Робі, разбойнік, Гуанар, разбойнік...»

У натоўпе пачуліся галасы:

— Гэты з Рулье!

— Так, так, ведаем: яго мянушка—Залатая Галінка.

— Яго брата забілі ў часе атакі на Гантарсон.

— Слухайце!—крыкнуў глашатай.—Я канчаю спіс.
«Бель-Вінь, разбойнік, Ла-Мюзет, разбойнік, Сабр-Ту, разбойнік, Брэн-Д'Амур, разбойнік...»

Нейкі дзяцюк штурхануў локцем стаяўшую побач з ім дзяўчыну. Дзяўчына ўсміхнулася. Глашатай чытаў далей:

— «... Шант-ан-Івер, разбойнік, Ле-Ша, разбойнік... Табуз, разбойнік...»

Глашатай трасянуў плакатам, і барабаншчык забарабаниў. Затым ён зноў пачаў чытаць:

— «Усе вышэйпамянёныя асобы, дзе-б яны ні былі ўзятыя, пасля прызнання іх асобы будуць неадкладна пакараныя смерцю...»

Натоўп захваляваўся. Глашатай прадаўжаў:

— «... і кожны, хто дасць ім прытулак ці дапаможа ім уцячы, будзе аддадзены ваенна-палявому суду і пакараны смерцю. Падпісана...»

Зрабілася ціха, як у магіле.

— «... Падпісана: дэлегат Камітэта грамадскага ратавання Сімурдэн».

— Таксама ксёндз,—сказаў адзін з сялян.

Мэр, які стаяў на балконе, прыўзняў капялюш і крыкнуў:

— Хай жыве Рэспубліка!

Барабанны бой абвясціў, што глашатай яшчэ не скончыў. І сапраўды, ён зрабіў знак рукой і сказаў:

— Слухайце далей. Вось апошнія чатыры радкі ўрадавага абвясчэння. Яны падпісаны камандуючым экспедыцыйнага атрада паўночнага палярэжжа Говэнам.

— Слухайце, слухайце!—пачуліся галасы.

Глашатай пачаў:

— «Пад страхам кары смерцю...»

Усе затаілі дыханне.

— «... паводле вышэйпрыведзенага распараджэння ўрада, забараняецца дапамагаць і садзейнічаць дзевятнаццаці памянёным вышэй мяцежнікам, якія цяпер абкружаны і запёрты ў вежы замка Тург».

— Што такое? Тург?—пачуўся нечы голас.

Гэта быў жаночы голас, голас мацеры.

ГУЛ СЯЛЯНСКАГА НАТОЎПУ

Мішэль Флешар стаяла ў натоўпе, які акружаў глашатая. Яна нічога не чула. Толькі адно слова яна пачула: «Тург». Яна падняла галаву і паўтарыла:

— Тург?

На яе азірнуліся. Яна мела дзікі выгляд у сваім

рыззі, са сваім вар'яцкім, нерухомым позіркам. Пачуліся галасы:

— Адкуль узялася гэтая жанчына? Ці не з турмы ўцякла?

— Падобна на тое.

Адна сялянка з поўным кошыкам грачаных коржыкаў падышла да яе і шапнула ёй на вуха:

— Маўчы!

Мішэль Флешар са здзіўленнем утаропілася на гэтую жанчыну. Яна зноў перастала разумець. Слова «Тург» на адзін міг, нібы маланкай, прамільгнула ў яе свядомасці, а цяпер усё зноў паглынула ноч. Хіба яна не мае права пытацца, як іншыя? Чаму-ж усе так глядзяць на яе?

Між тым барабаншчык скончыў свой апошні грукат, чалавек з пэндзалем наклеіў на сцяну абвестку, мэр пайшоў з балкона, глашатай адправіўся ў другую вёску, і натоўп разышоўся. Застаўся толькі невялікі турток людзей перад плакатам. Мішэль Флешар падышла да іх. Гутарка ішла пра мяцежнікаў, якіх абвясцілі па-за законам. У натоўпе былі і сяляне, і буржуа, гэта значыць і белыя і сінія. Адзін з сялян казаў:

— Усёроўна ўсіх не пераловяць. Што значыць якія-небудзь дзевятнаццаць чалавек?

— Ды ці мала іх!

— Іх не дзсяткі, а сотні.

— Дурні!—суро́ва перапыніў сівы дзед.—Усё прападзе, калі яны возьмуць Лантэнака.

— Ды ён-жа-ж яшчэ не ўзяты,—адказаў нехта з моладзі.

Стары сказаў:

— Страціць Лантэнака ўсёроўна, што страціць душу. Памрэ Лантэнак—памрэ і Вандэя.

— Толькі і чуеш навакол: «Лантэнак, Лантэнак». Хацеў-бы я ведаць, хто ён такі,—сказаў нейкі буржуа.

Другі буржуа адказаў яму:

— Гэта былы маркіз.

А трэці дадаў:

— Адзін з тых, што расстрэльваюць жанчын.

Мішэль Флешар пачула гэта і сказала:

— Гэта праўда.

Усе абярнуліся. Яна дадала:

— Мяне таксама расстралялі.

Дзіўна было чуць такія словы: жывая жанчына сцвярджала, што яна намерла. Усе пачалі разглядаць яе не надта прыязна.

І сапраўды, на яе непрыемна было глядзець: змардаваная, дрыжачая, яна ледзь трымалася на нагах і азіралася па баках, як зацкаваны звер, спуджаная ад жаху. У распачы жанчыны ёсць нешта жудасна-бездапаможнае: страшна бачыць слабую істоту ва ўладзе жорсткага лёсу. Але народ прасцей глядзіць на рэчы. Адзін з сялян прамармытаў:

— Можа гэта шпіёнка?

— Маўчы і ідзі адсюль!—шапнула ёй зноў тая жанчына, што гаварыла з ёй раней.

Мішэль Флешар адказала ёй:

— Я-ж не раблю нічога дрэннага, я толькі шукаю сваіх дзяцей.

Добрая жанчына пераглянулася з людзьмі, дакранулася пальцам да свайго ілба, падміргнула і сказала:

— Гэта дурная, прыдуркаватая.

Потым адвяла яе ўбок і дала ёй корж. Мішэль прагна пачала есці.

— І то праўда,—пачуліся галасы.—Глядзіце, яна есць, як звер: пэўна дурная.

І ўсе адзін за адным пачалі разыходзіцца.

Калі Мішэль пад'ела, яна сказала сялянцы:

— Ну вось я і сытая. Цяпер пакажыце мне дарогу на Тург.

— Зноў яе забірае!—усклікнула сялянка.

— Мне трэба ў Тург. Калі ласка, скажыце, як туды прайсці.

— Нізавошта не скажу. Ты, пэўна, хочаш, каб цябе забілі? Звар'яцела ты, ці што? Ды, праўду сказаць, я і сама не ведаю, як туды прайсці. Паслухай, даражэнькая, ты, я бачу, вельмі змарылася. Пойдзем лепш да мяне, адпачні.

— Мне нельга адпачываць.

— І сапраўды, у яе ўсе ногі абадраныя,—прамармытала сялянка.

Мішэль Флешар пачала тлумачыць:

— Кажу вам—у мяне ўкралі дзяцей. Двух хлопчыкаў і дзяўчынку. Можаце спытаць пра мяне ў Тэльмарша Бадзяті. Я жыла ў яго зямлянцы, у лесе; адтуль я іду. Потым я яшчэ ў полі сустрэла аднаго чалавека; ён таксама ведае, чаго я іду. Тэльмарш мяне вылечыў. У мяне, здаецца, была перабіта нейкая костка. Усё гэта праўда, я нічога не выдумляю. Яшчэ адзін салдат мяне ведае—сержант Радуб. Параспытайце яго, ён вам усё раскажа. Ён-жа-ж і падабраў нас у лесе—трох маіх дзяцей і мяне. Іх трое ў мяне, я гэта магу даказаць. Старэйшанькага завуць Рэне-Жан, другога—Гро-Алэн, а дзяўчынку—Жоржэта. Муж у мяне памёр: яго забілі. Вы, здаецца, добрая—пакажыце мне дарогу. Я сапраўды не вар'ятка, я толькі маці. Я згубіла дзяцей і шукаю іх, вось і ўсё. Я і сама не ведаю, з якіх месцаў я іду. Сёнешнюю ноч я начавала на саломе ў нейкім

хляве. А іду я ў Тург. Я не валацуга якая-небудзь, не зладзейка. Хіба вы не бачыце, што я кажу праўду? Вы павінны дапамагчы мне знайсці маіх дзяцей. Я не тутэйшая, мяне расстралялі, але я не ведаю, дзе гэта было.

Сялянка паківала галавой і сказала:

— Паслухай, любая: у такі непакойны час, як наш, цябе могуць арыштаваць.

— О, божа! Мне трэба ў Тург!—ускрыкнула бедная маці.—Мадам! Прашу вас, малю, заклінаю ўсім, што ёсць святога на зямлі,—скажыце, як трапіць мне ў Тург?

Сялянка раззлавалася.

— Кажу табе, не ведаю. А каб і ведала, не сказала-б. Гэта нядобрае месца. Няма чаго табе хадзіць туды.

— Я ўсёроўна пайду,—сказала Мішэль і рушыла ў дарогу.

Сялянка паглядзела ёй услед і прабурчэла: .

— Ёй трэба усё-такі што-небудзь есці.

Сялянка пабегла за ёй і сунула ёй у руку яшчэ адзін корж.

— Гэта табе на вячэру,—сказала яна.

Мішэль Флешар узяла корж, нічога не адказала, не павярнула нават галавы і пайшла далей.

Яна вышла з вёскі.

Ля апошніх дамоў ёй трапіліся насустрач трое маленькіх дзяцей, абадраных і басаногіх. Яна спынілася, паглядзела на іх і сказала:

— Не, не мае: тут дзве дзяўчынкі і хлопчык.

І, бачачы, што дзеці глядзяць на яе корж, яна аддала яго ім. Яны спалохаліся гэтай дзіўнай жанчыны, але корж узялі. Мішэль Флешар знікла ў лесе.

ПАМЫЛКА

У гэты-ж дзень, яшчэ да світання, у лесе, на дарозе між Жавенэ і Лекусам, здарылася наступнае.

За гадзіну да таго, як Мішэль Флешар з другога боку лесу падыходзіла да вёскі, дзе ёй сустрэлася суровая працэсія—чорная павозка пад аховай жандармаў,—у густым зарасніку, зараз-жа за мостам, сядзела ў засадзе нябачная групка людзей. У густым хмызняку лёгка было схавацца. Людзі гэтыя былі сяляне. Усе былі ўзброеныя—некаторыя стрэльбамі, другія сякерамі. Тыя, у каго былі сякеры, насеклі сухога галля і круглякоў і расклалі касцёр; яго заставалася толькі падпаліць. Тыя, у каго былі стрэльбы, стаялі паабпал дарогі нападатове. Усе стрэльбы былі прасунуты між галін і накіраваны на дарогу. Людзі трымалі палец на ўзведзеных курках. Яны кагосьці пільнавалі.

Пачынала віднець; можна было ўжо разгледзець белаватую палоску дарогі. У поўзмроку перагаварваліся ціхія галасы.

— Ды ты напэўна ведаеш?

— Я так чуў.

— Што яе тут павязуць?

— Кажуць, яна ўжо недалёка.

— Яе нельга выпускаць.

— Спаліць яе, і справе канец.

— Навошта-ж нас і сабралася тут цэлыя тры вёскі?

— Яно так, але-ж яна пад канвоем.

— Канвой мы пазабіваем.

— Ці праўда, што яе павязуць па гэтай дарозе?

— Кажуць, па гэтай.

— Дык, значыцца, яе вязуць з Вітрэ?

— Можна і адтуль.

— А раней казалі, што з Фужэра.

— Адкуль-бы яна ні ўзялася, яе паслаў сам д'ябал.

— Гэта праўда.

— Дык няхай яна і адпраўляецца да яго.

— Ціха! Маўчыце!

Пачуўся грукат колаў і стук конскіх падкоў. Здалёк, на вузкай, сціснутаі платамі дарозе, можна было разгледзець коннікаў і павозку з нейкім грузам. Усё гэта па-соўвалася ў іх бок.

— Гэта, яна!—сказаў адзін з людзей, відаць начальнік дружыны.

— Яна, яна! Во і канвой,—пацвердзіў другі.

— А колькі чалавек канвоя?

— Дванаццаць.

— А казалі, што дваццаць.

— Дванаццаць ці дваццаць,—усёроўна, усіх пазабіваем.

— Пачакайце, пакуль пад'едуць бліжэй.

Хутка пасля гэтага павозка і коннікі, якія схаваліся былі за паваротам дарогі, вынырнулі зусім блізка.

— Хай жыве кароль!—крыкнуў начальнік дружыны.

Разлёгся залп соцень стрэльбаў. Калі дым рассяўся, канвой знік. Сем чалавек звалілася з коней, а астатнія пяць ускікалі. Сяляне падбеглі да павозкі.

— Вось табе і на!—ускрыкнуў ваяк.—Гэта не гільятына, а лесніца.

На возе ляжала прыстаўная лесніца, і больш не было ніякага грузу. Абодва кані дрыгалі на зямлі ранення; фурман быў забіты шальнай куляй: ніхто не чапаў у яго.

— Ну, усёроўна,—сказаў ваяк,—лесніцу везлі пад канвоем, гэта падазрона. І везлі ў Парыне, а там за-мак Тург,—значыцца, яна прызначалася для прыступу.

— Спаліць яе, спаліць!—закрычалі ўсе ў адзін голас.
І лесніцу спалілі.

А тая чорная павозка з жудасным грузам, якую пільнавалі, праехала другой дарогай і ўжо наблізілася да той вёскі, дзе яе досвіткам бачыла Мішэль Флешар.

ГОЛАС У ПУСТЫНІ

Ададаўшы свой коржык тром маленькім жабракам, Мішэль Флешар пайшла наўздагад праз лес.

Ёй не хацелі паказаць дарогі, значыцца, заставалася самой знайсці яе. Яна часта прысаджвалася, зноў падымалася і ішла. Яе апанавала такая стома, нібы пудовыя гіры былі ў яе на нагах; не толькі мускулы, але і косці ў яе нылі. Гэта была стома заморанага раба. Яна і сапраўды была рабой—рабой сваіх загінуўшых дзяцей. Яна павінна была іх знайсці. Кожная страчаная хвіліна магла іх загубіць. Яна не адпачывала. Але яна дайшла да такога знесілення, што кожны лішні крок быў для яе пытаннем—ці здолее яна зрабіць яго. Яна ішла з ранку, і з самага ранку ёй не траплялася болей ніводнай вёскі, ніводнай мызы. Спачатку яна ішла па вернай дарозе, потым, сама не ведаючы як, звярнула з яе і нарэшце заблудзіла ў непразлым гушчары лесу, дзе не было ніякіх прымет, па якіх можна было-б арыентавацца. Ці набліжалася яна да мэты, ці аддалялася ад яе? Што, калі яна ўпадзе на дарозе і памрэ? Хвілінамі ёй здавалася, што яна не будзе мець сілы ступіць і кроку. Сонца спускалася да гарызонта, у лесе пацямнела, сцежак нельга было разгледзець у густой траве; бедная жанчына зусім збянтэжылася. Яна спрабавала было крычаць, клікаць на дапамогу, але ніхто не адгукнуўся ёй.

Яна агледзелася навакол і ўбачыла прасвет між галінамі. Яна завярнула ся ў той бок і нечакана вышла на ўскрай лесу.

Перад ёй ляжала вузкая лагчына, на дне якой бегла па каменнях празрыстая вада. Мішэль Флешар успомніла, што яе даўно мучыць смага. Яна сышла да крыніцы, апусцілася на калені і пачала піць. Стоячы на каленях, яна памалілася. Потым паднялася і пачала азірацца.

За лагчынай распасцерлася, наколькі хапала вока, шырокае плато, парослае дробным хмызняком. Пака-тым спадам падымалася яно ад самага раўчука і ішло кудысьці за гарызонт. Гэтае плато было сапраўднай пустыняй. У лесе за кожным кустом можна было напароцца на каго-небудзь, а на гэтай раўніне, наколькі можна было бачыць простым вокам, не было відаць ні душы. Толькі над верасам, нібы ратуючыся ад небяспекі, праляталі нейкія птушкі.

Тады ў распачы, адчуваючы, што ў яе падгінаюцца калені, разумеючы ўжо сваю бездапаможнасць сярод гэтай страшнай бязлюднай прасторы, няшчасная маці, зусім ашалеўшы, крыкнула:

— Ці ёсць тут хто? Адгукніся!

Ёй адказалі.

Яна пачула глухі, глыбокі голас; ён ішоў нібы з самага краю зямлі. Здавалася, ён адказаў на пытанне беднай маці і сказаў: «Так». Потым зноў стала ціха.

Мішэль Флешар выпрамілася: яна аджыла. Значыцца, яна не адна ў гэтай пустыні, значыцца, тут ёсць нехта, хто можа ёй дапамагчы. Яна толькі што заспакоіла смагу і памалілася: сілы вярталіся да яе. Яна пачала падымацца на плато ў тым кірунку, адкуль да яе даляцеў далёкі магутны гук.

Раптам яна ўбачыла, што з-за гарызонта выплыла высокая вежа, уся барвовая пад праменнямі заходзячага сонца, адзінокая на гэтай раўніне. Да яе заставалася яшчэ больш мілі хады. За ёю чарнелася паласа густога лесу: гэта быў Фужэрскі лес.

Мішэль накіравалася прама да вежы.

СТАНОВІШЧА СПРАЎ

Час прышоў: бязлітасны быў ва ўладзе няўмольнага. Лантэнак быў у руках Сімурдэна.

Стары мяцежнік-раяліст быў заперты ў сваёй бярозе. Ён не мог уцячы. Сімурдэн хацеў, каб гэты арыстакрат, былы маркіз, быў пакараны смерцю тут-жа, на месцы, у сваіх уладаннях, у сваім уласным доме; ён хацеў, каб старое феадальнае гняздо было сведкай таго, як упадзе галава феадала, і каб ва ўсіх надоўга застаўся ў памяці гэты ўрок.

Вось чаму ён і паслаў у Фужэр за гільятынай—той самай, якую напаткала Мішэль Флешар.

Забіць Лантэнака азначала забіць Вандэю, а забіць Вандэю азначала выратаваць Францыю. Сімурдэн не вагаўся. Гэты чалавек адчуваў сябе ў сваёй стыхіі, калі дзеля выканання абавязка яму прыходзілася быць жорсткім.

Маркіз загіне—у гэтым не магло быць сумненняў, і Сімурдэн быў спакойны. Але яго непакоіла другое. Барацьба чакалася жорсткая. Говэн павінен быў кіраваць атакай і пэўна пойдзе ў першых шэрагах. У гэтым маладым начальніку жыла душа салдата: ён мог кінуцца, ні на што не глядзячы, у рукапашную бойку. Толькі-б яго не забілі! Да гэтага часу шчасце дапамагала яму, але шчасце нясталае. Сімурдэн дрыжаў за свайго выхаванца. Па дзіўнаму капрызу лёсу ён апы-

нуўся між двух Говэнаў, жадаючы смерці аднаму і дрыжучы за жыццё другога.

Стрэл гарматы, які разбудзіў Жоржэту ў яе калысцы і выклікаў маці на дапамогу дзецям з пустынной раўніны, меў не толькі гэтыя вынікі. Выпадкова ці па жаданню кананіра, што наводзіў гармату, ядро, якое павінна было служыць толькі папярэджаннем, ударыла ў жалезную арматуру байніцы на другім паверсе вежы, прабіла яе і напалову вырвала са сцяны. Так гэта і засталося: абложаным не было калі займацца папраўкай такіх пашкоджанняў.

Абложаныя пахваліліся, што ў іх многа зарадаў; зарадаў у іх было мала. Становішча абложаных было больш крытычнае, як думалі нападаючыя. Каб у іх было больш пораху, яны пусцілі-б атакуючых у вежу і ўзарвалі-б разам з усімі, у тым ліку і з сабой. Яны марылі аб гэтым, але запасы пораху ў іх падыходзілі к канцу; яго заставалася не больш, як на трыццаць стрэлаў для кожнага чалавека. У іх было шмат стрэльбаў, мушкетаў і пісталетаў, але мала патронаў. Яны зарадзілі ўсю быўшую ў іх агнестрэльную зброю, каб мець магчымасць падтрымліваць бесперапынны агонь. Але як доўга прыдзецца весці такую страляніну? Трэба было ў адзін і той-жа час і падтрымліваць агонь, і берагчы зарады,—цяжкая задача. Уся іх надзея была на тое, што барацьба будзе весціся галоўным чынам халоднай зброяй—шаблямі і кінжаламі, што прыдзецца не столькі страляць, колькі калоць і сячы.

Унутранасць вежы здавалася непрыступнай. У ніжнім зале, дзе быў пралом, пабудавалі моцную барыкаду, якая загароджвала ўваход. За барыкадай у зале паставілі даўгі стол і расклалі на ім зброю—зараджаныя стрэльбы, карабіны, пісталеты, шаблі, сякеры

і кінжалы. З прычыны таго, што вежу ўсёроўна нельга было ўзарваць і, такім чынам, ніжняя камера падземнай цямніцы, адзеленая ад ніжняга зала толькі дзвярыма, аказалася бескарыснай, маркіз загадаў зусім закалаціць гэтыя дзверы. Над ніжнім залам быў круглы зал другога паверха, куды можна было трапіць толькі па вузкай вінтавой лесніцы. Гэты пакой, дзе, як і ў ніжнім зале, стаяў стол з наваленай на ім агнестрэльнай зараджанай і халоднай наостранай зброяй, асвятляўся галоўнай байніцай, у якой ядро папсавала краты. Адсюль, таксама па вінтавой лесніцы, можна было падняцца ў зал трэцяга паверха, дзе былі жалезныя дзверы, што выходзілі ў замак на мосце. Гэты зал меў дзве назвы—пакая з жалезнымі дзвярыма і люстранага, бо там, на голых камях сцен, на старых іржавых цвіках, было панавешана шмат маленькіх люстэрак—мешаніна раскошы з варварствам. З прычыны таго, што верхнія паверхі абараняць было цяжка, то гэты «люстрыны» зал быў апошнім пунктам, дзе абложаныя павінны ўжо будучь здацца на капітуляцыю. Уся справа была ў тым, каб не даць нападаючым пранікнуць у гэты зал.

Зал асвятляўся таксама байніцамі, але, апрача таго, там гарэў факел, устаўлены ў такую самую жалезную падстаўку, як і ў ніжнім зале. Факел быў запалены з пэўнай мэтай; запаліў яго Іманус і палажыў каля яго канец насычанага серкай шнура, праведзенага ў замак на мосце. Жорсткая прадбачлівасць!

У глыбіні ніжняга зала былі панастаўлены вялікія блюда з рысам, з пахлёбкай, з рубленай цяляцінай, з каржамі і збаны з сідрам. Кожны еў і піў, калі і колькі хацеў.

Стрэл гарматы падняў усіх на ногі. Да пачатку прыступу заставалася ўсяго поўгадзіны.

Іманус з вышкі вежы сачыў за набліжэннем атакуючых. Лантэнак забараніў страляць, пакуль яны не падыйдуць зусім блізка. Ён сказаў:

— Іх чатыры з паловай тысячы. Усіх нам усёроўна не пазабіваць. Бескарысна страляць, пакуль яны не ўвайшлі: толькі тут, у вежы, сілы зрабцяца роўнымі.

І дадаў, смеючыся:

— Роўнасць і братэрства.

Было дагаворана, што, як толькі вораг рушыць у атаку, Іманус затрубіць у рог, каб папярэдзіць сваіх. Усе занялі месцы—хто за барыкадай, хто на ступеньках лесніцы—і моўчкі, са стрэльбамі ў адной руцэ і пацеркамі ў другой, чакалі.

Становішча ваюючых бакоў было такое: нападаючым трэба было ўварвацца ў пралом, аўладаць барыкадай і ўзяць з бою, адзін за адным, тры паверхі вежы і дзве вузкія вінтавыя лесніцы, б'ючыся на кожнай ступеньцы; абложаным заставалася адно—памерці.

ПЕРАД БОЙКАЙ

Говэн, у сваю чаргу, рыхтаваўся да атакі. Камандаванне штурмавой калонай ён пакінуў за сабой. Гэта і непакоіла Сімурдэна.

Сонца толькі што села. Вежа на адкрытай раўніне падобна на карабль у адкрытым моры. Атакаваць такую вежу можна толькі тым-жа спосабам, як карабль: гэта больш абардаж, як штурм. Гарматы тут непатрэбны. Які сэнс бамбардыраваць сцены ў пятнаццаць футаў таўшчыні? Пралом у борце, куды адны стараюцца ўварвацца, а другія намагаюцца загарадзіць, сякеры, нажы, пісталеты, кулакі і зубы—вось карціна такіх боек.

Говэн разумеў, што не было іншага спосабу авало-даць вежай Тург. Няма нічога больш лютага, як атака. у час якой сыходзіцца з ворагам тварам у твар. Говэн жыў у гэтай вежы, калі быў дзіцем; ён добра ведаў яе ўнутранае размяшчэнне і ведаў, як цяжка будзе яе ўзяць.

Ён глядзеў на яе і думаў аб тым, як яму ўдасца справіцца з гэтай задачай. Недалёка ад яго стаяў Гешан і глядзеў у падзорную трубу на дарогу ў Парын'е. Раптам ён закрычаў:

— А! Нарэшце ёсць!

Говэн павярнуўся да яго.

— Што там такое, Гешан?

— Лесніцу вязуць, камандзір.

— Як! Яе яшчэ не прывезлі да гэтага часу?

— Не, камандзір. Я вельмі непакоіўся.

— Як-жа-ж цяпер? Нам трэба пачынаць атаку. Вызначаны тэрмін ужо прайшоў. Калі мы будзем марудзіць, яны падумаюць, што мы не адважваемся.

— Што-ж, камандзір, мы можам пачынаць. Лесніца будзе. Яе ўжо вязуць. Можаце самі паглядзець.

Говэн узяў падзорную трубу, паглядзеў на дарогу і сказаў:

— Так, праўда. Ля павозкі ёсць коннікі: гэта пэўна лесніца. Толькі канвойных, мне здаецца, больш за два-наццаць чалавек.

— Але, нібыта больш, мне яно таксама здалося.

— Цяпер яны за чвэрць мілі адсюль.

— Праз чвэртку гадзіны лесніца будзе тут, камандзір.

— Значыцца, можна пачынаць.

Па дарозе сапраўды ехала павозка пад канвоем, але толькі не тая, якую яны чакалі.

Говэн азірнуўся і убачыў за сабой сержанта Радуба.

які стаяў, выцягнуўшыся па-вайсковаму і трымаючы руку ля галаўнога ўбора.

— Што вам, сержант?

— Грамадзянін камандзір, мы, салдаты батальёна «Чырвонай Шапкі», просім у вас толькі адной ласкі.

— Якой?

— Пашліце нас наперад, пад кулі.

— А-а, вось што! Чаго гэта вам прышло ў галаву?

— Дык як-жа-ж, камандзір! З самай бойкі пад До-лем вы нас шкадуеце. А нас яшчэ дванаццаць чалавек.

— Ну, дык што-ж?

— Нам крыўдна.

— Я трымаю вас у рэзерве.

— Мы хацелі-б лепш быць у авангардзе.

— Але вы яшчэ спатрэбіцеся ў апошні момант для рашучага ўдару. На гэты выпадак я вас і берагу.

— Занадта беражэце, камандзір.

— Не ў гэтым справа. Вы-ж пойдзеце ў штурмавой калоне.

— Так, ззаду? Але мы—парыжане, а Парыж мае права ісці наперадзе.

— Добра, сержант, я падумаю.

— Падумайце, камандзір. Сёння такі добры выпадак. Справа будзе гарачая. Вежа Тург апячэ пальцы таму, хто дакранеца да яе. Мы просім, як ласкі, паслаць нас у першых шэрагах.

Радуб замаўчаў, пакруціў вус і прадаўжаў узрушаным голасам:

— І, апрача таго, камандзір, у гэтай вежы нашы рэбяты—дзеці нашага батальёна. Іх трое ў нас. А гэтая паганая морда... як яго там?.. у яго шмат прозвішчаў.. гэты Гуж-ле-Бруан, ён-жа Іманус, ён-жа Страх сініх... гэты д'ябал у чалавечым выглядзе пагражае загубіць нашых дзяцей. Падумайце, камандзір, загубіць гэтых.

малютак! Ды няхай тут хоць зямля праваліцца пад намі, а мы не папусцім іх у крыўду. Мы не хочам, каб з імі здарылася няшчасце. Чуеце, камандзір? Не хочам! Я толькі што бачыў іх усіх трох. У час перамер'я я скарыстаў хвілінку, падняўся на плато і зазірнуў у акно. Яны там, у замку. З берага плато добра відаць сярэдзіна пакоя. І я бачыў іх усіх. Ды і напалохаў-жа я іх! Яны пахаваліся, убачыўшы мяне... А я вам вось што скажу, камандзір: калі хоць адзін волас упадзе з галавы каго-небудзь з гэтых малышоў, клянуся вам усім, што толькі ёсць святога на зямлі, што я, сержант Радуб, адпомічу за іх. Ды і ўвесь наш батальён кажа: «Мы выратуем нашых дзетак або памрэм». І памрэм, ляжам на месцы за іх усе да аднаго. Гэта наша права, чорт пабяры! Ну, вось, я скончыў. Маю гонар кланяцца, камандзір.

Говэн працягнуў яму руку і сказаў:

— Вы—малайцы. Вы пойдзеце ў штурмавой калоне. Я падзялю вас на дзве часткі: шасцёра пойдучь у авангардзе—павядучь калону за сабой, а шасцёра—у ар'ергардзе, каб не даць ёй адступіць.

— А як-жа я? Я-ж застаюся старшым у батальёне?

— Вядома.

— Дзякую, камандзір. Значыцца, я іду ў авангардзе.

Радуб яшчэ раз аддаў чэсць камандзіру і вярнуўся на сваё месца.

Говэн выняў гадзіннік, сказаў некалькі слоў на вуха Гешану, і штурмавая калона пачата строіцца.

ПРАМОВА І РЫКАННЕ

У гэты час Сімурдэн сказаў трубачу:

— Дай сігнал.

Трубач пратрубіў сігнал, і з вежы адгукнуўся ражок.

І яшчэ раз труба і ражок абмяняліся сігналамі.

— Што гэта значыць?—спытаўся Говен у Гешана.—
Што надумаў Сімурдэн.

Сімурдэн між тым падышоў да самай вежы, махнуў
белай хусткай і сказаў гучным голасам: ,

— Эй, вы, людзі, што седзіце ў вежы! Ці ведаеце
вы мяне?

Голас Імануса адгукнуўся з вышкі:

— Ведаем!

— Я ўпаўнаважаны Рэспублікі.

— Ты былы кюрэ парафіі Парын'е.

— Я дэлегат Камітэта грамадскага ратавання.

— Ты поп і рэнегат.

— Я камісар рэволюцыйнага ўрада, Сімурдэн.

— Ты вераадступнік і д'ябал.

— Вы мяне ведаеце.

— Мы ненавідзім цябе.

— Вы, значыцца, будзеце задаволены, калі я траплю
ў вашы рукі?

— Нас тут восемнаццаць чалавек, апрача мансен'ера,
і кожны з нас ахвотна аддасць сваю галаву за тваю.

— Дык ведайце: я аддаюся вам у рукі.

Наверсе пачуўся дзікі рогат, і той-жа голас крык-
нуў:

— Ідзі!

Унізе ўвесь лагер замер у глыбокім маўчанні: усе
чакалі, што будзе далей. Сімурдэн прадаўжаў:

— Я аддаюся ў вашы рукі, але з адной умовай.

— З якой?

— Слухайце ўважліва.

— Кажы.

— Вы ненавідзеце мяне, так?

— Ненавідзім.

— А я вас люблю: я—ваш брат.

На гэта голас з вежы адказаў:

— Так, Каін.

Сімурдэн загаварыў зноў, і голас яго загучэў неяк па-новаму: пагардліва і разам з тым мякка.

— Абражайце, але выслухайце. Я прыходжу да вас парламенцёрам. Паўтараю: вы мне браты. Вы—няшчасныя, ашуканыя людзі. Я вам прыцель. Ды ці не адной мы маткі-радзімы дзеці?.. Вось я прышоў да вас і прапаную вам сваю галаву; я раблю больш: я вам працягваю братэрскую руку. Я прашу вас, як ласкі: забіце мяне і гэтым выратуйце сябе. Мне дадзена неабмежаваная ўлада, і я магу выканаць тое, што абяцаю. Гэта мінута вырашыць ваш лёс. Я раблю апошнюю спробу прымірэння. Я ведаю, вы думаеце: «Нельга верыць таму, што гаворыць рэспубліканец». Так, з вамі гаворыць рэспубліканец, грамадзянін, але ў гэтым грамадзяніне засталася многа чаго ад ксяндза. Слухайце, браты! Многія з вас маюць жонак і дзяцей. Я бяру пад сваю абарону ваших жонак і дзяцей; я абараняю іх супроць вас. Браты мае...

— Ну, завёў сваю папоўскую дуду!—зарагатаў Іманус.

Сімурдэн казаў далей, нібы не чуючы:

— Браты мае! Спыніцеся, пакуль не позна. Няхай міне вас бяда! Яшчэ мінута, і пачнецца разаніна. Многія з нас, што стаяць тут перад вамі, не ўбачаць больш усходу сонца. Так, многія з нас загінуць, а вы, вы ўсе памрэце. Пашкадуйце-ж сябе. Навошта без карысці праліваць столькі крыві? Навошта забіваць столькі людзей, калі досыць забіць двух?

— Двух?—пераспытаў Іманус.

— Але, двух.

— Каго-ж?

— Мяне і Лантэнака.

Сімурдэн узняў голас:

— Тут два лішнія чалавекі: для нас—Лантэнак, для вас—Сімурдэн. Дык вось, калі вы хочаце выратаваць сваё жыццё, я прапаную вам: выдайце нам Лантэнака і вазьміце мяне. Лантэнак памрэ на гільятыне, а са мной рабіце, што хочаце.

— Каб толькі трапіўся ты нам, поп, мы-б цябе са-смажылі на агні!—прачытаў Іманус.

— Згодзен,—сказаў Сімурдэн:—Вы тут, у гэтай вежы, асуджаныя людзі. Але праз якую-небудзь гадзіну вы можаце выйсці з яе жывымі і вольнымі. Гэта залежыць ад вас. Я даю вам ратунак. Ці прымаеце вы мой падарунак?

Іманус шалёна зароў:

— Ды ты не толькі злодзей, ты яшчэ і вар'ят! Чаго ты лезеш да нас са сваімі прапановамі? Хто цябе прасіў быць парламенцёрам? Каб мы ды выдалі мансен'ёра? Чаго ты хочаш ад нас?

— Яго галавы. А вам я прапаную...

— Тваю скуру? Таму што—ведай гэта, ксёндз Сімурдэн,—мы абадралі-б цябе, як сабаку. Але не, твая скура не варта яго галавы. Пайшоў прэч!

— Апошні раз—падумайце. Надыходзіць страшны момант.

Надыходзіла ноч. Лантэнак маўчаў, нібы гутарка ішла не аб ім.

Загаварыў Іманус, і голас яго перакрыў голас Сімурдэна.

— Слухайце вы, нападаючыя! Мы сказалі вам нашы ўмовы. Гэта наша апошнія слова, ад якога мы не адступімся. Кажыце-ж: ці прымаеце вы нашу прапанову? Калі не, дык сцеражыцеся! Дык вось, ці згодні вы? Мы аддамо вам ваших трох дзяцей, запертых у замку, а вы нас усіх выпусціце.

— Усіх, апрача аднаго,—адказаў Сімурдэн.
— Каго?
— Лантэнака.
— Мансен'ёра? Выдаць мансен'ёра? Ніколі!
— Нам патрэбен Лантэнак. Мы можам дагаварыцца толькі на гэтай умове.

— Калі так, пачынайце атаку.

Зрабілася ціха. Іманус пратрубіў, сігнал і спусціўся ўніз. Маркіз выняў шаблю з ножнаў. Усе дзевятнаццаць чалавек моўчкі сабраліся за барыкадай у ніжнім зале і апусціліся на калені. Ім было чутно, як штурмавая калона мерным шагам падыходзіла да вежы. Цяжкі тупат соцень ног шпарка набліжаўся. Раптам ён пачуўся зусім блізка, каля самай дзіры. Тады ўсе, стоячы на каленях, прасунулі свае стрэльбы ў шчыліны барыкады.

Бой пачаўся...

ВОЛАТЫ СУПРОЦЬ ГІГАНТАЎ

Карціна была жудасная.

Гэты рукапашны бой па сваёй лютасці перавышаў усё, што толькі можна ўявіць.

Перад нападаючымі адкрывалася чорнае бяздонне, і зверху, і знізу, і з бакоў панатырканае каменнымі зубамі ад узарванай сцяны. Такой колькасці зубоў не бывае нават у акул. І ў гэтую чорную дзіру трэба было ўвайсці.

Як толькі першая хваля атакуючых уварвалася ў пралом, уся барыкада забліскала маланкамі; здавалася, пад зямлёй загрукатаў гром. На гром засады адгукнуўся гром нападу. Стрэлы адказалі на стрэлы. Пачулася каманда Говэна: «Прабывайцеся наперад!», потым голас Лантэнака: «Трымайцеся мацней, сябры!»

Нарэшце, крык Імануса: «Сюды, землякі!» Чуваць было лязганне шабляў і бесперапынныя залпы са стрэльбаў. Прымацаваны да сцяны факел слаба асвятляў гэту жудасную карціну. У чырванаватым змроку нічога нельга было разгледзець. Трапіўшы сюды, чалавек адразу рабіўся сляпым ад дыму і глухім ад грукату стрэлаў. Сярод абломкаў валяліся раненыя; байцы ішлі праз трупы, ступалі на свежыя раны, душылі нагамі перабітыя косці; раненыя стагналі ад болю, кусалі за ногі ступаўшых на іх. Мінутамі раптам надыходзіла цішыня, яшчэ больш жудасная, як шум. Людзі хапалі адзін аднаго за горла. З вежы праз пралом цурком цякла цёплая кроў, разлівалася па траве шырокай лужынай і дымілася ў цемры. Можна было падумаць, што сама вялізная вежа раненая і з яе цячэ кроў.

Як гэта ні дзіўна, знадворку амаль не чуваць было шуму. Ноч была ціхая, вельмі цёмная, і вакол абложанай вежы, у лесе і на раўніне, стаяла мёртвая ціша. Унутры было пекла, знадворку—магіла. Барацьба людзей, знішчаючых адзін аднаго ў цемры, трэск стрэлаў, крыкі ярасці—увесь гэты шум губляўся ў тоўстых сценах, пад высокім скляпеннем; гукі заміралі ад нястачы паветра. Жах бойні павялічваўся ад удушша. Па-за вежай нічога не было чуваць. Трое дзяцей спалі моцным сном.

Лютасць з абодвух бакоў узмацнялася. Бой разграўся. Барыкада трымалася моцна. Няма нічога больш цяжкага, як браць барыкады, злучаныя пад кутом. Абложаным прышлося мець справу са значна перавышаючай колькасцю ворагаў; затое на іхнім баку была перавага выгаднай пазіцыі. Штурмуючая калона траціла многа людзей. Выцягнуўшыся ў адну шарэнгу ля падножжа вежы, яна павольна ўваходзіла ў пралом, усё скарачаючыся, нібы вужака, які запаўзае ў нару.

Хвля нападающих уваралася ў пралом.

Говэн, неасцярожны, як усе маладыя ваенныя начальнікі, стаяў у ніжнім зале, у самым цэнтры бойкі, пад градам куляў. Ён не думаў аб небяспецы, часткова можа і таму, што ён яшчэ ні разу не быў ранены.

Абярнуўшыся, каб даць нейкі загад, ён раптам, пад водбліскам стрэлу, убачыў побач з сабой знаёмы твар.

— Сімурдэн!—усклікнуў ён.—Вы тут чаму?

Гэта быў сапраўды Сімурдэн. Ён адказаў:

— Я прышоў, каб быць каля цябе.

— Вас тут заб'юць.

— Дык што-ж? Цябе таксама могуць забіць.

— Я тут патрэбны, а вы—не.

— Калі ты тут, я таксама павінен быць тут.

— Не, настаўнік мой!

— Так, дзіця маё!

І ён застаўся з Говэнам.

Куча мёртвых цел на каменнай падлозе ніжняга зала ўсё расла.

Барыкада не была яшчэ ўзятая, але было ясна, што перамога, нарэшце, будзе на баку большасці. Нападаючыя былі ўсе відаць, а тыя, хто абараняўся, былі схаваныя, так што на дзесяць выбываючых з строю ў першых прыпадаў толькі адзін у другіх. Але паток штурмуючых увесь час аднаўляўся свежымі людзьмі, іх лік узростаў, а лік абаронцаў вежы ўсё змяншаўся.

Усе дзевятнаццаць чалавек сабраліся за барыкадай, на якую была накіравана атака. У іх ужо былі забітыя і раненыя. У страю заставалася не больш пятнаццаці чалавек. Адзін з іх, брэтонец Шант-ан-Івер, карчасты маленькі чалавечак, надзвычайна спрытны і рухавы, бадай самы смелы з усіх, быў страшэнна пакалечаны. У яго была раструшчана сківіца і выкалата вока. Але ён мог яшчэ рухацца. Ён папоўз па вінтавой лесніцы

і падняўся на другі паверх, каб там памаліцца і памерці. З труднасцю падняўшыся на ногі, ён прыхіліўся да сцяны ля байніцы, каб глытнуць свежага паветра.

Між тым унізе, перад барыкадай, бойня з кожнай хвілінкай рабілася жаклівей. Раптам, між двума залпамі, загрымеў голас Сімурдэна:

— Абложаныя! Навошта нам працягваць гэтае кровапраліцце? Вы пераможаны. Здавайцеся! Падумайце толькі: нас-жа чатыры з паловай тысячы супроць дзевятнаццаці, гэта значыць, больш за дзвесце чалавек супроць аднаго. Здавайцеся!

— Навошта гэтая балбатня?—азваўся Лантэнак.

І дзiesiąткі са два куль былі адказам на словы Сімурдэна.

Барыкада не даходзіла да столі, што дазваляла абложаным страляць зверху яе і разам з тым давала нападаючым магчымасць на яе ўзбрацца.

— Уперад! На прыступ!—скамандаваў Говэн.—Хто хоча браць барыкаду?

— Я!—крыкнуў сержант Радуб.

РАДУБ

Але тут нападаючыя вельмі здзівіліся. Калі Радуб увайшоў у пралом на чале сваёй калоны, з ім было пяць чалавек парыжскага батальёна і чатыры з іх ужо выбылі з строю. Пасля таго, як на выклік камандзіра ён крыкнуў: «Я!», усе раптам убачылі, што ён замест таго, каб кінуцца ўперад, пасунуўся назад сагнуўся, праціснуўся, бадай што між нагамі нападаючых, да выхаду з пралому і знік. Што гэта? Няўжо уцёкі? Каб такі чалавек уцёкі!.. Што гэта магло значыць?

Між тым, выбраўшыся з пралому, яшчэ напалову аслеплены дымам, Радуб працёр вочы, нібы адганяючы ад сябе страшную карціну, і пры святле зорак пачаў аглядаць сцяну вежы.

Ён яшчэ раней заўважыў, што глыбокая шчыліна, зробленая выбухам, даходзіла да байніцы другога паверха, дзе ядро яшчэ папсавала і напалову вырвала жалезныя краты. Сетка адарваных прэнтаў звешвалася ўніз, і ў створаную дзіру мог пралезці чалавек.

Пралезці ў байніцу было магчыма, але як падняцца да яе? Праўда, гэта можна было зрабіць, чапляючыся за шчарбіны ў шчыліне, але для гэтага трэба было мець каціную спрытнасць. Радуб меў гэтую спрытнасць.

Ён палажыў на зямлю свой мушкет, зняў з сябе рэмні, камзол і жылетку, а са зброі пакінуў пры сабе толькі шаблю і два пісталеты. Пісталеты ён заткнуў за пояс штаноў, а голую шаблю ўзяў у зубы. Ручкі пісталетаў вытыркаліся ў яго з-за пояса.

Вызваліўшыся такім чынам ад усяго лішняга, ён пачаў карабкацца па каменных шчарбінах шчыліны, як па ступенях лесніцы. Усе людзі штурмуючай калоны, якія не паспелі яшчэ ўвайсці ў пралом, глядзелі на яго са здзіўленнем. На ім не было чаравікаў. Вялікімі пальцамі ног ён чапляўся за няроўнасці ў камях, а каленямі, локцямі і кулакамі ўпіраўся ў сценкі шчыліны. Пад'ём быў нялёгка.

«Добра, што на другім паверсе нікога няма, думаю ён.—а то мне не далі-б паліяцца».

Яму трэба было ўскарабкацца такім спосабам не менш як на сорак футаў ад зямлі.

Кверху шчыліна звужвалася, і падымання было ўсё цяжэй і цяжэй. Значна перашкаджалі яму яшчэ і пісталеты, што вытыркаліся ў яго з-за пояса. Небяспэка

зваліцца павялічвалася па меры таго, як павялічвалася адлегласць, якая аддзяляла яго ад зямлі.

Але, нарэшце, ён дабраўся да ніжняга краю байніцы. Ён адсунуў убок вісеўшую частку пакамечаных кратаў і пераканаўся, што яму хопіць месца, каб пралезці. Потым моцным рухам ён прыўзняўся на руках, абпёрся каленам аб карніз пад байніцай, правай рукой ухапіўся за адзін абломак кратаў, левай за другі і, перагнуўшыся ўсім тулавам за край амбразуры, з шабляй у зубах павіс на руках над саракафутовай глыбінёй.

Яму заставалася толькі пераступіць праз амбразуру і саскочыць у пакой. Але раптам з байніцы выглянуў нечы твар. Радуб у поўзмроку ўбачыў перад сабой крываваюю маску з раструшчанай сківіцай і выцекшым вокам. Гэтая маска сваім адзіным вокам глядзела на яго.

Але ў маскі знайшліся яшчэ дзве рукі. Абедрэ гэтыя рукі нечакана высунуліся з цемнаты і працягнуліся да Радуба: адна быстра выхапіла ў яго з-за пояса пісталеты, другая вырвала шаблю, якую ён трымаў у зубах.

Ён быў абяззброены. Яго калена спаўзала па нахілу карніза, ён ледзь трымаўся на руках, учапіўшыся за абломкі, а пад ім была прорва ў сорок футаў глыбінёй.

Жудасны твар і дзве рукі, што абяззброілі Радуба, належалі Шант-ан-Іверу.

Шант-ан-Івер, душачыся ад дыму, што падымаўся знізу, сяк-так дабраўся да амбразуры байніцы. Свежае паветра ажывіла яго, начны халадок прыпыніў крывацёк з яго ран, і сілы пачалі вяртацца да яго. Раптам знадворку байніцы з'явілася фігура чалавека. Заўважыўшы, што ў гэтага чалавека занятыя абедзве рукі, якімі ён трымаўся за кратаў, і што ён не можа абараняцца, Шант-ан-Івер спакойна выцягнуў у яго з-за пояса пісталеты і вырваў шаблю з яго сціснутых зубыў.

Пачаўся нечуваны паядынак паміж бяззбройным і паміраючым.

Здавалася, паміраючы павінен быў перамагчы. Досыць было адной трапнай кулі, каб скінуць Радуба ў прорву, што была пад ім. Але, на яго шчасце, Шантан-Івер не мог страляць, трымаючы пісталеты ў адной руцэ, і вымушаны быў пусціць у ход шаблю. Ён ударыў Радуба шабляй у плячо. Ён параніў яго і гэтым выратаваў.

Абяззброены, але захаваўшы ўсе свае сілы, Радуб нават не адчуў раны (ды шабля і не закранула косці). Ён рынуўся наперад, выпусціў з рук краты і ўскочыў у амбразуру. Тут ён апынуўся тварам у твар з Шантан-Іверам, які тым часам паспеў адкінуць шаблю і цяпер трымаў па пісталету ў кожнай руцэ. Стоячы на каленнях, ён нацэліўся ў Радуба, але аслабляя рука яго дрыжала, і ён не мог спусціць курок.

Радуб зарагатаў.

— Ах, ты, паскудная морда!—закрычаў ён.—Ты, здаецца, падумаў, што я спалохаюся, убачыўшы сырую катлету замест твара?

А Шантан-Івер усё цэліўся ў яго.

— І здрава-ж апрацавалі цябе нашы кулі, небарака!—казаў Радуб.—Ну, страляй, галубок, пацеш сваю душу!

Грымнуў стрэл. Куля праляцела ля самай галавы Радуба і адарвала яму палову вуха. Шантан-Івер падняў другі пісталет, але Радуб не даў яму і нацэліцца.

— Годзе ўжо!—крыкнуў ён.—Я не хачу, каб ты адстрэліў мне і другое вуха. Ты і так ужо два разы раніў мяне. Цяпер мой чарод.

Ён кінуўся на Шантан-Івера, штурхануў яго пад локаць, так што пісталет стрэліў уверх, і схапіў яго рукой за пабітую сквіцу. Шантан-Івер завуў ад

болю і страціў прытомнасць. Радуб пераступіў цераз яго.

— А цяпер,—сказаў ён,—калі ты ведаеш маё апошняе слова, ляжы, калека, і не рыпайся. Можаш быць спакойны, я не буду цябе дабіваць: мне нельга траціць часу на такія забавы. Поўзай сабе, пакуль жывы, або памірай, калі хочаш. Усёроўна гэтым скончыцца. Хутка ты даведаешся, якому глупству навучаў цябе твой кюрэ. Адпраўляйся на той свет, даражэнькі!

Ён ступіў далей.

— Ды тут нічога не відаць!—прамармытаў ён.

Шант-ан-Івер кідаўся ў агоніі і стагнаў. Радуб азірнуўся на яго.

— Зрабі мне ласку, грамадзянін,—памаўчы. Я-ж не соваю носа ў твае справы, не перашкаджай і ты мне.—Ён паскроб патыліцу.—Усё гэта добра, але што далей?—мармытаў ён.—Дзякуючы гэтаму дурню я застаўся без зброі. Ён украў у мяне два стрэлы. А тут яшчэ пракляты дым так есць вочы, што хоць воўкам вый.

Ён выпадкова дакрануўся да свайго скрываўленага вуха, сказаў «эге!» і зноў стаў мармытаць:

— Аднак, ты лоўка адцяў мне вуха, браток! Ну, добра, што толькі вуха, а не што-небудзь іншае. Вушы—толькі аздоба. Вось і плячо падрапаў, але гэта глупства. Я табе дарую; памірай, землячок.

Ён замаўчаў, прыслухоўваючыся. Ніжні зал гуў ад тупату ног, ад грукату стрэлаў і крыку. Бой усё разгараўся.

— А здорава там б'юцца,—прамармытаў Радуб.

Радуб зрабіў некалькі крокаў па пакоі, углядаючыся ў цемру. Ён разгледзеў даўгі стол і на ім нейкія прадметы, якія слаба паблісквалі ў цемры. Ён памацаў рукой. Гэта былі пісталеты, карабіны, мушкеты—цэлы арсенал агнестрэльнай зброі, раскладзенай ра-

дамі і, здавалася, толькі чакаўшай рук, якія ўзяліся-б за яе. Абложаныя падрыхтавалі яе для другой фазы штурму.

— Ды тут сапраўдны скарб!—усклікнуў Радуб.

З добрадушнага дзяцюка, ён адразу ператварыўся ў грознага воіна.

Дзверы на лесніцу, якая вяла і на ніжні і на верхні паверх, былі адчынены насцеж. Радуб узяў у кожную руку па дубальтоваму пісталету і, наставіўшы іх уніз на лесніцу, стрэліў наўздагад з абодвух разам; потым схапіў карабін і стрэліў з яго; потым пачаў страляць з мушкета, зараджанага буйным шротам. Выпушчаныя з мушкета пятнаццаць маленькіх кулек зрабілі ўражанне карцечы. Пасля гэтага Радуб закрычаў грамавым голасам:

— Хай жыве Парыж!

Потым, схапіўшы другі мушкет, ён накіраваў яго дулам на лесніцу і стаў чакаць.

Невыказны перапалох падняўся ў ніжнім зале. Такая нечаканасць заўсёды прыносіць расстройтва ў шэрагі байцоў.

Дзве кулі з трох стрэлаў Радуба не прاپалі дарма: адною быў забіты старэйшы з двух братаў Пік-ан-Буа, другою—дэ-Келэн, вядомы ў мяцежнікаў пад мянушкай Гусара.

— Яны наверсе!—крыкнуў маркіз.

Гэты выкрык вырашыў справу. Барыкада адразу апусцела: яе абаронцы, як чарада спуджаных птушак, кінуліся да лесніцы. Маркіз падбадзёрваў іх:

— Хутчэй, хутчэй!—крычаў ён.—Цяпер уся адвага ў тым, каб не трапіць ім у рукі. Бяжыце на трэці паверх: там мы іх сустрэнем.

Ён пакінуў барыкаду апошнім, і гэта яго выратавала.

Радуб стаяў на другім паверсе над лесніцай і трымаў напaгaтoвe мушкет са ўзнятым курком. Першыя два ці тры чалавекі, якія паказаліся на завароце лесніцы, атрымалі ў грудзі поўны зарад і ўпалі забітыя насмерць. Каб маркіз быў між іх, ён быў-бы забіты. Усе-ж астатнія, перш чым Радуб паспеў узяць новую зброю, прабеглі міма. Маркіз знік апошнім. Яны былі ўпэўнены, што другі паверх заняты ворагам, таму пабеглі не спыняючыся, прама на трэці паверх, у люстраны пакой, той пакой, дзе былі жалезныя дзверы, дзе ляжаў канец гаручага кнота і дзе ім заставалася толькі або здацца, або памерці.

Говэн, не менш за абложаных здзіўлены стрэламі з лесніцы, не ведаючы, адкуль з'явілася гэтая нечаканая дапамога, ды і не ламаючы галавы над гэтым пытаннем, зараз-жа скарыстаў гэты перапалох. Ён, а за ім і яго людзі пераскочылі цераз барыкаду і бадай на плячах ворага ўварваліся на другі паверх. Тут яны наткнуліся на Радуба. Радуб аддаў чэсць камандзіру і сказаў:

— Дазвольце далажыць вам, камандзір, што гэта я тут страляў. Я ўспомніў, як вы распарадзіліся пад Додем, і зрабіў тое самае, што вы—зайшоў ворагу ў тыл.

— Добры вучань,—сказаў Говэн са смехам.

Ён заўважыў, што Радуб увесь у крыві.

— Ды ты ранены, таварыш!

— Не звяртайце на гэта ўвагі, камандзір. Адным вухам больш або менш—ці не ўсёроўна? Яшчэ я ранены шабляй, але і гэта мне нічога. Лес сякуць—трэскі ляцяць. Ды, апрача таго, на мне не толькі мая кроў.

У зале другога паверха, заваяванага Радубам, зрабілі прыпынак. Прынеслі ліхтар. Падышоў Сімурдэн,

пачалася нарада. Нападаючыя не ведалі становішча ворага, не ведалі, што ў іх амаль не засталася зарадаў і пораху. Трэці паверх быў іх апошняй апорай, і можна было думаць, што пад лесніцу закладзена міна. Бясспрэчна было адно: абложаныя не маглі ўцячы. Тыя, хто яшчэ заставаўся жывым, сядзелі нібы пад замком. Лантэнак трапіў у пастку.

Маючы такую ўпэўненасць, можна было не спяшацца, даць сабе час падумаць і знайсці найлепшы выхад з данага становішча. Штурмуючая калона і так ужо страціла забітымі вельмі многа людзей. Трэба было ўсімі спосабамі пастарацца, каб як найменей страціць людзей у апошні момант. Апошні прыступ быў вельмі рызыкаўны. Можна было загадзя сказаць, што атакуючых сустрэнуць гарачай пальбой.

Такім чынам, бой быў прыпынены. Авалодаўшы ніжнім і другім паверхамі вежы, нападаючыя чакалі толькі каманды, каб зноў пачаць атаку. Говэн і Сімурдэн усё яшчэ раіліся. Радуб моўчкі прысутнічаў на гэтай нарадзе. Прылажыўшы руку да шапкі, ён, нарэшце, нясмела звярнуўся да Говэна:

— Камандзір...

— У чым справа, Радуб?

— Ці заслужыў я ўзнагароду?

— Вядома. Прасі, што хочаш.

— Дазвольце мне першаму падняцца наверх.

Адмовіць яму было немажліва. Ды ён абышоўся-б і без дазволу.

БЕЗНАДЗЕЙНЫЯ

У той час як на другім паверсе раіліся, на трэцім спешна будавалі барыкаду. Два паверхі вежы павінны былі схапіцца ў апошняй барацьбе. Унізе была надзея. Наверсе—роспах.

Як толькі абложаныя дабраліся да сваёй апошняй заслоны, за якой для іх канчалася ўсё, першай іхняй справай было загарадзіць уваход.

Зачыняць дзверы не варта было; лепш было заваліць чым-небудзь лесніцу. У падобных выпадках перашкода, праз якую можна бачыць і страляць, куды лепш, як замкнёныя дзверы.

Пакой асвятляўся факелам, які запаліў Іманус і каля якога ён палажыў канец серкавага кнота. У куце стаяў вялізны і важкі дубовы куфар: у такіх куфрах трымалі плацце і бялізну, пакуль не вынайшлі камодаў і шуфлядаў. Ён і загарадзілі выхад на лесніцу, паставіўшы яго старчма. Ён падышоў акурат да шырыні дзверы і шчыльна закрыў уваход. Толькі ўверсе засталася невялікая адтуліна, праз якую мог прайсці толькі адзін чалавек; гэта было вельмі зручна, бо давала магчымасць выбіваць нападаючых па адным па меры таго, як яны будуць сюды пралазіць. Наўрад ці пайшоў-бы вораг на такую рызыку.

Такім чынам, выхад быў забарыкадаваны: гэта была адтэрміноўка. Абложаныя пачалі падлічваць свае сілы.

З дзевятнаццаці чалавек іх засталася ўсяго сем, у тым ліку Іманус. Апрача яго і маркіза астатнія пяць былі раненыя. Рэшта былі забітыя.

Порах у іх увесь вышаў, патранташы былі пустыя. Яны пералічылі патроны: на семярых прыпадала ўсяго чатыры стрэлы. Ён заставалася толькі памерці. Яны былі прыціснутыя да прамой скалы, якая вісела над бяздоннем. Здавалася немагчымым не зваліцца. Між тым атака пачалася зноў; яе вялі асцярожна, дзейнічалі напэўна. Чутна было, як нападаючыя, падымаючыся па лесніцы, мацалі прыкладамі ступеньку за ступенькай.

Уцякаць не было куды. Праз бібліятэку? Але на ўзвышшы стаяла шэсць зараджаных гармат, накіраваных на замак. Праз верхнія пакоі?.. Навошта? З верхняга паверха можна было прабрацца толькі на дах, а з даху—толькі кінуцца ўніз галавой.

З усёй банды ўцалела сем чалавек; яны разумелі, што ратунку няма, што яны запёртыя, што тая самая тоўстая сцяна, якая іх абараняла, цяпер выдае іх ворагу. Яны яшчэ не былі ўзятыя, але ўжо адчувалі сябе палоннікамі.

Маркіз сказаў:

— Сябры мае, усё скончана.

Усе апусціліся на калені, трымаючы ў руках пацеркі. Стук прыкладаў аб ступенькі лесніцы набліжаўся.

Маркіз устаў.

— А цяпер час паміраць,—сказаў ён.

— І забіваць,—дадаў Іманус.

Куфар, што загараджваў уваход, пачаў трашчаць пад ударамі прыкладаў.

— Так, мы ў магіле,—сказаў маркіз.

Усе нахілілі галовы і пачалі хрысціцца. Куты куфар, у які білі нібы молатам, звінеў хаўтурным званам. Раптам за іх спіной пачуўся малады, бадзёры голас:

— Я-ж казаў вам, мансен'ёр!

Усе абярнуліся, страшэнна здзіўленыя.

У сцяне адчыніўся патаемны ход. Адзін з камяў, шчыльна дапасаваны да суседніх, але не прымацаваны да іх цэментам, з двума жалезнымі скобамі ўверсе і ўнізе, падобна да турнікета, павярнуўся на сваёй асі і адкрыў у сцяне з правага і левага боку ад асі два праходы, настолькі шырокія, што ў іх мог пралезці чалавек. Праз шчыліну гэтай нечаканай дзверы відаць былі ступенькі вінтавой лесніцы. На ёй з'явіўся чалавек. Маркіз пазнаў Гальмало.

ВЫРАТОЎЦА

— Гэта ты, Гальмало?—усклікнуў маркіз.

— Я, мансен'ёр. Вы бачыце цяпер, што рухомыя камяні існуюць і што ў гэтым пакоі ёсць патаемны ход. Дзякуй богу, я не спазніўся, але спяшайцеся. Праз дзесяць мінут вы будзеце вольнымі, у лесе...

— Ратуйцеся, мансен'ёр!—закрычалі ўсе ў адзін голас.

— Я выйду апошнім,—сказаў маркіз і дадаў строгім голасам:—Нам няма калі займацца далікатнасцямі! Вы—раненыя. Я вам загадваю ўцякаць і жыць. Хутчэй! Карыстайцеся выпадкам. Дзякуй, Гальмало!

— Вы нам вызначыце месца для зборнага пункта, мансен'ёр?

— Так. На паляне ў лесе, ля камяня Говэнаў. Вы ведаеце гэтае месца?

— Ведаем.

— Заўтра а поўдні я буду там. Прыходзьце ўсе, хто можа хадзіць.

— Прыдзем.

— І зноў распачнем вайну.

Між тым Гальмало, націснуўшы на камень, каб паспрабаваць наколькі лёгка будзе паставіць яго на месца, убачыў, што камень больш не паварочваецца.

— Мансен'ёр, паспяшайцеся,—сказаў ён.—Камень не паддаецца, я не магу яго скрануць. Мне ўдалося адчыніць праход, але я не магу яго зачыніць.

Сапраўды, камень ад доўгага бяздзеяння нібы прымерз да шарніра; не было ніякай мажлівасці яго павярнуць.

— Я спадзяваўся, мансен'ёр,—сказаў Гальмало,—зачыніць за вамі ўваход. Тады сінія не знайшлі-б нікога і нічога не зразумелі-б; вы зніклі-б, нібы дым. Але

вось пракляты камень занаравіўся. Цяпер вораг убачыць адчынены патаемны ход і можа пагнацца. Нельга марудзіць ні мінуты. Ідзіце хутчэй!

Іманус палажыў руку на плячо Гальмало.

— Таварыш, колькі трэба часу, каб выйсці ў лес гэтым ходам?

— Чвэрць гадзіны.

— Значыцца,—сказаў Іманус,—калі вораг уварвецца сюды праз чвэрць гадзіны, то...

— То яму нас не дагнаць.

— Але ў нас няма і чвэрці гадзіны ў запасе,—сказаў маркіз.

— Праз пяць мінут яны будуць тут. Гэты стары куфар нядоўга пратрымаецца: ад некалькіх удараў прыкладамі ён разляціцца ў трэскі. Чвэрць гадзіны! Ды хто-ж іх затрымае на чвэрць гадзіны?

— Я!—сказаў Іманус.

— Ты?

— Так, я, мансен'ёр. Слухайце. З нас шасцярых пяцёра раненыя. У мяне-ж няма ніводнай драпіны.

— І ў мяне таксама,—сказаў маркіз.

— Вы—начальнік, мансен'ёр, а я—просты салдат. Гэта розніца. Я бяруся затрымаць ворага прынамсі на поўгадзіны. Колькі ў вас зараджаных пісталетаў?

— Чатыры.

— Лажыце іх на падлогу, вунь сюды.

Усе паслухаліся яго.

— Добра. Я застаюся. Ім будзе з кім павалаводзіцца. А цяпер ідзіце хутчэй!

— Да хуткага пабачэння,—сказаў Іманусу маркіз.

— Не, мансен'ёр. Адсюль мне жывым не выйсці.

Усе адзін за адным пачалі спускацца па вузкай лесніцы; раненых прапусцілі наперад. Пакуль пряднія спускаліся, маркіз выняў аловак з свайго блакнота

і накрэмаў некалькі слоў на камні, які больш ужо не паварочваўся і пакідаў адчыненым патаемны ход.

— Ідзіце-ж, мансенёр, усе ўжо вышлі!—сказаў Галь-мало, выходзячы ў сваю чаргу.

Маркіз паследаваў за ім.

Іманус застаўся адзін.

К А Т

З чатырох зараджаных пісталетаў, што ляжалі на каменнай падлозе, Іманус узяў два, па адным у кожную руку, і падышоў збоку да выхаду на леснішу, загароджаную куфарам.

Нападаючыя, відаць, баяліся напароцца на якую-небудзь нечаканасць нахштальт выбуху або адной з тых катастроф, у якіх разам з пераможанымі гінуць і пераможцы. Наколькі імклівы быў першы прыступ, настолькі-ж асцярожна вёўся другі. Нападаючыя не маглі, а можа і не хацелі, адразу знішчыць барыкаду, якая загароджвала ўваход. Яны разбілі прыкладамі дно куфара, а верх прадзіравілі штыхамі і скрозь гэтыя дзіры стараліся разгледзець, што робіцца ў пакоі, перш чым рызыкнуць уварвацца ў яго.

Святло ад ліхтароў, якімі яны асвятлялі лесніцу, праходзіла ў гэтыя дзіры, і ў адной дзіры Іманус заўважыў чыёсьці паглядаючае вока. Ён быстра нацэліўся ў яго з пісталета і спусціў курок. Раздаўся стрэл, і Іманус з вялікай радасцю пачуў крык. Куля трапіла ў вока і прабіла галаву салдату, што глядзеў у дзіру. Той упаў на спіну і пакаціўся па лесніцы.

Між тым нападаючыя прабілі ў кufры ля самай падлогі дзве досыць вялікія дзіркі, праз якія было вельмі зручна страляць. Іманус скарыстаў адну з гэтых саматужных байніц: ён прасунуў у яе руку і стрэліў

Іманус падпаліў кнот.

наўздагад у натоўп салдат на лесніцы. Мабыць куля зрабіла рыкашэт, бо пачулася некалькі крыкаў, як быццам былі паранены тры ці чатыры чалавекі. Затым на лесніцы пачулася страшэнная мітусня і тупат уцякаючых ног.

Іманус адкінуў убок разраджаныя пісталеты, узяў два другія і, трымаючы іх напаягове ў абодвух руках, зірнуў у шчыліну.

Непрямцель ачысціў лесніцу. Зверху былі відаць тры ці чатыры першыя ступенькі да завароту, і на іх ляжалі толькі раненыя, якія курчыліся ў прадсмяротных сударгах. Іманус пачаў чакаць. «А час усё-ж такі выйграны», думаў ён. Раптам ён убачыў, што па ступеньках паўзе чалавек, а крыху ніжэй з-за павароту высоўваецца чыясьці галава. Ён прыцэліўся ў гэтую галаву і стрэліў. Хтосьці ўскрыкнуў і пакаціўся ўніз. Іманус пералажыў з левай рукі ў правую свой апошні зараджаны пісталет, рыхтуючыся стрэліць у паўзучага чалавека. Але ў тую-ж секунду ён адчуў пякучы боль у жываце і ў сваю чаргу дзіка зароў. У яго быў распораты жывот. Нечы кулак са сціснутаю ў ім шабляй— кулак таго самага чалавека, што поўз па лесніцы,— прасунуўся ў другую дзіру ў крышцы куфара і ўсадзіў у жывот Іманусу шаблю.

Рана была жудасная: з жывата вывальваліся кішкі.

Іманус не зваліўся. Ён толькі заскрыгатаў зубамі і прамармытаў: «Ну, добра-ж!» Потым, хістаючыся, давалокся да факела, што гарэў каля жалезных дзвярэй, палажыў на падлогу пісталет, зняў са сцяны факел і, прытрымліваючы левай рукой свае вылазячыя ўнутранасці, правай падпаліў насычаны серкай knot.

Knot загарэўся. Тады Іманус выпусціў факел, які далей ужо гарэў на падлозе, і зноў ухапіўся за піста-

лет. Але ён ужо не мог стаяць. Ён апусціўся на падлогу, і, прыўзняўшыся на локці, пачаў з усёй сваёй моцы раздзьмухваць кнот.

Полымя пабегла па кноце, прайшло пад жалезныя дзверы і дабралася да замка на мосце.

Тады пераканаўшыся, што яго подлы намер удаўся і адчуваючы ад гэтага злачынства нават большае задавальненне, чым ад зробленага перад тым вялікадушша, гэты чалавек, які толькі што паказаў сябе героем, а цяпер ператварыўся ў простага забойцу, гэты паміраючы ўсміхнуўся.

— Будуць яны мяне памятаць!—прашаптаў ён.— Я адпомсціў на іхніх дзецях за маленькага караля.

ІМАНУС ТАКСАМА ВЫХОДЗІЦЬ

У гэтую мінуту пачуўся страшэнны грукат: куфар перакуліўся пад націскам з таго боку і ў пакой уварваўся чалавек з шабляй у руцэ.

— Гэта я, Радуб! Хто супроць мяне—выходзь! Мне абрыдла чакаць. Двух смярцей не будзе. Ці ідуць за мной мае таварышы ці не, мне ўсёроўна. Я і адзін вас не баюся. Камусьці я ўжо распароў бруха. Цяпер я ўсіх вас выклікаю на бой. Колькі вас тут?

І сапраўды гэта быў Радуб. Ён быў адзін. Пасля бойні, якую Іманус зрабіў на лесніцы, Говэн, чакаючы якой-небудзь новай пасткі, паклікаў сваіх людзей назад і пачаў зноў раіцца з Сімурдэнам.

Радуб, стоячы з голай шабляй на парозе, упоцёмку, бо факел гас і амаль не даваў святла, паўтарыў:

— Колькі вас тут? Выходзь!

Не атрымаўшы адказу, ён ступіў у пакой. У гэты момант факел, перад тым як згаснуць, загарэўся яркім агнём і асвятліў увесь пакой.

Радубу кінулася ў вочы акно з маленькіх люстэрак, якімі былі пакрыты сцены. Ён падышоў да яго, зірнуў на свой скрываўлены твар з адстрэленым вухам і буркнуў:

— Але-ж здрава яны мяне аздобілі!

І тут толькі ён агледзеўся навакол і вельмі здзівіўся, убачыўшы, што пакой пусты.

— Ды тут нікога няма!—усклікнуў ён.

Раптам ён убачыў шчыліну ў сцяне і патаемную лесніцу.

— А, разумею! Уцяклі... Таварышы, сюды! Ідзіце ўсе! Іх няма! Яны ўцяклі! У гэтай праклятай старай вежы зроблены дзіры ў сценах. Я знайшоў дзіру, у якую яны шмыгнулі... Во на якія штукі пускаюцца, нягоднікі! Усе паўцякалі!..

Раптам грывнуў пісталетны стрэл. Куля зачাপіла локаць Радуба і ўдарылася ў сценку.

— Эге! Ды тут нехта ёсць! Цікава ведаць, хто зрабіў мне такую ласку?

— Я!—адгукнуўся нечы голас.

Радуб выцягнуў галаву і разгледзеў у цемры на падлозе тое, што было раней Іманусам.

— Папаўся!—закрычаў ён.—Усе ўцяклі, але табе гэта не ўдасца.

— Ты думаеш?—сказаў Іманус.

Радуб ступіў да яго.

— Эй, ты, ляжачы, хто ты такі?

— Я хоць і ляжачы, а плюю на тых, што стаяць на нагах.

— Што гэта ў цябе ў правай руцэ?

— Пісталет.

— А ў левай?

— Мае кішкі.

— Я бяру цябе ў палон.

— Паспрабуй.

І, схіліўшыся над запаленым кнотам, Іманус дыхнуў на яго сваім апошнім дыханнем і памёр.

Праз некалькі мінут Говэн і ўсе іншыя ўвайшлі ў зал. Яны ўбачылі адчынены ход у сцяне, перашукалі зверху данізу, агледзелі патаемную лесніцу: яна вывадзіла ў яр. Не заставалася ніякіх сумненняў: абложаныя ўцяклі праз гэты ход. Агледзелі Імануса: ён быў мёртвы. Говэн з ліхтаром у руцэ падышоў да павернутага каменя. Ён і раней чуў расказы пра гэты камень, але, як і ўсе, лічыў іх проста байкай. Разглядаючы камень, ён заўважыў, што на ім нешта напісана алоўкам. Ён паднёс ліхтар да гэтага надпісу і прачытаў:

«Да пабачэння, пан віконт.

Лантэнак».

Да Говэна падышоў Гешан. Усякае праследаванне было ўжо бескарыснае. З моманту ўцёкаў прайшло шмат часу, і ўцекачы былі ўжо далёка. Дагнаць іх не было ніякай мажлівасці: на іх баку былі кусты, яры, пушчы лесу, усё насельніцтва. Фужэрскі лес быў сцэльнай пасткай... Што было рабіць? Прыходзілася пачынаць усё спачатку. Говэн і Гешан выказвалі сваю прыкрасць і абгаварвалі далейшыя планы. Сімурдэн хмура слухаў, не кажучы ні слова.

— Дарэчы, Гешан, дзе выратаўчая лесніца?—спытаў Говэн.

— Лесніцу не прывезлі, камандзір.

— Як-жа-ж так? Мы бачылі павозку пад канвоем.

— На ёй прывезлі не лесніцу.

— А што-ж?

— Гільятыну,—сказаў Сімурдэн.

НЕ ВАРТА КЛАСЦІ Ў АДНУ КІШЭНЮ КЛЮЧ І ГАДЗІННІК

Маркіз дэ-Лантэнак быў не так далёка, як думалі яго ворагі. Тым не менш ён быў па-за небяспекай, бо знайскі яго было нельга.

Маркіз вышаў следам за Гальмало. Патаемная лесніца, па якой яны спусціліся ўслед за іншымі ўцекачамі, канчалася ў рове пад самымі аркамі маста і выводзіла ў глыбокую натуральную расколіну ў зямлі; гэтая шчыліна выходзіла адным канцом у роў, а другім—у лес. Яна так густа парасла травой і хмызняком, што была зусім схаваная ад старонняга вока: чалавека, які там схаваўся, нельга было знайскі. Адсюль уцекачу заставалася прайскі ўсяго некалькі крокаў, і яму ўжо не пагражала небяспека.

Маркізу заставалася схавацца ў лесе. Яму не трэба было клапаціцца аб перамене адзення. З самага прыбыцця свайго ў Брэтань ён не здымаў сялянскага ўбрання, лічачы, што ён у кожным адзенні застаецца вялікім панам. Ён адшпіліў толькі шпагу разам з партупеяй і кінуў іх за кусты.

Калі яны з Гальмало выбраліся ў расколіну, там ужо не было нікога з уцекачоў.

— А нашы птушкі паспяшаліся паляцець, як я бачу,—заўважыў Гальмало.

— Раю і табе зрабіць тое самае,—адказаў яму маркіз.

— Вы загадваеце мне пакінуць вас аднаго, мансен'ёр?

— Зразумела. Я-ж казаў ужо: ратавацца можна толькі па адным. Дваім, бывае, і не прабрацца там, дзе прабярэцца адзін. Удвух мы лёгка прыцягнем увагу да сябе. Праз цябе могуць і мяне зловіць, а праз мяне—цябе.

— А мансен'ёру добра вядомая гэта мясцовасць?

— Ды як яшчэ!

— А як наконт зборнага пункта? Вы не змянілі свайго рашэння? У камня Говэнаў, так?

— Так, заўтра а поўдні.

— Я прыду. Мы ўсе прыдзем.—Гальмало памаўчаў і раптам загаварыў другім тонам:—Ах, мансен'ёр, падумаць толькі, што мы з вамі былі ўдвух у адкрытым моры,—вы ды я,—і я хацеў вас забіць, не ведаючы, што вы—мой пан, а вы маглі мне гэта сказаць і не сказалі... Які вы незвычайны чалавек!

— Так, Англія, адна толькі Англія,—сказаў маркіз.—Другога выхаду няма. Праз два тыдні англічане павінны быць ва Францыі.

— Я яшчэ не паспеў даць справаздачу мансен'ёру,—сказаў Гальмало.—Я выканаў усе вашы даручэнні.

— Мы пагаворым аб гэтым заўтра.

— Слухаю. Да заўтра, мансен'ёр.

— Добра. А цяпер бывай, ідзі.

Гальмало пайшоў. Праз хвіліну ён знік у цемры. Чуваць быў шолах галін; потым усё сціхла. Яшчэ некалькі секунд, і ўжо ніхто не знайшоў-бы яго слядоў. Нездарма гэтая частка Брэтані, уся зрытая ярамі, пакрытая непраходнымі лясамі, лічылася такой добрай дапаможніцай для ўцекачоў. Тут чалавек не хаваўся з вачэй, а раптам знікаў. Гэтая магчымасць раптоўных знікненняў і затрымлівала рэспубліканскія войскі перад вечна выслізгаючай Вандэяй, перад гэтым няўлоўным ворагам, такім страшным у сваёй здольнасці знікаць.

Маркіз не спяшаўся ісці. Ён адчуваў радаснае хваляванне, дыхаючы вольным паветрам пасля таго, як ён дыхаў пахам крыві, пасля ўсяго, што ён перажыў за апошнія дзве гадзіны.

Лічыць сябе загінуўшым і выратавацца, унікнуць смерці і вярнуцца ў жыццё—гэта нават для такога чалавека, як Лантэнак, было вялікім узрушэннем.

Маркіз выняў з кішэні гадзіннік і перавёў іх на бой. На вялікае яго здзіўленне, яны прабілі толькі дзесяць разоў. Значыцца, гэтая бойка, пачатая ў восем гадзін, скончылася да дзесяці. Усё гэта працягвалася толькі сто дваццаць мінут. Падзеі здольны ўмяшчацца ў самыя кароткія прамежкі часу.

Маркіз, нарэшце, успомніў, што яму трэба ісці. Гальмало быў ужо далёка. Ён апусціў гадзіннік у кішэню, але не ў тую, дзе ён быў раней, бо заўважыў, што ў гэтай кішэні ляжаў ключ ад жалезных дзвярэй, які аддаў яму Іманус пасля агляду замка, і падумаў, што ключ можа расціснуць шкло ў гадзінніка. Ён прайшоў некалькі крокаў наперад і ўжо збіраўся павярнуць налева ў бок лесу. Раптам яму здалося, што праз лісце над яго галавой відаць нейкае дзіўнае святло. Ён азірнуўся і праз галіны, што выразна выступалі на чырвоным небе, убачыў яркае зарава. Ён схамянуўся, што пры такім яркім асвятленні яго лёгка маглі заўважыць, зноў пайшоў у той бок, куды яму паказаў Гальмало.

Схаваны кустамі, ён падыходзіў ужо да лесу, як раптам пачуў над галавой страшэнны крык, які ішоў, відаць, з самага берага кручы, што спускалася ў роў. Ён падняў галаву і спыніўся.

ВЫРАТАВАННЕ

ЗНОЙДЗЕННЯ, АЛЕ ЗГУБЛЕННЯ

У тую мінуту, калі Мішэль Флешар убачыла вежу ў залатых праменнях заходзячага сонца, яна была ад яе на адлегласці амаль паўтары мілі. Але адлегласць не спыніла яе. Жанчыны слабыя, але мацеры дужыя. Мішэль Флешар пайшла далей.

Сонца села. Надышоў змрок, потым поўная цемра. Ідучы далей, яна чула, як недзе далёка, на нябачнай званіцы, прабіла восем, потым дзевяць гадзін.

Яна ішла ўсё прама наперад, ступаючы па купінах і па калючках цярноўніка скрываўленымі нагамі. Ішла на слабае святло, якое было відаць з байніц вежы. Чым ярчэй бліскала святло ў байніцах вежы, тым мацней быў адначасовы гул. Абшырнае плато, па якім ішла Мішэль Флешар, усё зарасло верасам і травой. Навакोल не было відаць ні дрэў, ні жылля. Дарога падымалася на гару, і недзе далёка яе даўгая, прамая і жорсткая лінія ўпіралася ў край цёмнага, усеянага зоркамі небасхіла. Мішэль наўрад ці вытрымала-б гэты пераход, каб перад яе вачыма не было гэтай вежы, якая прыцягвала яе да сябе. І гэтая вежа ўсё расла.

Бледныя водбліскі святла і глухія ўдары чаргаваліся.

яе пачынаўся пажар. Агонь то выскакваў вон, то хаваўся ў дыме, круцячыся і выгінаючыся, як змяя.

Доўгім чырвоным языком полымя выходзіла з адчыненага акна.

Мішэль Флешар глядзела, ашаламленая. Што ёй было рабіць? Бегчы? Заставацца?

Парыў ветру разарваў на момант дымавую заслону, і трагічная цытадэль выразна наступіла ў гэтым прасвеце.

Гарэў ніжні паверх будынка, што стаяў на масту. Над ім, нібы ў вогненым кашы, чарнелі два верхнія паверхі, яшчэ не кранутыя агнём. З берага кручы, дзе стаяла Мішэль Флешар, у тыя хвіліны, калі полымя перамагала дым, можна было бачыць унутранасць пакояў. Усе вокны былі адчыненыя.

Праз вялізныя вокны другога паверха відаць былі ўдоўж сцен шклянныя шафы, напакаваныя кнігамі, а ля аднаго з акон, на падлозе, ляжаў нейкі камяк, падобны на вялікае гняздо або на вывадак нейкіх маленькіх звяркоў. Мішэлі здалося нават, што гэты камяк часам варушыўся.

Яна пачала ўглядацца. Што-б гэта такое магло быць? «А што, калі сапраўды гэта жывыя істоты?»—думалася ёй. Яе трэсла; яна ішла ўвесь дзень, не адпайваючы, нічога не ела ад раніцы; яна знясілела ад стомы. Яна адчувала, што ў яе пачынаецца брэд, і інстынктыўна не давярала сваім уражанням. І ўсё-такі вочы яе не маглі адарвацца ад загадкавай цёмнай кучкі неведомых прадметаў, што ляжалі на паркеце пакоя, які знаходзіўся акурат над гарэўшай часткай будынка.

Раптам агонь выцягнуў уверх адзін з сваіх языкоў і лізнуў галінку засохлага плюшча, які пакрываў акурат той фасад замка, на які глядзела Мішэль Флешар.

Маці пазнала сваіх дзяцей.

Полымя нібы знайшло сабе новую спажыву. Прагна ахапіўшы першыя парасткі плюшча, яно з жахлівай шпаркасцю, нібы па паряхавым провадзе, пабегла ўверх. У адзін міг яно дабегла да верхняга паверха і зверху асвятліла сярэдзіну другога. Уся залітая яскравым святлом, рэльефна выступіла на падлозе чароўная група—трое спячых малютак. Сціснуўшыся ў кучу, пераплятаючыся рукамі і нагамі, усе трое мірна спалі. Тры мілыя галоўкі са сплюшчанымі вачыма ўсміхаліся ў сне.

Маці пазнала сваіх дзяцей. У яе вырваўся жудасны крык—той крык невыказнай пакуты, якім можа крычаць толькі маці. Няма нічога больш жахлівага і жаласлівага, як гэты крык. Калі так крычыць жанчына, здаецца, што чуеш ваўчыцу; калі так крычыць ваўчыца, здаецца, што чуеш жанчыну.

Крык, які вырваўся ў Мішэль Флешар, быў нават не крык, а выццё.

Гэты крык і пачуў маркіз дэ-Лантэнак. Ён спыніўся.

Ён быў у гэты момант паміж выхадам з патаемнага ходу, якім правёў яго Гальмало, і ровам. Скрозь галлё, што сплялося над яго галавой, яму відаць быў мост, увесь у агні, і вежа, барвовая ад водбліску пажару. Каб лепш бачыць, ён рассунуў галіны і ўверсе, на беразе кручы, па другі бок рову, прама супроць палаючага замка, убачыў усю асветленую заравам, схіленую над ровам фігуру жанчыны са скажоным ад жаху тварам. Яе крык быў крыкам жывёлы; яе фігура, яе поза—фігура і поза багіні. Яе залітыя слязі вочы кідалі маланку; яе погляд упрашаў, загадваў, пагражаў пажару, як жывой істоце.

Маркіз слухаў. Зверху на яго, нібы каменні, падалі крыкі, енкі, лямант; ён чуў нешта незразумелае, але раздзіраючае душу,—больш рыданні, як словы.

— О, божа! Мае дзеці! Гэта яны, мае дзеці! Памажыце! Памажыце! Злодзеі вы, ці што? Няўжо тут няма нікога?.. Мае дзеці згараць!.. Ах, ды што-ж гэта такое?! Жоржэта! Дзеткі мае! Гро-Алэн, Рэне-Жан!.. Ах, божа мой, што-ж усё гэта значыць? Хто засадзіў сюды маіх дзяцей?.. Яны спяць—мае ягадкі... Ах, я звар'яцею... Не, яны не могуць згарэць, гэта немагчыма! Памажыце!

Між тым у вежы і на плато ішла страшэнная мітусня. Увесь лагер збегся, як толькі ўбачылі, што пачынаецца пажар. Нападаючым, толькі што меўшым справу з карцеччу, прыходзілася цяпер змагацца з агнём. Говэн, Сімурдэн і Гешан давалі спешныя загады. Але што тут было рабіць? Чым дапамагчы? У маленькім раўчуку, што працякаў у рове, не набраць было і некалькіх вёдзер вады. Агульная разгубленасць і жах усё павялічваліся. Увесь бераг кручы быў усеяны перапалоханымі людзьмі з бледнымі тварамі, бездапаможна глядзеўшымі на пажар.

Карціна была сапраўды жудасная. Полымя па сухім плюшчы перабегла на верхні паверх. Там, пад страхой, дзе было шмат саломы, яно знайшло багатую спажыву і накінулася на яе. Гарэла ўсё падстрэшша. Агонь скакаў, агонь радаваўся. Весаюць полымя—жудасная рэч. Здавалася, чыёсьці злоснае, злачыннае дыханне раздзьмухае гэты касцёр. Здавалася, сам страшны Іманус ператварыўся ў віхр вогненых іскраў. Сярэдні паверх, дзе была бібліятэка, яшчэ не быў ахоплены агнём. Высокая столь і тоўстыя сцены аддалілі момант, калі ён павінен быў загарэцца. Але гэты момант набліжаўся: вогненыя языкі ўжо лізалі і зверху і знізу. Унізе—кацёл растопленай лавы; наверху—паляючы касцёр; варта прагарэць столі, і бібліятэка бы-

ла-б засыпаная распаленымі вуголлямі; варта прагарэць падлозе, і ўсё правалілася-б у кіпучы кацёл.

Рэне-Жан, Гро-Алэн і Жоржэта яшчэ не прачнуліся; яны спалі глыбокім, спакойным сном дзяціцтва. Скрозь хвалі дыму і агню, якія то засланылі адчыненыя вокны бібліятэкі, то зноў адкрывалі іх, можна было бачыць усіх трох. Спакойныя, бездапаможна даверлівыя, параскідаўшыся ў прыгожых позах, залітыя яркім святлом пажару, яны ляжалі ў гэтай вогненай пячоры. Тыгр і той, здаецца, заплакаў-бы, бачачы гэтых малютак, толькі што пачынаючых жыць, у абдымках смерці.

— Гарыць! Гарыць! Памажыце!—маліла, ламаючы рукі, бедная маці.—Ніхто не ідзе. Ах, божа мой! Аглухлі ўсе вы, ці што? Вы чуеце, я крычу: мае дзеці згараць! Вас многа тут, ідзіце-ж хто-небудзь! Колькі дзён і тыдняў я шукала іх, маіх малютак, і вось як я іх знаходжу! Завошта? Завошта? Што яны зрабілі? У чым іх віна?.. Мяне расстралялі, іх хочуць спаліць. Хто гэта робіць?.. Ды памажыце-ж! Ратуйце дзяцей! Няўжо вы не чуеце мяне?.. Сабаку і таго пашкадавалі-б... Мілыя мае, родныя!.. Яны спяць... Жоржэта, дачушка мая! Спіць зусім голенькая,—вунь выставіла свой жывоцік. Рэне-Жан! Гро-Алэн! Хлопчыкі мае!.. Я-ж ім маці, я ведаю, як іх завуць. Вы бачыце цяпер, што я іхняя маці... Ах божа мой, што толькі творыцца на свеце!.. А я-ж іх шукала, усё ішла, ішла дзень і ноч. Яшчэ сёння раніцою гаварыла з адной жанчынай; я казала ёй, што я шукаю маіх дзяцей... Памажыце! Памажыце! Страшыдлы! Звяры! Там-жа-ж дзеці гараць! Старэйшаму толькі пяты гадок, а маленькай няма і двух. Дзеткі мае! Бач ты, як параскідаліся ў сне. Я бачу адсюль іх голенькія ножкі. Спяць сабе, нічога не ведаюць. Не, вы не згарыце, мае малюtkі. Ці на тое я вас гадала, ці на тое карміла сваім малаком, прайшла

дзея вас столькі міль?.. А я-ж, калі вас адабралі ад мяне, яшчэ думала: «Якая я няшчасная!» Людцы, злітуйцеся нада мной! Ададайце мне маіх дзяцей! Я не магу жыць без іх... Можа я сню?.. Ды не, яны там, у агні, я іх бачу... Памажыце-ж! Пашкадуйце мяне! Глядзіце—у мяне ўсе ногі ў крыві; гэта таму, што я іх шукала. Памажыце! Калі вы—людзі, а не зверы, вы не дасце ім памерці такою смерцю. Дзе гэта відана, каб дзяцей палілі жыўцом? Навошта іх заперлі ў гэты жудасны дом? Разбойнікі! Укралі дзяцей для таго, каб іх забіць. Ах, што-ж мне рабіць? Я не хачу, каб яны паміралі. Каб я ведала, што яны так жудасна памруць, я забіла-б самага бога... Памажыце! Памажыце!..

Сярод мальбы і ляманту мацеры на плато і ў ровы чуліся галасы:

— Лесніцу!

— Лесніцы няма.

— Вады!

— Няма вады.

— Там, у вежы, на трэцім паверсе, ёсць дзверы.

— Яны жалезныя.

— Выламаць іх!

— Немагчыма.

А маці крычала ў распачы:

— Пажар! Памажыце! Хутчэй!.. Ратуйце дзяцей або забіце мяне!.. Любыя мае!.. Родныя мае!.. Агонь усё разгараецца. Вырвіце іх з гэтага пекла або кінце мяне ў агонь!..

І сярод усіх гэтых галасоў чуваць быў спакойны, роўны трэск пажару.

Маркіз дакрануўся да сваёй кішэні, намацаў у ёй ключ ад жалезных дзвярэй, затым, сагнуўшыся, увайшоў зноў у падземны ход, праз які ён толькі што ўцёк.

АД КАМЕННЫХ ДЗВЯРЭЙ ДА ЖАЛЕЗНЫХ

Цэлая армія ў чатыры тысячы чалавек, бездапаможная, збянтэжаная перад немагчымасцю выратаваць трох дзяцей,—такое было становішча.

Лесніцы сапраўды не было: адпраўленая з Жавенэ, як ужо ведае чытач, яна не дайшла па прызначэнню. Пажар між тым разліваўся ўшыркі, як лава з дзейнага кратэра. Спрабаваць загасіць яго вадой з амаль перасохлага ручая—смешна было і думаць; гэта было-б усёроўна, што спрабаваць заліць вулкан шклянкай вады.

Сімурдэн, Гешан і Радуб спусціліся ў роў. Говэн падняўся ў зал трэцяга паверха вежы, дзе быў патаемны ход і жалезныя дзверы ў бібліятэку. Адтуль жа быў праведзены і насычаны серкай кнот, што падпаліў Іманус. Адтуль і пачаўся пажар.

Говэн узяў з сабой дваццаць чалавек сапёраў. Заставаўся адзін толькі спосаб—выламаць жалезныя дзверы. Адчыніць іх было немагчыма.

Паспрабавалі сячы сякерамі—сякеры паламаліся.

— Іх ніякая сталь не возьме,—сказаў адзін сапёр.

І сапраўды гэта былі нязломныя дзверы: суцэльнага каванага жалеза ды яшчэ змацаваныя падвойнымі балтамі па тры дзюймы таўшчыні кожны.

Пусцілі ў ход жалезныя ламы, у якасці рычагоў, але і яны разляцеліся на кавалкі. Говэн прашаптаў:

— Гэтыя дзверы можна прабіць толькі гарматай. Хіба паспрабаваць падняць сюды гармату?

— І гармата не дапаможа,—азваўся той-жа сапёр.

Ва ўсіх апусціліся рукі. Людзі моўчкі глядзелі на страшныя дзверы. З-пад іх відаць была барвовая паласа—водбліск агню. За імі бушаваў, усё пашыраючыся, пажар. Каля іх, злосна радуючыся, ляжаў жудасны труп Імануса.

Мажліва праз некалькі мінут усё разбурыцца. Што было рабіць?.. Не заставалася ніякай надзеі. Гледзячы на адчыненую дзіру патаемнага ходу, Говен усклікнуў у распачы:

— А між тым вось гэтым шляхам вышаў маркіз дэ-Лантэнак!

— І тым-жа шляхам вяртаецца,—пачуўся голас.

І ў каменнай раме патаемнага ходу паказалася сівая галава.

Гэта быў маркіз.

Говэн не бачыў яго шмат гадоў; ён мімаволі адступіў. Усе астатнія замерлі на месцы, як скамянелыя.

Маркіз трымаў у руцэ вялікі ключ. Уладарным поглядам ён прымусіў рассунуцца некалькіх чалавек, што стаялі яму на дарозе, прайшоў прама да жалезных дзвярэй, нахіліўся і ўсунуў ключ у замок. Замок варыпеў; дзверы адчыніліся, паказалася полымя. Маркіз увайшоў у гэтае палаючае мора, увайшоў цвёрдым шагам, з высока паднятай галавой.

Не паспеў ён ступіць і некалькіх крокаў, як падлога правалілася ў яго за спіной, адлучыўшы яго ад дзвярэй вогненым бяздоннем. Ён нават не павярнуў галавы і пайшоў далей. Праз секунду ён знік у дыме.

Што сталася з ім? Ці паспеў ён прайсці далей? Ці не праглынуў яго новы абвал? Няўжо ён толькі дарма загубіў сябе? Ніхто не мог на гэта адказаць. Відаць была толькі суцэльная сцяна з дыму і агню, за гэтай сцяной быў маркіз—жывы ці мёртвы.

ДЗЕЦІ ПРАЧЫНАЮЦА

Дзеці, нарэшце, расплюшчылі вочы. Другі паверх замка яшчэ не быў ахоплены пажарам; на столі бібліятэкі гуляў яго ружовы водоліск. Дзеці ніколі не бачылі

такой дзіўнай зары. Усе трое глядзелі на яе з захапленнем.

Пажар разгараўся. Даўгія палаючыя галаўні фейерверкам разляталіся ў паветры, свецячыся ў цемнаце: здавалася, гэтыя каметы гуляюць, ганяючыся адна за адной. Агонь раскідлівы; свае багацці ён рассыпае па ветру.

— Прыгожа!—сказала Жоржэта.

Усе трое прыўзняліся і выцягнулі шыйкі.

— Яны прачынаюцца!—закрычала маці.

Рэне-Жан ускочыў; за ім ускочыў Гро-Алэн, а за Гро-Алэнам—Жоржэта. Рэне-Жан пацягнуўся, падышоў да акна і сказаў:

— Як горача!

— Голаца!—паўтарыла Жоржэта.

Маці пачала клікаць іх:

— Дзеткі мае! Рэне! Алэн! Жоржэта!

Дзеці азіраліся навакол, намагаючыся зразумець, хто іх кліча. Тое, што палохае дарослага чалавека, дзіця толькі дзівіць, а хто лёгка здзіўляецца, таго нялёгка спалохаць: няведанне не ведае страху.

Маці клікнула яшчэ раз:

— Рэне! Алэн! Жоржэта!

Рэне-Жан абярнуўся на голас. У дзяцей кароткая памяць, але ўспамінаюць яны хутка; усё мінулае здаецца ім учарашнім днём. Рэне-Жан убачыў маці, не знайшоў у гэтым нічога дзіўнага і сказаў:

— Мама!

— Мама!—паўтарыў за ім і Гро-Алэн.

— Мама!—прамовіла Жоржэта і працягнула да маці свае ручкі.

— Дзетачкі мае!—крыкнула маці.

Дзеці прыціснуліся да акна; на шчасце, пажар яшчэ не захапіў гэтага боку.

— Мне горача,—сказаў Рэне-Жан. І, знайшоўшы вачыма маці, крыкнуў ёй:—Ідзі да нас, мама!

— Да нас, мама!—паўтарыла Жоржэта.

Няшчасная маці, расхрыстаная, у лахманах, са скрываўленымі нагамі, чапляючыся за кусты, сяк-так скацілася ў роў. Гешан і Сімурдэн былі ўжо там, такія-ж бездапаможныя ўнізе, як Говэн наўерсе. Вакол іх сабраліся салдаты.

Гарачыня была нясцерпная, але ніхто гэтага не заўважаў. Усе з жахам глядзелі на палаючы замак, на высокія аркі маста, на недаступныя вокны.

Тры паверхі ў агні, і ніякай мажлівасці дабрацца да іх...

Да Гешана падбег Радуб з рассечаным плячом, з адарваным вухам, увесь у поце і крыві. Раптам ён убачыў Мішэль Флешар.

— Вось дык чуд!—вырвалася ў яго.—Расстраляная ўваскросла!

— Дзеці! Мае дзеці згараць!—ледзь вымавіла яна.

— Што праўда, то праўда,—сказаў Радуб.—Нам цяпер не да выхадцаў з таго свету.

І ён пачаў карабкацца на мост. Дарэмная спроба! Чапляючыся за камень ногцямі, ён прапоўз уверх некалькі вяршкоў; але аркі маста былі зусім гладкія—ніводнай шчарбінкі, ніякага выступу; камні былі дасканалы дапасаваны адзін да аднаго. Радуб сарваўся і ўпаў.

А пажар бушаваў. У залітай заравам раме акна відаць былі тры русавалосыя галоўкі. Радуб убачыў іх. Тады, глянуўшы на неба, ён пагразіў яму кулаком.

Маці, стоячы на каленях, абнімала арку маста і крычала:

— Ратуйце! Ратуйце!

Чуўся сухі трэск палаючага дрэва і сіпенне агню. Шыбы кніжных шафаў бібліятэкі пачалі трэскацца і са званам падалі на падлогу. Было ясна, што блізіцца катастрофа. Ніякія чалавечыя сілы не маглі яе адхіліць. Яшчэ мінута, і ўсё павінна было заваліцца. Чутны былі тоненькія галасы, крычаўшыя: «Мама! Мама!» Жях дайшоў да апошняй мяжы.

Раптам у акне, суседнім з тым, ля якога стаялі дзеці, на цёмначырвоным фоне пажару паказалася высокая постаць.

Усе галовы падняліся, усе вочы прыкаваліся да гэтага акна. Там, наверху, у зале бібліятэкі, быў чалавек—дарослы чалавек, мужчына. Яго постаць выступала чорным сілуэтам на чырвоным фоне агню; валасы ў яго былі белыя. Няцяжка было пазнаць у ім маркіза дэ-Лантэнака.

Ён знік на момант, потым з'явіўся зноў. Страшны старык трымаў цяпер у руках даўгую лесніцу. Гэта была выратоўчая лесніца, што ляжала ў бібліятэцы ля сцяны. Ён падцягнуў яе да акна са спрытнасцю і дужасцю асілка і пачаў асцярожна спускаць на дно рову. Стаяўшы ўнізе Радуб, не памятаючы сябе ад радасці, падхапіў лесніцу і, сціснуўшы яе ў абдымках, крыкнуў:

— Хай жыве Рэспубліка!

— Хай жыве кароль!—адказаў маркіз.

— Крычы сабе, што хочаш, вярзі якое хочаш глупства, а ўсё-такі я гатоў маліцца на цябе, як на бога,— прабурчэў Радуб.

Лесніца была пастаўлена; між палаючым будынкам і зямлёй былі наладжаны зносіны. Збегліся людзі. Дваццаць чалавек з Радубам на чале ў адзін міг ускарабкаліся на лесніцу. Яны занялі ўсе ступенькі, па адным

чалавеку на кожнай, прысланіўшыся да лесніцы спіной, як гэта робяць каменшчыкі на пабудовах, калі падымаюць камні на рыштаванні. Такім чынам, на драўлянай лесніцы стварылася чалавечая лесніца. На верхняй ступеньцы стаяў тварам да акна Радуб; галава яго прыходзілася на адным узроўні з падаконнем.

Маленькая армія, хвалюемая самымі рознастайнымі пачуццямі, ціснулася па адхонах абрыва, між кустоў, на плато, ў рове. Частка салдат забралася нават на вышку вежы.

Маркіз зноў знік і праз секунду з'явіўся з дзіцем на руках. Пачуліся дружныя апладысменты.

Маркіз схапіў першага з дзяцей, які яму трапіў пад руку: гэта быў Гро-Алэн. Хлопчык крычаў:

— Я баюся! Баюся!

Маркіз перадаў яго Радубу; Радуб, у сваю чаргу, перадаў стаяўшаму за ім салдату, той—наступнаму і так далей. Пакуль перапалоханы Гро-Алэн, з крыкам пераходзячы з рук у рукі, спускаўся па лесніцы, маркіз прынёс Рэне-Жана. Хлопчык таксама плакаў і ўпарціўся; ён ударыў Радуба, калі маркіз перадаваў яго сержанту ў рукі.

Маркіз зноў знік у ахопленым полымем пакоі. Там заставалася адна Жоржэта. Ён падышоў да яе. Яна ўсміхнулася. Ён, неспадзявана для самога сябе, гэты суровы чалавек адчуў, што вочы яго робяцца вільготнымі. Ён спытаў яе:

— Як цябе завуць?

— Озета,—адказала яна.

Ён узяў яе на рукі. Яна ўсё ўсміхалася. Цёмная душа старога растаяла перад гэтай шчырай даверлівасцю і, перадаючы дзяўчынку Радубу, ён пацалаваў яе.

— Наша лялечка! Наша дачушка!—крычалі салдаты.

Маркіз з'явіўся з дзіцем на руках.

І Жоржэта, у сваю чаргу пераходзячы з рук у рукі, урачыста спуцілася на зямлю. Усе былі ўзрушаны, пляскалі далонямі, тупалі нагамі. Старыя грэнадзёры плакалі. Жоржэта ім усміхалася.

Маці, задыхаючыся ад радасці, ап'янелая ад нечаканага шчасця, стаяла каля лесніцы з працягнутымі рукамі. Яна прыняла ў абдымкі спачатку Гро-Алена, потым Рэне-Жана, потым Жоржэту і ўсіх пакрыла пацалункамі, а потым істэрычна зарагатала і павалілася без прытомнасці.

— Выратаваны! Усе выратаваны!—крычалі навакол.

Так, выратаваны былі ўсе, апроча старога. Але ніхто не думаў аб яго выратаванні і менш за ўсіх, магчыма, ён сам.

Ён пастаяў некалькі секунд у раздум'і ля акна. Потым, не спяшаючыся, спакойна, з горда паднятай галавой, пераступіў цераз падаконне і, не азіраючыся на агонь, што бушаваў за ім, стаў моўчкі спускацца па лесніцы, высокі, прамы, горды. Стаяўшыя на лесніцы салдаты збеглі ўніз. Усе глядзелі на гэтага чалавека; усё расступалася перад ім. А ён спакойна, велічна спускаўся ў чакаючую яго цемру. Па меры таго як перад ім адступалі, ён падыходзіў бліжэй і бліжэй. Ні адзін мускул не рухаўся на яго мрамарна-бледным твары; у яго застыўшым позірку не было ні іскры жыцця. З кожным крокам, які набліжаў яго да гэтых людзей, што глядзелі на яго з цемнаты спалоханымі, шырока раскрытымі вачыма, ён як быццам вырастаў. Лесніца дрыжала пад яго цяжкой, цвёрдай ступой.

Як толькі яго нага з ніжняй ступенькі ступіла на зямлю, чыясьці рука лягла яму на плячо.

Ён абярнуўся.

— Я цябе арыштую,—сказаў Сімурдэн.

— Ты гравы,—адказаў Лантэнак.

ПАСЛЯ ПЕРАМОГІ—БАРАЦЬБА

ЛАНТЭНАК УЗЯТЫ

Маркіза павялі.

Падземная цямніца пад ніжнім паверхам вежы была зараз-жа адчынена пад строгім наглядам Сімурдэна. Там паставілі лямпу, кубак з вадой, палажылі скібу салдацкага хлеба, кінулі на падлогу ахапак саломы, і не прайшло і чвэрці гадзіны з той мінуты, калі рука Сімурдэна апусцілася на плячо маркіза, як цяжкія дзверы зачыніліся за ім.

Скончыўшы з гэтай справай, Сімурдэн пайшоў шукаць Говэна. На званіцы дальняй царквы, у Парын'е, у гэтую мінуту прабіла адзінаццаць гадзін. Сімурдэн сказаў Говэну:

— Заўтра збярэцца ваенна-палявы суд. Але ты не будзеш у ліку суддзяў. Ты і Лантэнак—абодва з рсду Говэнаў. Ты яму надта блізкі па крыві, каб быць яго суддзёй. У склад суда ўвойдуць трое: адзін афіцэр—капітан Гешан, адзін унтэр-афіцэр—сержант Радуб, і я за старшыню. Усё гэта цябе не тычыцца. Мы будзем дзейнічаць адпаведна дэкрэту Канвента: мы абмяжуем толькі пасведчаннем асобы былога маркіза дэ-Лантэнака. Заўтра—суд, паслязаўтра — гільятына. Вандэя памерла.

Говэн не сказаў ні слова, і Сімурдэн пайшоў. Трэба было выбраць месца для кары, вызначыць час і зрабіць усе неабходныя распараджэнні. Сімурдэн мсў звычайку «паказваць добры прыклад», гэта значыць, асабіста прысутнічаць пры выкананні смяротных прыгавароў. Суддзя глядзеў на работу крата.

Говэн быў таксама заклапочаны.

З боку лесу дзьмуў халодны вецер. Перадаўшы Гешану ўсе неадкладныя службовыя справы, Говэн пайшоў у сваю палатку, якая стаяла на ўскрайку лесу, недалёка ад вежы, узяў там свой плашч з капюшонам і загарнуўся ў яго. Плашч гэты, паводле скромнай рэспубліканскай моды, якая не прызнавала ніякіх аздабленняў, быў аблямаваны простым галуном; такі галун служыў адзнакай начальнікаў атрадаў. Говэн пачаў хадзіць па лузе, акрываўленым забітымі ў бойцы; з гэтага месца пачынаўся штурм вежы. Ён быў адзін. Пажар яшчэ працягваўся, але на яго не звярталі ўвагі.

Радуб клапаціўся каля Мішэлі Флешар, усё яшчэ не ачуняўшай, і даглядаў дзяцей, амаль замяняючы іх матку. Замак дагараў. Салдатам было шмат работы. Капалі магілы, хавалі забітых, перавязвалі раненых, разбіралі барыкаду, выносілі трупы з залаў і лесніц вежы, чысцілі месца бойкі, стараючыся знішчыць страшныя сляды перамогі,—словам, салдаты з уласцівай вайскоўцам спрытнасцю па сканчэнню бітвы прыводзілі ў парадак тое, што больш-менш можна назваць іхняй гаспадаркай.

Нічога гэтага не ведаў і не бачыў Говэн. Ён толькі зрэдку задумліва пазіраў у бок пралому ў вежы, дзе стаяла варта, павялічаная ў два разы загадам Сімурдэна.

Тры гадзіны назад тут пачалася атака; праз гэты самы пралом ён, Говэн, са сваімі салдатамі ўварваўся

ў вежу; за гэтым праломам быў ніжні паверх, дзе іх сустрэла барыкада; у гэтым паверсе былі дзверы ў падземелле, дзе сядзеў маркіз; гэтую цямніцу і ахоўвала варта, што стаяла каля пралому.

І позірк яго мімаволі накіроўваўся ў гэты бок, а ў вушах пахавальным звонам адбіваліся словы: «Заўтра—суд, паслязаўтра—гільятына».

Хоць пажар безупынна, колькі маглі, залівалі вадой, ён спыніўся не адразу і раз-по-раз выкідваў вялікія вогненныя языкі. Мінутамі было чуваць, як трашчалі гарэўшыя балкі, а калі на якім-небудзь паверсе правальвалася падлога або столь, іскры віхрам разляталіся ва ўсе бакі; усё навакол, нібы маланкай, асвятлялася да дальняга гарызонта, і гіганцкі цень ад вежы выцягваўся да самага лесу.

Говэн ціхімі крокамі хадзіў узад і ўперад па лузе, каля пралому, дзе стаяла варта. Часам ён падымаў рукі і, сашчапіўшы пальцы, закладваў за галаву, прыкрытую капюшонам. Ён разважаў.

РАЗДУМ'Е ГОВЭНА

Цяжкое было яго раздум'е. На яго вачах адбылася незвычайная перамена.

Маркіз дэ-Лантэнак змяніўся.

Говэн прысутнічаў пры гэтым.

Ніколі ён не паверыў-бы, што ход падзей, нават самых незвычайных, можа прывесці да такіх вынікаў. Ён і не сніў, што можа здарыцца нешта падобнае.

Што-ж ён думаў пра ўсё гэта?

Перад ім было пастаўлена пытанне, ад якога ён нікуды не мог уцячы.

Пастаўлена кім?

Падзеямі. І не аднымі толькі падзеямі.

Говэн вытрымліваў допыт.

Ён стаяў перад грозным суддзёй.

Гэта было яго сумленне.

Ён адчуваў, што ўсё ў ім вагаецца. Самыя цвёрдыя яго пераконанні, самыя нязменныя рашэнні—усё пахіснулася.

Чым больш ён удумваўся ў тое, чаму толькі што быў сведкам, тым больш прыходзіў у замяшанне.

Ён не мог зняць з сябе адказнасці за тое, што павінна было адбыцца. Факт быў надзвычайнай важнасці, і ён, Говэн, быў адным з удзельнікаў яго. Ён не мог адмахнуцца ад яго і, колькі-б ні казаў яму Сімурдэн: «Гэта цябе не тычыцца», ён адчуваў нешта, падобнае на тое, што павінна адчуваць дрэва, калі яго адрываюць ад караня.

Ён сціскаў галаву абодвума рукамі, нібы хацеў выціснуць з яе ісціну.

Уясніць становішча было нялёгка.

Нічога не можа быць цяжэйшым, як задача спрасціць складанае.

Каму не здаралася ў рашаючыя моманты жыцця даваць справаздачу перад сваім сумленнем, пытаць сябе, які шлях выбраць: ці ісці ўперад, ці вяртацца назад?

Говэн толькі што прысутнічаў пры цудзе. Жорсткае сэрца было пераможана.

Перад Говэнам быў чалавек, якога ён лічыў эгаістам і дэспатам; у ім было ўсё, што толькі можа быць дрэннага ў чалавечай душы: жорсткасць, заблуджэнне, злосная ўпартасць, ганарыстасць, эгаізм. І з гэтым чалавекам адбыўся цуд.

Говэн быў сведкам перамогі чалавечнасці над чалавекам. Людскасць пакарыла нялюдскасць.

Тры маленькія, толькі што паспеўшыя нарадзіцца, несвядомыя істоты, трое сіротак, закінутых, адзінокіх, умеючых толькі лепятаць ды ўсміхацца, маючы супроць сябе грамадзянскую вайну, усеагульную рэзаніну, братазабойствы, застарэлую саслоўную нязгоду, прагнасьць помсты,—гэтыя тры стварэнні перамаглі. Подлы падпал, які павінен быў прывесці да нечуванага злачынства, не дасягнуў сваёй мэты; дзікі замысел не здзейсніўся.

Говэн разважаў.

Маркіз дэ-Лантэнак, асуджаны, пастаўлены па-за законам, прыціснуты да сцяны, сціснуты, як цвік абцугамі, зацкаваны, як звер у цырку, загнаны ў сваё логова, якое зрабілася яго турмой, абкружаны жалезным і вогненым колам, здолеў уцячы. Так. Гэты чуд удаўся яму. Ён зрабіў выдатны ваенны мансёр, самы цяжкі ў такога рода вайне: ён уцёк. Ён вярнуўся ў лясы, дзе можна было хавацца; ён знік у цемры. Перад ім была знаёмая краіна, дзе ён лёгка мог зноў распачаць барацьбу; ён мог зноў зрабіцца той грознай, цёмнай сілай, тым вандроўным злым духам, правадыром нябачных істотаў, начальнікам падземных байцоў, гаспадаром лясоў, які на ўсіх наводзіў такі жах. Перамога была на баку Говэна, але Лантэнак вярнуў сабе волю. Лантэнак выратаваўся ад небяспекі, перад ім зноў адкрылася бязмежнае поле дзейнасці; у яго быў невычарпальны выбар прытулкаў. Ён зноў быў няўлоўны, недасяжны, недаступны. Леў трапіў у пастку і вырваўся на волю.

І вось ён вярнуўся ў пастку.

Добрахвотна, па ўласнаму жаданню, маркіз дэ-Лантэнак вышаў з свайго сховішча, адмовіўся ад волі і пайшоў насустрач пэўнай смерці, спачатку кінуўшыся ў пекла пажару і рызыкуючы жыўцом згарэць, затым

спусціўшыся па лесніцы, якая, выратаўваючы іншых, яго прыводзіла да немінучай гібелі.

І дзеля чаго ён гэта зрабіў?

Каб выратаваць трох дзяцей.

А што цяпер зробіць з ім?

Яго пакараюць смерцю.

Такім чынам, гэты чалавек, дзеля трох маленькіх дзяцей—яго ўласных?—не; блізкіх яму па крыві?—не; блізкіх яму па касце?—не; дзеля трох нейкіх беспрытульных, якіх ён зусім не ведаў, абадраных, басаногіх, ён, гэты арыстакрат, гэты прынец, гэты стары, вольны, выратаваны, радасны (бо ўдалыя ўцёкі не горш за перамогу), усё кінуў, усё забыў, усё паставіў на карту і, ратуючы дзяцей, горда прынёс у падарунак ворагу сваю галаву.

І што-ж хочуць зрабіць?

Прыняць гэты падарунак.

Маркіз дэ-Лантэнак меў выбар паміж сваім жыццём і жыццём бліжняга; ён выбраў для сябе смерць.

І яго заб'юць.

І гэта ўзнагарода за гераізм.

Адказаць варварствам на вялікадушны ўчынак!

Якое змаленне ідэі Рэспублікі!

І ўсё гэта адбудзецца ў прысутнасці яго, Говэна! І ён дапусціць гэта, маючы мажлівасць перашкодзіць! Ён супакоіцца на кінутай яму пагардлівай фразе: «Гэта цябе не тычыцца!» І ўнутраны голас не падкажа яму, што ў такіх выпадках адыйсці ўбок азначае ўдзельнічаць! І ён не зразумее, што ў такой важнай справе з двух злачынцаў куды горш той, хто дапускае злачынства, чым той, хто выконвае яго!

Але, з другога боку, хіба на гэтую кару смерцю ён не даў сваёй згоды? Ці не ён урачыста абвясціў Сімурдэну, што Лантэнак—выключэнне, што літасць не

пашыраецца на яго, што Лантэнак будзе аддадзены ў яго рукі, як толькі трапіць у палон?

Так, ён вінен Сімурдэну: ён абяцаў яму гэту галаву, і цяпер, аддаючы яе, ён толькі заплочіць свой доўг.

Усё гэта так. Але ці аб гэтай галаве ішла гугарка?

Да гэтага часу Говэн бачыў у Лантэнаку толькі дзікага воіна, які забіваў палонных, крыважэрнага зверабяскарна жотаваўшага ў час вайны. Такого Лантэнака ён не баяўся; гэтага ката ён, не задумваючыся, засудзіў-бы на смерць. Але на сцэну выступіў новы, нечаканы Лантэнак. Страшыдла зрабілася чалавекам. Чалавекам з сэрцам. Перад Говэнам быў ужо не душагуб, які забівае людзей, а збавіцель Лантэнак збіў яго маланкай дабраты.

Але перад Говэнам паўставала яшчэ адно труднае пытанне—гэта сваяцтва. Хіба кроў, якую ён збіраўся праліць, не была яго крывёю, крывёю Говэнаў? Дзед яго памёр, але брат дзеда быў жывы, і гэты другі яго дзед быў маркіз дэ-Лантэнак.

У спрэчках Говэна са сваім сумненнем пытанне стаілася іменна так, і адказ вынікаў сам: трэба выратаваць Лантэнака.

Так. А Францыя?

Тут мысль рабіла рэзкі паварот.

Францыя—у страшных цісках. Францыі здрадзілі: яна адкрытая для ворага, безабаронная. У яе няма больш граніц: Германія перайшла Рэйн; у яе няма больш сцяны: Італія пераступіла цераз Альпы, Іспанія цераз Пірэнеі. У яе засталася адна толькі апорамарская бездань, акіян. Акіян быў на яе баку. Яна магла прысланіцца да яго і, абапіраючыся на ўсю водную прастору, вялікая, магутная, магла ваяваць з усёй зямлёй. І нават пры гэтых умовах яна была непераможная. І вось у яе хочучь адабраць апошнюю

апору: у яе хочуць адабраць акіян. На гэтым акіне, праўда, ёсць яшчэ Англія, але Англія не ведае, як ёй дабрацца да французскіх берагоў. Затое ёсць чалавек, які працягне ёй руку, які перакіне мост цераз акіян і скажа Піту і ўсім гэтым піратам: «Ідзіце да нас, калі ласка!», які крыкне Англіі: «Вось Францыя: бяры яе!» І гэты чалавек—маркіз дэ-Лантэнак.

Чалавек гэты ў іхніх руках. Тры месяцы палявалі на яго, і пасля трохмесячнага ўпартага праследвання яго, нарэшце, злавілі. Рука рэвалюцыі лягла, нарэшце, на плячо праклятага зладзея; сціснуты кулак дзевяноста трэцяга года трымае за карак забойцу-раяліста. Ён чакіе сваёй кары ў каменным мяшку свайго фамільнага маёнтка. Камні яго ўласнага замка паўсталі супроць яго: яны моцна трымаюць яго, і той, хто збіраўся здрадзіць сваёй радзіме, цяпер выданы сваім домам.

Час расплаты прышоў. Рэвалюцыя ўзяла ў палон ворага народу; ён больш не можа ваяваць, не можа змагацца, не можа шкодзіць. У Вандэі было шмат рук, але мозг быў адзін. Яго знішчэнне азначае спыненне грамадзянскай вайны.

Няўжо знойдзеца хто-небудзь, хто захоча выратаваць яго?

Сімурдэн, гэта значыць дзевяноста трэці год, трымае ў цісках Лантэнака, або манархію, і раптам знойдзеца чалавек, які вырве з гэтых жалезных ціскоў гэткую здабычу! Лантэнак, увасабленне ўсіх жахаў, агульная назва якім—мінулае, маркіз дэ-Лантэнак у магіле; важкія дзверы вечнасці зачыніліся над ім, і раптам нехта адчыніць іх! Дзяржаўны злачынца намёр, і з ім прышоў канец мецяжу, усобіцам, братазгубнай, зверскай вайне, і нехта раптам надумаецца яго ўваскрасіць!

О, як зарагоча гэта мёртвая галава!

З якой злоснай радасцю скажа гэты выхадзец з таго свету:

«Дзякую вам, дурні! Вось я зноў жывы».

З якой лютасцю возьмецца ён зноў за сваю подлюю справу! З якім захапленнем, няўмольны і радасны, ён зноў апусціцца ў балота нянавісці і бязлітаснай помсты! І зноў запалаюць дамы і вёскі, зноў пачнецца забойства палонных, дабіванне раненых, расстрэлы жанчын.

Ды і апрача ўсіх іншых меркаванняў, ці не перавялічыў ён, Говэн, значэння вялікадушнага ўчынку, які так уразіў яго?

Так, праўда, трое дзяцей гінулі; Лантэнак іх выраптаваў.

Але-ж ці не сам Лантэнак хацеў іх загубіць?

Хто кінуў іх у полымя? Хто паставіў іхнія калыскі ў пакой, які прызначаны быў згарэць?

Іманус.

А хто такі быў Іманус?

Падначалены і правая рука Лантэнака.

На каго-ж падае адказнасць за падпал?

На начальніка.

Значыцца, падпальшчык і забойца—усё ён-жа, Лантэнак.

Што-ж ён зрабіў такога незвычайнага? Не прывёў у выкананне свой злачынны замысел, не скончыў пачатае, і толькі.

Задумаўшы і падрыхтаваўшы злачынства, ён у апошні момант адмовіўся ад яго. Ён жахнуўся сябе самога. Лямант мацеры разварушыў у ім даўно забытае пачуццё чалавечага жалю, якое жыве ў кожным сэрцы, нават самым закаранелым. Гэты лямант прымусіў яго вярнуцца назад. З цемры, дзе ён збіраўся знікнуць, ён зноў вышаў на святло. Стварыўшы злачын-

ства, ён разбурыў яго. Ён не застаўся страшыдлам дз канца—вось і ўся яго заслуга.

І за такую дробязь дараваць яму ўсё? Вярнуць яму паветра, свято дня, прасторы палёў, даліны і лясы, якія ён скарыстае для разбою, і жыццё, якое ён прысвеціць на тое, каб сеяць вакол сябе смерць?

Спрабаваць-жа прыйсці з ім да згоды, паспрабаваць пераканаць яго, прапанаваць яму волю на пэўных умовах, спытаць яго, ці згодзен ён адмовіцца надалей ад мецяжа і ад усіх варожых выступленняў,—якою гэта было-б памылкай! Якога козыра дала-б яму ў рукі такая спроба! З якой пагардай ён сустрэў-бы яе! З якой насмешкай адказаў-бы на падобнае пытанне: «Ганьбу пакіньце сабе, забіце мяне».

Не, такога чалавека можна было толькі або забіць, або вызваліць!

Забіць яго? Які жах! Вызваліць яго? Якая адказнасць!

Выратаваць Лантэнака азначае зноў пачаць вайну з Вандэяй, з гідрай, у якой яшчэ цэлая галава. У адзін міг, з хуткасцю метэора, полымя пажару, якое згасла пасля знікнення гэтага чалавека, разгарыцца зноў. Ён не супакоіцца, пакуль не выканае свой подлы план, пакуль не прыстукне, як труну крышкай, Рэспубліку манархіяй і Францыю Англіяй. Выратаваць Лантэнака значыць афяраваць Францыю. Жыццё Лантэнака—гэта смерць тысяч ні ў чым не вінаватых людзей—мужчын, дзяцей і жанчын, гэта аднаўленне братазгубнай вайны, гэта высадка англічан, зваротны ход рэвалюцыі, разгром гарадоў, залітая крывёю Брэтань, гаруючы народ, кінутая на разадранне каршуну здабыча.

А потым пытанне зноў вярталася ў першапачатковым сваім выглядзе: ці праўда, што Лантэнак тыгр?

Можа ён быў тыграм, але цяпер?.. Думкі Говэна кружыліся на адным месцы.

Лантэнак паказаў сябе чалавекам незвычайным.

Цяпер чарга была за Говэнам. Чым ён адкажа на такі выклік? Што ён зробіць?

І ён паўтараў у думках: «Я выратую Лантэнака!»

«Добра!—сказаў у душы яго другі голас.—Ідзі дапамагай англічанам. Будзь дэзертырам. Ратуй Лантэнака і аддавай ворагам Францыю».

Гэты голас прымусіў яго дрыжаць. «Ты не можаш нічога вырашыць, лятуценнік!»—казаў ён сабе.

Говэн вагаўся. Гэта была сапраўдная пакута.

Ён павінен быў загінуць Лантэнака або выратаваць яго. Трэба было вырашыць гэта.

У якое з гэтых двух бяздонняў штурхаў яго абавязак?

ПЛАШЧ КАМАНДЗІРА

Надышла поўнач, потым гадзіна ночы. Говэн сам не заўважыў, як апынуўся за некалькі крокаў ад пра-
лому.

Пажар, згасаючы, кідаў навакол толькі слабае, рас-
сеянае святло.

Водбліск дагараўшага полымя падаў на плато, па другі бок вежы, і яно то выступала з цемры, то зноў хавалася ў ёй. Чаргаванне раптэўнага асвятлення і цемры надавала ўсім прадметам ненатуральную велічыню. Говэн, ахоплены сваімі думкамі, несвядома сачыў за барацьбой між агнём і дымам.

Раптам між двума клубамі дыму вылецеўшая з вогнішча галаўня ярка асвятліла вяршыню плато, і перад Говэнам мільгануў чырвоны сілуэт павозкі. Ён пачаў

Говэн накіраваўся да вежы.

углядацца. Павозку ахоўвалі коннікі ў форменых трохкутных капелюшах. Яму здалася, што гэта тая самая павозка, якую яны з Гешанам бачылі здалёк у падзорную трубу некалькі гадзін назад, перад захадам сонца. На павозцы капашыліся людзі, мабыць разгружалі яе. Яны здымалі з яе, відаць, нешта цяжкое, якое часам вылучала металёвы гук. На такой адлегласці трудна было разгледзець, што гэта такое. Яно падобна было на драўляны зруб. Два чалавекі знялі і паставілі на зямлю скрыню, у якой, мяркуючы па яе форме, быў нейкі трохкутны прадмет. Галаўня згасла, зноў зрабілася цёмна. Говэн задумліва глядзеў на скрыню, спрабуючы здагадацца, што такое магло там быць.

На плато запаліліся ліхтары, замільгалі нейкія цені, Говэну, які стаяў унізе і па другі бок рова, відаць быў толькі бераг пляцоўкі над ровам. Чутны былі галасы, але слоў нельга было разбраць. Даляталі часам удары, падобныя на ўдары сякеры па дрэву. Даносіўся нейкі металёвы гук, нібы нехта вастрыў касу.

Прабіла дзве гадзіны. Ціхімі, нерашучымі крокамі, як быццам нехаця, накіраваўся Говэн да пралому. Калі ён падышоў да яго, вартавы, разгледзеўшы ў поўзроку абшыты галуном плашч камандзіра, аддаў яму чэсць. Говэн увайшоў у ніжні зал вежы, якая цяпер служыла кардэгардыяй. На столі вісеў ліхтар. Ён асвятляў зал роўна настолькі, каб можна было прайсці, не наступаючы на параскіданыя целы вартавых, якія паляглі на саломе па ўсёй падлозе.

Людзі ляжалі на тым самым месцы, дзе за некалькі гадзін перад тым біліся з ворагам. На кавалках чыгуну і свінца ад карцечы, рассыпаных па ўсёй падлозе, ляжаць было нязручна, але людзі так змарыліся, што гэта не перашкаджала ім спаць. Гэты зал толькі што быў сведкай жудасных сцэн. Тут

пачаўся прыступ; нядаўна ту раздаваліся крыкі, энкі, стогны, скрыгат зубоў, ярасны рэў; нядаўна тут стралялі, секлі, калолі, забівалі і паміралі. Многа іхніх таварышоў памерла на камях, на якіх яны цяпер спалі. Салома, якая служыла ім падсцілкай, была абмочана крывёю іх братоў. Цяпер гэта скончылася, кроў высахла, шаблі былі выцёртыя, мёртвыя ляжалі мёртвымі, а яны, жывыя, спалі ціхім сном. Такая ўжо вайна.

Пры ўваходзе камандзіра некаторыя з ляжаўшых усхапіліся, у тым ліку афіцэр, начальнік варты. Говэн паказаў яму рукой на дзверы ў падзямелле і сказаў:

— Адчыніце!

Засаўкі былі адсунуты. Говэн увайшоў у цямніцу, і дзверы за ім зачыніліся

ФЕАДАЛІЗМ І РЭВОЛЮЦЫЯ

ПРОДАК

На каменнай падлозе верхняй камеры падзямелля, каля квадратнай адтуліны ў ніжнюю камеру, гарэў ліхтар; тут-жа стаяў кубак з вадой і ляжала скіба хлеба. На падлогу быў кінуты ахапак саломы. Гэтая цямніца была высечана ў скале, і каб вязню прышла фантазія падпаліць салому, яго праца прапала-б дарэмна: цямніца не загарэлася-б, а сам ён немінуча задушыўся-б ад дыму.

У тую мінуту, калі дзверы павярнуліся на завесах, маркіз хадзіў па камеры з кута ў кут, як дзікі звер, пасаджаны ў клетку.

На скрып адчыненай дзверы ён падняў галаву, і ліхтар, што стаяў паміж ім і Говэнам, асвятліў твары абодвух. Маркіз зарагатаў.

— Добры дзень, віконт. Даўно ўжо я не меў шчасця вас бачыць. Вы былі такімі ласкавымі, што пажадалі наведаць мяне? Дзякую. Вельмі рады пагутарыць з вамі,—мне зрабілася трохі нудна. Вашы сябры дарма марнуюць час. Усе гэтыя пасведчанні асобы, ваенна-палявыя суды і іншыя цырамоніі—толькі лішняя маруда. Я на іх месцы адразу прыступіў-бы да справы. Я тут у сябе. Калі ласка, заходзьце. Што вы скажаце аб тым, што цяпер адбываецца? Праўда, арыгінальна?

Жылі-былі калісьці кароль і каралева. Кароль быў кароль, а каралева была Францыя. І вось каралю адрубілі галаву, а каралеву выдалі замуж за Робесп'ера. У гэтага пана і ў гэтай дамы нарадзілася дачка па імя Гільятына, з якой, відаць, мне прыдзецца пазнаёміцца заўтра раніцою. Я гэтаму рад. Рад і таму, што бачу вас тут. Ці не затым вы з'явіліся, каб прадставіць мяне ёй? Можа вам далі вышэйшы чын—прызначылі катам? Не? Калі гэта проста сяброўскі візіт—я расчунены. Аднак, чаго-ж вы стаіце? Калі ласка, сядайце. Праўда, сядзець прыдзецца на падлозе, бо ў гэтай гасцінай няма крэслаў, але хто жыве ў брудзе, той можа пасядзець і на падлозе. Я кажу гэта не для таго, каб вас абразіць: мы-ж называем брудам тое, што вы называеце народам. Спадзяюся, вы не будзеце вымагаць, каб я крычаў: «Свабода! Роўнасць! Братэрства!» Памяшканне, у якім вы мяне бачыце,—старадаўні пакой майго дома. Калісьці паны саджалі сюды мужыкоў; цяпер мужыкі саджаюць сюды паноў. Гэтая недарэчнасць завецца рэвалюцыяй. Гадзін праз трыццаць шэсць мне адрэжуць галаву. Гэта яшчэ-б нішто, але без табаку вельмі дрэнна. Было-б вельмі ласкава з вашага боку, каб вы паслалі па маю табакерку: я забыўся яе наверх, у люстэрнай, дзе калісьці вы гулялі дзіцем і скакалі ў мяне на каленях... Мне хочацца, віконт, сказаць вам адну рэч; для вас гэта будзе навіной. Ваша імя—Говэн, і, як яно ні дзіўна, у вашых жылах цячэ шляхетная кроў, тая-ж, што і ў маіх. Гэтая кроў зрабіла з мяне благароднага чалавека, а з вас нягодніка. Вы скажаце мне, што гэта не ваша віна, але і не мая. Бываюць злачынцы несвядомыя. Усё залежыць ад таго, якім паветрам дыхае чалавек. У такія часы, як наш, ніхто не адказвае за свае ўчынкi. Балаўніца рэвалюцыя гуляе ўсімі намі, і ўсе нашы вялікія злачынцы

па сутнасці вялікія прасцякі. Пачаць хоць з вас. Нельга не захапляцца вамі. Нельга не цешыцца з маладога чалавека з паважанай сям'і, які, займаючы высокае становішча ў грамадстве, маючы мажлівасць праліць сваю шляхетную кроў за вялікую справу, будучы віконтам гэтага самага замка Тур-Говэн, будучы прынцам Брэтонскім з перспекывай зрабіцца герцагам і атрымаць званне пэра Францыі, гэта значыць маючы бадай усё, чаго можа пажадаць на зямлі разумны чалавек,—лічыць за лепшае зрабіцца тым, кім вы зрабіліся, і дамагаецца таго, што ворагі глядзяць на яго, як на зладзея, а прыяцелі лічаць яго дурнем. Дарэчы: перадайце маё прывітанне пану абату Сімурдэну.

Маркіз гаварыў проста, спакойна, нічога не падкрэсліваючы, тонам сяброўскай гутаркі, гледзячы на Говэна вясёлымі, яснымі вачыма і залажыўшы вялікія пальцы рук у кішэні жылета. Ён прыпыніўся, перавёў дух і прадаўжаў:

— Кажу шчыра, я хацеў вас забіць; я зрабіў для гэтага ўсё, што залежала ад мяне. Тры разы я ўласнымі рукамі наводзіў на вас гармату. Гэта недалікатна—прызнаюся, але дзіўна было-б чакаць, што вораг у час вайны будзе паказваць далікатнасць. А мы з вамі ваюем, пан мой пляменнік. Навакोल усё заліта крывёю і пажарам. Забілі караля. Добрыя парадкі!

Ён зноў памаўчаў, потым пачаў гаварыць у тым-жа тоне:

— І як падумаеш, што нічога гэтага не было-б, каб павесілі Вольтэра і саслалі на галеры Русо!¹ Ах, гэтыя разумныя людзі, якое гэта вялікае зло! Палілі іх творы, замест таго каб спаліць саміх аўтароў. А ўсяму прычына—пісакі ды вершаплёты. Ужо-ж я распра-

¹ *Вольтэр і Русо*—славутыя філосафы, ідэйныя папярэднікі французскай буржуазнай рэвалюцыі.

віўся-б з гэтымі пэчкалямі паперы! Мы ў нашы часы ўмелі рабіць суд і расправу. Вось у гэтым самым пакоі чвэрткавалі людзей; на сцяне нават засталіся сляды ад колаў. Мы не любілі жартаваць. Не, не, не трэба пісак! Пакуль будуць Вольтэры, будуць і Мараты. Пакуль будуць пэчкалі паперы, будуць і забойцы. Пакуль будзе чарніла, будзе чорна. Пакуль чалавек не забудзецца трымаць у руцэ пяро, дурата і брыдота будуць ствараць бяссэнсную жорсткасць. Кнігі ствараюць злачынствы. Як могуць людзі цешыцца з падобнага глупства? Ну, што вы нам гаворыце пра ўсе гэтыя правы? Правы чалавецка! Правы народу! Адна фантазія, пустыя словы, паўнейшая бязглуздыца. Вашы нягоднікі, вашы галадранцы—што называюць яны правам? Богазабойства і царазабойства. Ці-ж гэта не агідства? Мне за вас крыўдна, паважаны віконт. Вы належыце да старадаўняга брэтонскага роду; у нас з вамі агульны прадзед Говэн-дэ-Туар. А вы маеце гонар быць ідыётам і за шчасце лічыце быць роўнапраўным з маім конюхам. Я быў ужо стары, калі вы былі хлапчуком; я выціраў вам нос, ды і цяпер вытру. Вы хоць і выраслі, а засталіся хлапчанём; з таго часу, як мы з вамі не бачыліся, нашы дарогі разышліся: я пайшоў шляхам гонару, вы шляхам супроцьлеглым... Я не ведаю, чым усё гэта скончыцца, але ведаю, што панове вашы сябры—паганяныя нягоднікі. Яны ганарацца сваімі ўчынкамі. Ды як ім не ганарыцца? Прагрэс выдатнейшы! У нас у арміі за п'янства каралі вадой: вінаваты салдат павінен быў тры дні падрад выпіваць перад фронтам па штофу вады. Гэтую кару вы скасавалі. Вы знішчылі ўсё. мінулае, пачынаючы з Бастыліі і канчаючы календаром, дзе вы замянілі святых гароднінай. Вельмі добра, панове грамадзяне! Пануйце, гаспадарце ва Францыі, распараджайцеся, не

саромцеся, будзьце як дома. Вы знішчалі, разбівалі, ламалі ўсё, як дзікуны або звяры. Вам не патрэбна дваранства? Ну, што-ж, у вас яго больш не будзе, і вы яшчэ паплачаце па ім. Не будзе больш у вас рыцараў і герояў. Бывай, веліч Францы!

Пасля мінутнай паўзы ён дадаў:

— Забівайце каралёў, забівайце дваран, забівайце духавенства, знішчайце, разбурайце, руйнуйце, тапчыце нагамі старыя законы, старыя традыцыі, старыя звычаі; ламайце прастолы, апаганьвайце алтары, касуйце бога і скакайце на руінах—гэта ваша справа. Вы—зброднікі і трусы, нязвольныя на геройства, на самаафярнасць. Я сказаў усё. Цяпер адпраўляйце мяне на гільятыну, пан віконт. Маю гонар кланяцца.

І ён дадаў:

— Я нагаварыў вам многа горкіх ісцін. Але чаго мне баяцца? Я мёртвы.

— Вы вольны,—сказаў Говэн.

Ён падышоў да маркіза, зняў з сябе плашч, накінуў яго на плечы Лантэнака і спусціў яму на вочы капюшон. Яны былі аднолькавага росту.

— Што ты робіш?—сказаў маркіз.

Говэн, не адказваючы яму, крыкнуў:

— Паручык, адчыніце!

Дзверы адчыніліся.

— Зачыніце за мной!—зноў крыкнуў Говэн і выштурхнуў за парог ашаломенага маркіза.

Ніжні зал вежы, дзе змяшчалася кардэгардыя, асвятляўся адзіным ліхтаром, які даваў вельмі мала святла. Пры гэтым слабым асвятленні тыя з салдат, што не спалі, бачылі, як міма іх прайшоў чалавек высокага росту ў камандзёрскім, абшытым галуном, плашчы з капюшонам. Яны аддалі яму чэсць, і ён знік за дзвермі.

Маркіз, не спяшаючыся, прайшоў ўсю кардэгардыю, пралез пралом, некалькі разоў стукнуўшыся галавой аб выступы каменяў, і вышаў з вежы. Вартавы прыняў яго за Говэна і выцягнуўся ва фронт.

Калі маркіз апынуўся на волі, адчуў у сябе пад нагамі лугавую траву, калі ён убачыў за дзвесце крокаў перад сабой ускрай лесу і прастору палёў і зразу меў, што там, у лесе, яго чакае воля, жыццё,—ён спыніўся. Але пасля мінутнага раздум'я ён падняў правую руку, пстрыкнуў пальцамі і, прамармытаўшы «ну, што-ж», пайшоў далей.

Дзверы падземелля зачыніліся. За дзвярыма застаўся Говэн.

ВАЕННЫ СУД

Месцам паседжання ваеннага суда Сімурдэн выбраў той самы ніжні зал у вежы, дзе перад штурмам была зроблена барыкада і дзе потым зрабілі кардэгардыю. Сімурдэн стаяў за спрашчэнне ўсёй працэдуры і хацеў скараціць дарогу ад турмы да суда і ад суда да эшафота.

Роўна а поўдні, згодна яго распараджэнню, суд гатоў быў прыступіць да слухання справы. На сасновым сталі стаялі дзве запаленыя свечкі; з аднаго боку стала—тры саламяныя крэслы, з другога—табурэт.

Крэслы прызначаліся для суддзяў, табурэт для падсуднага. Былі яшчэ два табурэты па канцах стала: адзін для пракурора, абавязкі якога павінен быў выконваць палкавы фур'ер, другі для сакратара, якім прызначылі аднаго з капралаў.

На сталі стаялі дзве чарнільніцы і ляжалі кавалак чырвонага сургучу, медная пячатка, кіпа чыстых аркушоў паперы і два разгорнутыя друкаваныя плакаты:

адзін—спіс асоб, абвешчаных па-за законам, другі—
дэкрэт Канвента.

За сярэднім крэслам было пастаўлена некалькі трохкаляровых сцягаў. У тыя часы грубай прастаты ўстаноўка дэкарацый была справай няхітрай, і патрабавалася вельмі нямнога часу, каб ператварыць кардэгардыю ў зал суда.

Сярэднія крэсла, прызначанае для старшыні, стаяла прама супроць дзвярэй у падзямеяле. Па баках дзвярэй стаялі два канваіры. Публіку складалі салдаты.

На сярэднім крэсле сядзеў Сімурдэн; па правую яго руку—старшы член суда капітан Гешан; па левую—малодшы, сержант Радуб.

Сімурдэн быў убраны ў форму: капялюш з трохкаляровай какардай, збоку шабля, за поясам два пісталеты. Яркачырвоны шрам ад удару шаблі рабіў страшным яго суровы твар.

Радуб дазволіў, нарэшце, зрабіць сабе перавязку. Галава яго была завінута белаю хусткай, на якой, паволі шырачыся, выступала крывавае пляма.

Паседжанне суда яшчэ не пачалося. Ля стала перад суддзямі стаяў веставы, і было чуваць, як каля ўваходу ў вежу нецярпліва тупаў капытамі яго конь. Сімурдэн пісаў наступнае данясенне:

*„Грамадзяне члены Камітэта грамадскага ратавання.
Ліктэнак узяты і заўтра будзе пакараны смерцю“.*

Ён паставіў дату, падпісаўся, склаў і запячатаў дэпешу і перадаў яе веставому. Той вышаў, сеў на каня і паскакаў.

Тады Сімурдэн загадаў гучным голасам:

— Адчыніце камеру!

Канваіры адсунулі засаўкі, адчынілі дзверы і схаваліся за ёй.

Сімурдэн падняў галаву, скрыжаваў на грудзях рукі і, не спускаючы вачэй з дзвярэй, крыкнуў:

— Прывядзіце арыштаванага!

На парозе паказаліся два канваіры і паміж іх арыштант.

Сімурдэн уздрыгануўся.

— Говэн! Ты?—вырвалася ў яго, і ён хуценька дадаў:—Я патрабаваў арыштанта.

— Арыштант—я,—сказаў Говэн.

— Як ты? А Лантэнак?

— Лантэнак вольны.

— Уцёк?

— Уцёк.

— Так, так, разумею,—прамармытаў дрыжачым голасам Сімурдэн.—Ён-жа гаспадар замка, яму вядомы ўсе ходы і выходы. У падзямеллі, пэўна, ёсць патаемны ход. Як я аб гэтым не падумаў! Ён, вядома, мог уцячы, нават без чужой дапамогі.

— Яму памаглі,—сказаў Говэн.

— Памаглі ўцячы? Але хто-ж?

— Я.

— Ты?

— Я.

— Ты не ведаеш, што кажаш!

— Я ўвайшоў да яго ў камеру. Мы былі з ім адны. Я накінуў на яго мой плашч, спусціў яму на твар капюшон, і ён вышаў заместа мяне, а я застаўся ў камеры. І вось я тут, перад вамі.

— Ты не мог гэтага зрабіць!

— Я гэта зрабіў.

— Гэта немагчыма!

— Гэта так.

— Прывядзіце Лантэнака!

— Яго тут няма. Салдаты. убачыўшы яго ў маім

плашчы, прынялі яго за мяне і прапусцілі. Тады-ж было яшчэ цёмна.

— Ты звар'яцеў!

— Я сказаў вам усё, як было.

Зрабілася ціха. Нарэшце Сімурдэн, ледзь выгаварваючы словы, прамовіў:

— Калі так, то ты заслугоўваеш...

— Смерці,—дасказаў Говэн.

Сімурдэн быў бледны, як мярцвяк, і нерухомы, як чалавек, якога забіла маланка. Здавалася, ён не дыхаў. На ілбе ў яго выступілі буйныя каплі поту. Авало-даўшы сяк-так сваім голасам, ён сказаў:

— Канвой! Падвядзіце падсуднага да яго месца.

Говэн апусціўся на табурэт.

— Канвой! Выняць шаблі!—скамандаваў Сімурдэн.

У ваенных судах гэта была звычайная формула для тых выпадкаў, калі абвінавачанаму пагражала кара смерцю.

Канваіры вынялі шаблі.

Голас Сімурдэна быў цвёрды і спакойны, калі ён звярнуўся да Говэна і сказаў:

— Падсудны, устаньце!

І далей не казаў яму «ты».

ГАЛАСАВАННЕ

Говэн устаў.

Сімурдэн пачаў допыт.

— Ваша імя?

— Говэн.

— Ваша званне?

— Камандуючы экспедыцыйным атрадам паўночных берагоў.

— Вы даводзіцеся сваяком уцёкшаму злачынцу?

— Я яго ўнучаты пляменнік.

— Ці вядома вам дэкрэт Канвента?

— Той, што ляжыць у вас на стале? Так, вядомы.

— Што можаце вы сказаць наконт гэтага дэкрэту?

— Што я засведчыў яго сваім подпісам, загадаў строга выконваць усё, што ў ім пастанаўляецца, і сам склаў тую прыпіску ўнізе, пад якой стаіць маё імя.

— Выберыце сабе абаронцу.

— Я буду сам абараняць сябе.

— Кажыце.

Да Сімурдэна вярнулася ўсё яго самаўладанне, але ў гэтым самаўладанні больш адчувалася мёртвая непакіснасць скалы, чым спакойства жывога чалавека.

Говэн маўчаў, як быццам збіраючы свае думкі.

— Што можаце вы сказаць у сваю абарону?—спытаў яго Сімурдэн.

Говэн падняў галаву і, ні на каго не глядзячы, пачаў гаварыць:

— Вось што. Заняты адным бокам пытання, я не дагледзеў другі бок. Вялікадушны ўчынак, сведкай якога я быў, заслانیў ад мяне бязлікія злачынствы. Стары... выратаваныя ім дзеці... усё гэта стала паміж мной і маім абавязкам. Я забыўся на спаленыя вёскі, здратаваныя палі, забітых палонных, дабітых раненых, расстраляных жанчын; я забыўся, што Францыю прадалі англічанам, і вызваліў забойцу бацькаўшчыны. Я вінаваты. Можа здацца, што гэтыя словы я кажу супроць сябе. Гэта няверна: я кажу за сябе. Калі вінаваты прызнае сваю віну, ён вырагоўвае адзінае, што варта ратаваць,—сваю чэсць.

— Гэта ўсё, што вы можаце сказаць у сваю абарону?—спытаў Сімурдэн.

— Я магу толькі дадаць, што я, як начальнік, быў абавязаны паказваць прыклад, што і вы, у сваю чаргу, павінны даць прыклад, як судзі.

- Які прыклад?
- Прысудзіце мяне да смерці.
- Вы лічыце, што гэта будзе справядліва?
- Не толькі справядліва, але і неабходна.
- Сядайце.

Фур'ер—пракурор—устаў і прачытаў спачатку пастанову, якая абвешчала па-за законам былога маркіза дэ-Лантэнака, затым дэкрэт Канвента, якім прызначалася кара смерцю таму, хто будзе садзейнічаць уцяканню палоннага мяцежніка. Прачытаў ён і тыя некалькі радкоў на друкаваным плакаце, дзе «пад пагрозай смерцю» забаранялася «даваць падтрымку ці садзейнічанне вышэйпамянёнаму мяцежніку» і пад якімі быў подпіс:

„Камандуючы экспедыцыйным ітрадам Говэн“.

Скончыўшы чытанне, пракурор зноў сеў.

Сімурдэн скрыжаваў рукі і сказаў:

— Падсудны, слухайце ўважліва. Старонніх прашу не шумець і не рабіць ніякіх заўваг. Усе абавязаны з пашанай ставіцца да закону. Мы прыступаем да галасавання. Прыгавар будзе пастаўлены простаі большасцю галасоў. Кожны з суддзяў выкажа сваю думку голасна, у прысутнасці абвінавачанага, бо правасуддзю няма чаго хаваць.—Крыху памаўчаўшы, ён дадаў:— Слова мае старшы суддзя. Капітан Гешан, гаварыце.

Капітан Гешан, здавалася, не бачыў ні Сімурдэна, ні Говэна. Яго вочы з выразам застылага жаху глядзелі з-пад апушчаных павекаў на разгорнуты плакат дэкрэта, нібы перад ім была бяздонная прорва, у якую ён павінен быў кінуцца ўніз галавой.

— Закон ясны,—прагаварыў ён глухім голасам.— Суддзя і вышэйшы і ніжэйшы за звычайнага чалавека: ніжэй таму, што ў яго няма—і не павінна быць—сэрца;

вышэй таму, што ў руцэ яго меч. У чатырыста чатырнаццатым годзе да нараджэння Хрыста рымлянін Манлій пакараў смерцю свайго сына за тое, што той перамог ворага, не запытаўшыся яго дазволу. Парушэнне дысцыпліны патрабавала кары. У даным-жа выпадку мы бачым парушэнне закона, а закон вышэй за дысцыпліну. З-за міласэрддзя да чалавека абвінавачаны прыцягнуў небяспеку для бацькаўшыны. Міласэрддзе часам бывае злачынствам. Камандзір Говэн дапамог уцячы мяцежніку Лантэнаку. Говэн вінаваты. Я падаю голас за кару смерцю.

— Сакратар, запішыце,—сказаў Сімурдэн.

Сакратар запісаў:

Капітан Гешан: за кару смерцю.*

Говэн сказаў:

— Гешан, ваша рашэнне правільнае. Дзякую.

— Слова мае малодшы суддзя,—сказаў Сімурдэн.— Сержант Радуб, гаварыце.

Радуб устаў, павярнуўся ў бок падсуднага і аддаў яму чэсць. Потым усклікнуў:

— У такім выпадку гільятынуйце і мяне, бо я, клянуся богам, дорага даў-бы, каб зрабіць спачатку тое, што зрабіў стары, а потым тое, што зрабіў наш камандзір. Калі я ўбачыў, як гэты васьмідзесяцігадовы чалавек кінуўся ў агонь ратаваць трох дзяцей, я падумаў: «Дружа, ты малайчына!» І калі я даведаўся, што камандзір дапамог старому выкруціцца ад вашай подлай гільятыны—хай яна будзе проклятая!—я сказаў сабе: «За гэта камандзіра трэба зрабіць генералам; ён—сапраўдны чалавек». Я, чорт мяне вазьмі, узнагародзіў-бы яго крыжам святога Людовіка, каб у нас яшчэ былі крыжы і святныя. Што-ж гэта сапраўды? На працягу цэлых чатырох месяцаў камандзір Говэн гоніць

перад сабой гэтых бунтароў-раялістаў, як баранаў, і з шабляй у руцэ абараняе Рэспубліку, рызыкуючы сваім жыццём. Гэта-ж толькі дзякуючы яму выйграная справа пад Долям. На такую справу трэба было палажыць нямала розуму, а вы, маючы такі скарб, такога чалавека, стараецеся пазбавіцца яго! Замест таго каб даць яму чын генерала, вы хочаце адсячы яму галаву! Ды гэта-ж вар'яцтва! Гэта ўсёроўна, што кінуцца ўніз галавой з Новага моста... Ды і вы добры, грамадзянін Говэн! Каб вы былі не камандзірам маім, а капіталам у маім батальёне, я сказаў-бы вам, што вы толькі што нагаварылі несусветнай бязглуздзіцы. Стары выратаваў дзяцей і зрабіў добра; і вы добра зрабілі, што выратавалі старога; і калі людзей пачнуць караць смерцю за такія ўчынкi, хай усё ляціць к чарцям! Я зусім адмаўляюся зразумець тут што-небудзь... Куды гэта прывядзе? Я нічога не разумею... У такім разе можа ўсё гэта не так? Можа мне толькі так здалося? Хіба паспрабаваць шчыпнуць сябе, каб пераканацца, ці сплю я, ці бачу ўсё гэта ў сапраўднасці? Нічога не разумею. Значыцца, трэба было, каб стары дапусціў згарэць дзецям жыўцом і каб наш камандзір дазволіў адсячы галаву старому? Не, не магу! Адпраўляйце мяне на гільятыну. Лепш ужо гэта... Ды вы зразумейце: гэта-ж каб дзеці загінулі, то была-б ганьба для ўсяго батальёна Чырвонай Шапкі. Тады давайце лепш адкрыта есці адзін аднаго... Я таксама сёе-тое кумекаю ў палітыцы: я быў членам клуба секцыі Пік. Чэснае слова, мы ператвараемся ў нейкае быдла. Я кажу тое, што думаю: не падабаюцца мне такія справы, ад якіх розум за розум заходзіць і перастаеш разумець, на чым ты стаіш—на галаве ці на нагах? На якога чорта мы падстаўлялі лоб пад кулі? Каб у нас аднялі нашага камандзіра і забілі яго на нашых вачах?

Нашага камандзіра ды на гільятыну! Ну, не, Лузета¹, дудкі! Гэтага не будзе! Мы любім нашага камандзіра, нам патрэбен наш камандзір. Цяпер ён нам зрабіўся яшчэ даражэйшым. Яго на гільятыну! Нават слухаць смешна. Не, не, толькі не гэта! Гэтага мы не хочам. Досыць я наслухаўся глупства. Балбачыце сабе на здароўе, але гэтага не будзе.

І Радуб сеў. Яго рана адкрылася. З-пад павязкі, з таго месца, дзе ў яго было вуха, павольна цякла пашыі струменьчыкам кроў.

Сімурдэн павярнуўся да яго.

— Вы падаеце голас за апраўданне падсуднага?

— Я падаю голас за тое, каб яго зрабілі генералам,—адказаў Радуб.

— Я пытаюся вас, ці хочаце вы, каб падсудны быў апраўданы?

— Я жадаю, каб яго зрабілі першым чалавекам у Рэспубліцы.

— Сержант Радуб, адказвайце пэўна: хочаце вы, каб камандзір Говэн быў апраўданы? Так ці не?

— Я хачу, каб мне адсеклі галаву заместа яго!

— Вы, значыцца, за апраўданне,—сказаў Сімурдэн.—Сакратар, запішыце.

Сакратар запісаў:

„Сержант Радуб—за апраўданне“.

Потым сказаў:

— Адзін голас за кару смерцю, адзін за апраўданне. Галасы падзяліліся.

Чарга падаваць голас была за Сімурдэнам.

Ён падняўся з месца, зняў капялюш і палажыў яго на стол. Цяпер ён быў нават не бледны: твар яго быў зямлістага колеру.

¹ Так жартам называлі гільятыну.

*Я падаю голас за тое, каб яго зрабілі генералам,—
адказаў Радуб.*

Каб усе, хто тут быў, ляжалі ў магіле, то і тады цішыня не магла быць больш глыбокай.

Урачыстым, павольным, цвёрдым голасам Сімурдэн прамовіў:

— Падсудны Говэн, мы разгледзелі вашу справу. Ад імя Рэспублікі ваенны суд большасцю двух галасоў супроць аднаго...—Ён прыпыніўся, нібы затым, каб даць сабе час падумаць. Перад чым ён вагаўся? Перад смяротным прыгаварам? Перад апраўданнем? Усе столі дыханне. Ён скончыў:—... прыгаварвае вас да кары смерцю.

Пакута абавязка была напісана на яго мёртвым твары. Але гэта быў толькі мімалётны выраз; ён мільгануў і знік.

Твар Сімурдэна зноў зрабіўся каменным. Ён сеў, надзеў капялюш і сказаў:

— Говэн, заўтра з усходам сонца вы будзеце пакараны смерцю.

Говэн устаў, пакланіўся суду і сказаў:

— Дзякую суддзям.

— Адвядзіце асуджанага,—загадаў Сімурдэн.

Ён зрабіў знак рукой. Дзверы цямніцы адчыніліся, прапусцілі Говэна і зачыніліся за ім. Канваіры засталіся на варце ля дзвярэй з голымі шаблямі.

Радуб паваліўся на падлогу, страціўшы прытомнасць. Яго вынеслі.

ПАСЛЯ СІМУРДЭНА-СУДДЗІ— СІМУРДЭН-НАСТАЎНІК

Ваенны лагер падобны на асінае гняздо, асабліва ў рэвалюцыйныя эпохі. Адважны рэспубліканскі атрад, узяўшы замак Тург, усхваляваны апошнімі падзеямі, гудзеў на розны манер, як патрывожаны вулей. Даве-

даўшыся, што Лантэнак уцёк, салдаты былі незадаволены камандуючым атрадам Говэнам. Калі з цямніцы, дзе павінен быў знаходзіцца Лантэнак, вывелі Говэна, па залу суда нібы прабег электрычны ток, і не прайшло мінуты, як аб гэтым ведаў увесь лагер. У маленькай арміі пачаліся нараканні. Салдаты казалі: «Вось яны цяпер судзяць Говэна, але гэта толькі для выгляду. Хіба можна верыць усім гэтым «былым» і тым больш папам? Мы толькі што бачылі, як былы віконт дапамог уцячы маркізу; цяпер мы ўбачым, як поп апраўдае віконта». А калі пачулі прыгавар, то пачаліся гутаркі ў іншым сэнсе: «Не, гэта занадта! Пакараць смерцю нашага начальніка, нашага маладога камандзіра, героя! Ён—віконт, гэта праўда, але ён—рэспубліканец. Тым большая, значыцца, яго заслуга. Як! Яго, вызваліцеля Пантарсона, Вільд'е, Понт-о-Бо, пераможцу пад Додем, толькі што ўзяўшага Тург, яго, зрабіўшага нас непераможнымі! Яго, які васьм ужо пяць месяцаў наводзіць жах на шуанаў і выпраўляе памылкі розных там Лешэлей,—яго нейкі Сімурдэн адважваецца засудзіць на смерць! І за што? За тое, што ён выратаваў старога, які, у сваю чаргу, выратаваў трох дзяцей? Каб папы ды забівалі салдат! Толькі гэтага нехапала!»

Такія нараканні чуліся ў пераможным лагеры. Суровая атмасфера агульнага гневу абкружала Сімурдэна. Чатыры тысячы чалавек супроць аднаго,—здавалася-б, гэта сіла. Але-ж не. Гэтыя чатыры тысячы чалавек былі натоўп, а Сімурдэн быў воля. Усе ведалі, што з Сімурдэнам жарты дрэнныя, і варта было яму нахмурыць брові, каб прымусіць усю армію дрыжаць. У тыя суровыя часы досыць было, каб за спіной чалавека лунаў цень Камітэта грамадскага ратавання, і чалавек гэты рабіўся такім страшным, што кожнае выказ-

ванне супроць яго пераходзіла ў шэпт, а шэпт—у маўчанне. Сімурдэн заставаўся поўналадным гаспадаром лёсу Говэна і лёсу ўсіх астатніх. Усе ведалі, што яго бескарысна прасіць, што ён паслухаецца толькі голаса свайго сумлення. Усё залежала ад яго. Тое, што ён зрабіў у якасці ваеннага суддзі, ён мог скасаваць у якасці грамадзянскага дэлегата. Ён адзін мог дараваць віну. Яму была дана неабмежаваная ўлада: па аднаму яго знаку Говэн мог атрымаць волю. Ён быў гаспадаром жыцця і смерці; ён быў гаспадар гільятыны. У гэты трагічны момант ён быў усемагутны.

Заставалася толькі чакаць раніцы.

Ноч надышла.

У ЦЯМНІЦЫ

Зал суда зноў ператварыўся ў кардэгардыю. Варта была падвоена, як і напярэдадні. Дзверы ў падземелле па-ранейшаму ахоўвалі два жандармы.

А поўначы чалавек з ліхтаром прайшоў праз кардэгардыю, назваў сябе і загадаў адчыніць цямніцу. Гэта быў Сімурдэн. Ён увайшоў у верхнюю камеру і пакінуў дзверы напалову адчыненымі.

У камеры было цёмна і ціха. Сімурдэн пераступіў цераз парог, паставіў на падлогу ліхтар і спыніўся. У поўзмроку было чутна роўнае дыханне спячага чалавека.

Сімурдэн задумліва прыслухаўся да гэтага спакойнага дыхання.

Говэн ляжаў на саломе ў дальнім куце камеры і моцна спаў.

Стараючыся не шумець, Сімурдэн падышоў да яго зусім блізка і доўга на яго глядзеў. Погляд мацеры, якая цешыцца з свайго спячага дзіцяці, не мог быць болей пяшчотным. У поглядзе Сімурдэна выказвалася

больш, чым можа ён хацеў-бы. Ён прыціснуў да вачэй кулакі, як гэта часта робяць дзеці, і хвіліну прастаяў нерухома. Потым апусціўся на калені, ціханька ўзяў руку спячага і паднёс да сваіх вуснаў.

Говэн паварушыўся і расплюшчыў вочы з несвядомым здзіўленнем раптоўна пабуджанага чалавека. Ліхтар слаба асвятляў камеру. Говэн пазнаў Сімурдэна.

— Ах, гэта вы, настаўнік!

І пасля мінутнай паўзы дадаў:

— Я толькі што сніў, што смерць цалуе мне руку.

Сімурдэна ўсяго ўскаланула ад раптоўнага наплыву думак. Гэтая хваля думак іншы раз настолькі высокая і налятае так бурна, што здаецца, вось-вось залье душу. Але нішто не вырвалася з перапоўненага сэрца Сімурдэна. Ён толькі прамовіў: «Говэн».

Яны глядзелі адзін на аднаго. Вочы Сімурдэна гарэлі тым хмурым агнём безвыходнай тугі, ад якога высыхаюць слёзы. Вочы Говэна лагодна ўсміхнуліся. Ён прыўзняўся на локце і загаварыў:

— Я ўсё гляджу на гэты рубец на вашым твары, мой дарагі настаўнік,—на гэты след шаблі, які вы атрымалі праз мяне. Ды і потым... Не далей, як учора, вы біліся побач са мной. Дзеля мяне, баючыся за мяне, вы ўмяшаліся ў бойку. Дзякуючы вам я існую. Я быў толькі панам—вы зрабілі з мяне грамадзяніна. Я быў-бы простым грамадзянінам, каб вы не выхавалі з мяне мыслячага чалавека. Каб я мог уступіць у жыццё ўзброеным, вы далі мне ключ да ісціны, да святла. О, дарагі мой настаўнік! Дзякую вам, дзякую! Вы стварылі мяне.

Сімурдэн прысеў каля яго на салому і сказаў:

— Я прышоў павячэраць з табой.

Говэн разламаў папалам скібу чорнага хлеба і працягнуў яму палавіну, потым падаў яму кубак з вадой.

Говэн падаў Сімурдэну кубак з вадой.

— Пі спачатку ты,—сказаў Сімурдэн.

Говэн адпіў і перадаў яму кубак. Говэн глынуў толькі раз; Сімурдэн піў прагна і доўга. Наогул, за гэтай вячэрай Говэн еў, а Сімурдэн піў,—верны прызнак душэўнага спакою першага і ліхаманкавага хвалявання другога.

У камеры памавала атмасфера жахлівага спакою. Паміж настаўнікам і вучнем завязалася гутарка. Говэн казаў:

— Рыхтуюцца вялікія падзеі. Тое, што стварае рэвалюцыя, у сучасны момант схавана ад нашых вачэй. Тое, што мы бачым, жорстка; тое, чаго мы не бачым, надзвычайна прыгожа. Зараз я ясна бачу тое, што будзе. Як дзіўна і як хораша! Урок мінулага не прайшоў дарма: ён стварыў гэты незвычайны дзевяноста трэці год.

Абодва змоўклі.

— Раствумач дакладней,—сказаў Сімурдэн.

— Калі ласка. Вы хочаце агульнай воінскай павіннасці, абавязковай для ўсіх. Але з кім-жа ваяваць? З іншымі людзьмі? Ну, а я—я зусім не прызнаю вайскавай службы: я не хачу вайны, я хачу міру. Вы хочаце дзяржаўнай дапамогі беднаце, а я хачу, каб зусім не было беднаты. Вы хочаце прапарцыянальных падаткаў, а я не хачу ніякіх падаткаў. Я хачу, каб агульныя выдаткі былі прыведзены да прасцейшых форм і аплачваліся з лішкаў грамадскіх даходаў.

— Як-жа гэта зрабіць?

— А вось як. Перш за ўсё знішчыце ўсіх паразітаў грамадскага арганізма: служак культа, суддзяў, армейшчыну. Затым пастарайцеся скарыстаць вашы багацці. Вы кідаеце ўгнаенне ў памыйныя ямы—кідайце яго ў баразну. Ва Францыі тры чвэрці зямлі пустуе—узарыце ўсю зямлю, знішчыце лішнюю пацу, падзя-

ліце па-роўнаму на ўсіх комунальных землях. Няхай у кожнага работніка будзе ўчастак зямлі, і на кожным участку будзе работнік. Тады ў сто разоў павялічыцца агульная прадукцыя насяць краіны. Цяпер ва Францыі селянін ёсць мяса чатыры дні на год, а пры рацыянальнай апрацоўцы зямлі Францыя пракорміць трыста мільёнаў чалавек—ую Еўропу. Прымуцьце працаваць на вас кожны парыв ветру, кожны вадапад, усе магнетычныя токі. Зямны шар працяты сеткай багацейшых жыл, якія хаваюць невычарпальныя запасы вады, масла, агню. Раскапайце гэтыя жылы, і вы атрымаеце ваду для вашых фантаў, масла для вашых ламп, агонь для вашых хат. А рух марскіх хваль? А прылівы і адлівы? Што такое акіяны? Велізарная сіла, якая гіне дарма. Як бязглузда, што суша не скарыстала да гэтага часу акіяна!

— Ты занадта марыш.

— Ніколькі.

І, памаўчаўшы, Говэн дадаў:

— А жанчына? У ва што вы ператварылі жанчыну?

Сімурдэн адказаў:

— У тое, што яна ёсць. У слугу мужчыны.

— Так, жанчына—слуга мужчыны, але пры адной умове.

— Пры якой?

— Пры той умове, каб і мужчына быў слугой жанчыны.

— Ты глупства гаворыш!—усклікнуў Сімурдэн.— Мужчына—слуга жанчыны! Ніколі гэтага не будзе. Мужчына—уладар. Я прызнаю толькі адну самадзяржаўную ўладу—уладу мужчыны ў сваім доме. Мужчына ў сваім доме—цар.

— Так, але пры ўмове, каб жанчына была ў ім цырыцай.

— Другімі словамі, ты хочаш для мужчыны і для жанчыны...

— Роўнасці,—закончыў Говэн.

— Роўнасці? Ты звар'яцеў!

Наступіла кароткае маўчанне. Яго перарваў Сімурдэн:

— А дзіця? Каму аддасі ты дзіця?

— Перш за ўсё бацьку, які яго пачаў, затым матцы, якая яго нарадзіла, потым настаўніку, які яго выхаваў, затым гораду, дзе ён рос, потым бацькаўшчыне— яго духоўнай матцы, потым прародзічу яго—чалавецтву.

Говэн задумаўся на хвіліну, потым зноў пачаў:

— Мой лозунг—заўсёды наперад! Нашы погляды заўсёды павінны быць накіраваны ў бок зары, нараджэння жыцця, росквіту.

Говэн гаварыў урачыста, удумліва. Сімурдэн слухаў. Яны памянліся ролямі: цяпер ужо не настаўнік навучаў вучня, а вучань настаўніка.

— Надта ўжо ты спяшаешся,—прашаптаў Сімурдэн.

— Што рабіць! У мяне-ж мала часу,—адказаў Говэн з усмешкай.—Дык вось, дарагі мой настаўнік, у чым розніца паміж нашымі двума утопіямі. Вы хочаце выхаваць чалавека-салдата, я—чалавека-грамадзяніна. Вы хочаце, каб ён быў грозны, я хачу зрабіць з яго мыслячую істоту. Вы ствараеце рэспубліку мячоў, я ствараю... я стварыў-бы,—паправіўся ён,—рэспубліку розумаў.

Сімурдэн панурыўся і спытаў, не падымаючы вачэй.

— А пакуль—чаго ты хочаш?

— Таго, што ёсць.

— Ты, значыць, апраўдваеш сучасны момант?

— Так.

— Чаму?

— Таму, што гэта бура. Бура заўсёды ведае, што

робіць. Цывілізацыя была заражана чумой, ураган рэволюцыі развееў заразу. Магчыма, што ён часам зносіць разам з дрэнным і добрае. Але ці можа быць іначай? Яму трэба зрабіць такую грунтоўную чыстку! І потым, чаго мне баяцца буры, калі ў мяне ёсць кампас? Чаго мне баяцца самых грозных падзей, калі ў мяне жывое сумленне?

Ён змоўк. Вочы яго ззялі. Губы ціха варушыліся.

Дзверы заставаліся напалову расчыненымі. У падзямелле знадворку пранікалі нейкія гукі. Слаба, як быццам здалёк, даносіўся бой барабанаў: мабыць, адбівалі зару. Чуваць быў стук стрэльбавых прыкладаў аб зямлю: гэта мянялі вартавых. Затым досыць блізка ад вежы пачуўся нейкі рух, нібы цягалі нейкія дошкі ці бярвенні, і пачуліся глухія, з перапынкамі, удары, нібы ўдары малаткоў.

Бледны як смерць, Сімурдэн прыслухоўваўся да гэтых гукаў. Говэн іх не чуў. Ён усё больш і больш паглыбляўся ў свае думы.

Так прайшло даволі многа часу. Сімурдэн спытаў яго:

— Пра што ты думаеш?

— Пра будучыню,—адказаў Говэн і зноў пагрузіўся ў свае думы.

Сімурдэн падняўся з саламянай пасцелі, на якой яны абодва сядзелі. Говэн гэтага не заўважыў. Ціхімі крокамі, не спускаючы з маладога чалавека сумнага, поўнага гарачай пяшчоты погляду, Сімурдэн адступіў да дзвярэй і вышаў. Дзверы зноў зачыніліся.

СОНЦА ЎЗЫШЛО

На гарызонце пачынала віднець. На плато з'явіўся дзіўны, нерухомы, нябачаны тут дагэтуль прадмет, незнаёмы птушкам нябесным.

Ён вырас за ноч. Гэта была больш дэкарацыя, як пабудова. Здалёк яе сілуэт вызначаўся на гарызонце прамымі, жорсткімі лініямі. Пры першым поглядзе на гэты прадмет міжвольна прыходзіла ў галаву, што ён тут лішні. Абкружаны квітучымі кустамі верасу, ён рэзаў вочы. Паўставала пытанне: чаго ён тут? Па целе прабягалі дрыжжкі.

Гэта было нешта накшталт памоста на чатырох тоўстых слупах. На адным канцы памоста былі замацаваны старчма яшчэ два слупы, злучаныя наверху перакладзінай, да якой быў падвешан трохкутнік, які здаваўся чорным на блакітным фоне ранішняга неба. З другога канца памоста спускалася лесніца. Унізе, між двума слупамі, пад трохкутнікам, можна было разгледзець нешта накшталт рамы, складзенай з двух паасобных палавінак, якія маглі рассоўвацца, а ссунуўшыся, складалі круглую дзіру, роўную ў дыяметры сярэдняй велічыні шыі чалавека. Верхняя палавіна рамы слізгала ў пазах і магла падымацца і апускацца. Цяпер рама была рассунута. Ля падножжа двух слупоў з перакладзінай, на якой вісеў трохкутнік, відаць была дошка накшталт тых, што ўжываюцца для гушкання; яна магла паварачвацца на шарнірах, Побач з дошкай стаяў доўгі кош, а наперадзе, між слупамі, на канцы памоста,—другі, чатырохкутны, кош. Усё было афарбавана ў чырвоны колер. Усе часткі былі драўляныя, апрача жалезнага трохкутніка.

Адчувалася, што гэта пабудова—справа чалавечых рук: такая яна была брыдкая і нікчэмная. Разам з тым яна была такая страшная, што мімаволі думалася: ці не злыя духі прынеслі яе сюды?

Гэтая нязграбная і страшная пабудова была гільяна.

За некалькі крокаў ад яе, супроць яе, у раву, стаяла другое страшыдла—вежа Тург. Каменнае страшыдла бы выклікала на бой страшыдла драўлянае.

У Тургу былі сканцэнтраваны пятнаццаць стагодзяў—усе сярэднія вякі: васальства, прыгонніцтва, феадалізм. У гільятыне быў адзін толькі дзевяностаці год. І гэтыя дванаццаць месяцаў уроўнаважвалі пятнаццаць вякоў.

Замак Тург—гэта была манархія, гільятына—рэволюцыя.

Трагічнае супастаўленне. З аднаго боку—доўг, з другога—плацёж. З аднаго боку—складанейшае спляненне: памешчык і прыгонны, пан і раб, розначынец і варанін, стракаты кодэкс законаў, якія пераплятаюцца звычаймі, саюз папа з суддзёй, незлічоныя пумы, што звязваюць чалавека па руках і нагах, дзяржаўны іск, саляны падатак, падушны падатак, неадчужальная маёмасць, забабоны, фанатызм, каралеўскія прылеі, скіпетр, прастол, самавольства. З другога боку—простая рэч: нож гільятыны. З аднаго боку—вузел, з другога—сякера.

На працягу доўгага часу вежа Тург самотна стаяла гэтай пустыні, пагражаючы сваімі байніцамі, з якіх ілосся кілучае масла, гаручая смала і растоплены свіец, сваёй падземнай цямніцай, выбрукаванай чалавечымі касцямі, сваім засценкам, дзе чвэрткавалі людзеі, усёй сваёй суровай трагедыяй. Яе лютая велічыня панавала над гэтым лесам; пятнаццаць вякоў пражыла на ў злавесным спакоі пад яго аховай. У гэтай мясцовасці яна была адзінай сілай, адзіным прадметам кашаны, адзіным жахам. Непадзельна ўвасабляючы сабою варварства, яна панавала неабмежавана. І раптам перад ёй і супроць яе ўстае нешта такое самае, як яна, страшнае,—гільятына. Здавалася, вежа Тург

разглядала гільятыну. Яна нібы пытала сябе: «Што гэта такое?» Яно нібы вырасла з зямлі.

І яно сапраўды вырасла з зямлі.

У жудаснай зямлі зарадзілася гэтае злавеснае дрэва. З зямлі, палітай потам і слязімі, насычанай крывёю; з зямлі, перакапанай равамі, пячорамі і засадамі; з зямлі, у якой было столькі магіл, дзе гнілі косці столькіх мерцвякоў, афяр ўсіх відаў тыраніі; з ямлі, у якой было пахавана столькі злачынстваў, жудаснага насення будучыні,— з гэтай зямлі ў вызначаны лёсам дзень вышла незнаёмая мсцівіца, жорсткая машына з вісячым нажом, і дзевяноста трэці год сказаў старому свету: «Вось я».

Гільятына мела права сказаць старому замку: «Я— твая дачка».

Здавалася, Тург замяшаўся перад гэтай страшнай зданню. Здавалася, ён баяўся яе.

Ніколі яшчэ неба не ўсміхалася так ласкава, як у гэтую летнюю раніцу. Цёплы ветрык калыхаў парасткі верасу; апошнія шматкі досвітнага туману ціханька паўзлі па траве; Фужэрскі лес, увесь насычаны дыханнем ручаёў, дыміўся на золку. Усё насіла адбітак чыстаты і нявіннасці. Сярод усяго гэтага хараства стаялі адзін супроць другога цытадэль і эшафот, вайна і катаванне, стварэнне крываваых вякоў і стварэнне крывавай мінуты.

У гэтага відовішча былі гледачы. Чатыры тысячы салдат маленькага экспедыцыйнага атрада былі выстраены ў баявым парадку на плато супроць замка. Яны абкружылі гільятыну з трох бакоў, стварыўшы нешта накшталт літары Е. Артылерыйская батарэя, змешчаная пасярэдзіне самай даўгой, сярэдняй, шарэнгі, стварала сярэдняю рыску гэтага Е. Чырвоная машына была абгароджана гэтымі трыма баявымі шарэнгамі, як жы-

вой сцяной, якая з двух бакоў даходзіла да самых берагоў кручы над ровам; чацверты, адкрыты бок гэтай жывой агарожы замыкаўся лініяй рову і быў павернуты да замка. На вольнай мясціне, пасярод гэтага даўгога чатырохкутніка ўзвышаўся эшафот. Па меры таго як падымалася сонца, цень гільятыны на траве рабіўся ўсё карацейшым.

Ля гармат стаялі артылерысты з запаленымі кнотамі. Ад рову цягнуўся ўверх лёгкі сіняваты дымок: гэта дагараў будынак на мосце. Дымок завалакваў усю ніжнюю частку вежы, так што вяршыня яе, здавалася, лунала над гарызонтам. Ад гільятыны яе аддзяляла толькі шырыня рову.

На вышку вежы перанеслі той стол, за якім сядзелі суддзі, і крэсла з прымацаванымі за яго спінкай трохкаляровымі сцягамі. Сонца ўставала над Тургам, і на золаце яго праменняў чорнай плямай выступала вежа, на вышцы яе судзейскае крэсла пад сцягамі і на крэсле нерухомая фігура чалавека са скрыжаванымі на грудзях рукамі.

Гэта быў Сімурдэн. Ён быў, як і напярэдадні, у форме грамадзянскага дэлегата: у капелюшы з трохкаляровай какардай, з шабляй пры баку і з двума пісталетамі за поясам.

Ён маўчаў. Усе маўчалі. Салдаты стаялі, трымаючы стрэльбы ля ног і панурыўшыся. Яны датыкаліся адзін да аднаго локцямі, але не размаўлялі. Яны думалі пра гэтую жудасную вайну, пра бязлікія бойкі, у якіх яны ўдзельнічалі, пра стрэлы з-за вугла, да якіх яны так адважна ішлі насустрач, пра зграі раз'юшаных сялян, якіх яны рассяялі. пра ўзятыя крэпасці, пра перамогі, і ім пачынала здавацца, што ўся гэтая слава пачынае ператварацца ў ганьбу. Жахлівае чаканне сціскала ўсе сэрцы. Відаць было, як па памосце гільятыны пахадж-

ваў кат. Сонечнае святло разгаралася і залівала раскошным блескам увесь небасхіл.

Але вось пачуўся прыглушаны бой абцягнутых чорным крэпам барабанаў. Пахавальныя гукі набліжаліся. Рады раздаліся: у жывую агарожу ўступіла працэсія і накіравалася да эшафота.

Спачатку паказаліся чорныя барабаны; за імі—рота грэнадзёраў з апушчанымі стрэльбамі; потым узвод канваіраў; потым асуджаны. Другі ўзвод канваіраў ішоў ззаду.

Говэн ішоў вольна; ні на руках, ні на нагах у яго не было ланцугоў. Ён быў у паходнай форме, са шпагай.

Твар яго ўсё яшчэ свяціўся задуменнай радасцю, асвятліўшай яго ў тую мінуту, калі ён сказаў Сімурдэну: «Я думаю пра будучыню».

Дайшоўшы да сярэдзіны агарожы, ён перш за ўсё паглядзеў на вышку вежы. На гільятыну ён нават і не зірнуў. Ён ведаў, што Сімурдэн будзе лічыць сваім абавязкам прысутнічаць пры выкананні прыгавару: яго і шукаў ён вачыма. І знайшоў.

Сімурдэн здаваўся мёртвым—такі ён быў бледны і нерухомы. Стаяўшыя ля яго не чулі яго дыхання. Убачыўшы асуджанага, ён не ўздрыгануўся, не варухнуў нават брывёю.

Говэн між тым набліжаўся да эшафота. Ён ішоў, не спускаючы вачэй з Сімурдэна, а Сімурдэн глядзеў на яго: здавалася, у поглядзе маладога чалавека ён знаходзіў падтрымку.

Говэн падышоў да падножжа эшафота і ўзышоў на памост. Афіцэр, які камандаваў ротай грэнадзёраў, падняўся следам за ім. Говэн адшпіліў сваю шпагу і перадаў яе афіцэру; потым зняў гальштук і аддаў яго кату. Ніколі не быў ён такім прыгожым. Яго цёмныя валасы

разв'яваліся па ветру: у той час мужчыны не стрыглі каротка валасоў. Яго белая шыя была далікатная, як у жанчыны. Стоячы на эшафоце, ён усё яшчэ марыў. Эшафот-жа таксама вяршыня. Говэн стаяў, выпраміўшыся на ўвесь рост, велічны і спакойны. Заліваючы яго сваім святлом, сонца, здавалася, акружала яго галаву арэолам.

Трэба было звязаць асуджанага. Кат з вяроўкай у руцэ наблізіўся да яго.

Але тут салдаты, убачыўшы, што іх маладога камандзіра зараз паложаць пад нож, не вытрымалі: сэрцы гэтых людзей, якія прызвычаліся нават да жахаў вайны, цяпер перапоўніліся. Пачулася нешта жудаснае: рыданне арміі. Узняўся агульны крык: «Літасці! Літасці!» Некаторыя ўпалі на калені, другія пакідалі стрэльбы і працягнулі рукі да вышкі, дзе сядзеў Сімурдэн. Адзін грэнадзёр закрычаў, паказваючы на гільятыну: «Прымаюць тут намеснікаў? Вазьміце мяне!» Усе паўтаралі ў распачы: «Літасці! Літасці!» Дзікі звер быў бы расчулены гэтым галашэннем або ад жаху кінуўся-б бегчы ад іх. Салдацкія слёзы—страшная рэч.

Кат стаяў, не ведаючы, што рабіць.

Тады голас, глухі і нізкі, але пачуты ўсімі—да такой ступені ён быў злавесны,—закрычаў з вышыні вежы:

— Хай будзе выкананы закон!

Усім быў добра знаёмы гэты няўмольны, уладарны голас. Сімурдэн сказаў сваё слова. Па радах войска прабегла трапятанне.

Кат больш не вагаўся. Ён падняў сваю вяроўку.

— Пачакайце,—сказаў яму Говэн.

Павярнуўшыся ў бок вежы, ён вольнай правай рукою зрабіў развітальны знак Сімурдэну і затым даў сябе звязаць.

Калі яго звязалі, ён сказаў кáту:

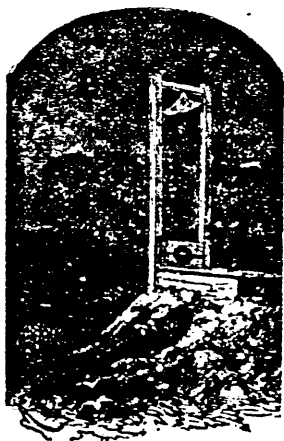
— Выбачайце, яшчэ хвілінку.

І крыкнуў:

— Хай жыве Рэспубліка!

Яго палажылі на дошку; прыгожую, гордую галаву прасунулі ў ганебны ашыўнік. Палач ціханька адгарнуў яму валасы на шыі, потым націснуў пружыну. Трэхкутны нож зрушыў з месца і пачаў спускацца спачатку павольна, потым ішпарчэй. Пачуўся агідны гук...

У той-жа момант пачуўся другі гук. Удару сякеры адказаў пісталетны стрэл. Сімурдэн выхапіў з-за пояса адзін з сваіх пісталетаў і ў той міг, калі галава Говэна пакацілася ў чырвоны кош, стрэліў сабе ў сэрца. З рота яго хлынула кроў. Ён зваліўся мёртвым.

ЗМЕСТ

Частка першая

У моры

Кніга першая

Содрэйскі лес	5
-------------------------	---

Кніга другая

Карвет „Клэймор“	24
Сутычка Англіі і Францыі	—
Карыбель і пасажыр у пемры ночы	28
Сутычка	30
Жахі вайны	34
Сіла і мужнасць	36
Дзве шалі вігі	42
9=380	47
Нехта выратаўваецца	56
Ці выратаваны?	57

Кніга трэцяя

Гальмало	61
Слова—сіла	—
Мужыцкая па яць варта ведаў камандзіра	65

Кніга чацвертая

Тэльмарш	77
Вэрха ініцыялы	—
Карысць буй ага шрыфта	81
Бачыла	85
На існасць „Гонэн“	92
Зменнасць гр мацінскі вайны	95
Літасці не даваць!	99

Частка^а другая

У Парыжы

Кніга першая

Сімурдэн	109
Вуліца Парыжа ў той час	—
Сімурдэн	113

Кніга другая

Шынок на вуліцы Паўліна	126
-----------------------------------	-----

Кніга трэцяя

Канвент	146
Канвент	—
Марат у кулуарах	158

Частка трэцяя

У Вандэі

Кніга першая

Вандэя	165
Лясы	—
Людзі	166
Жыццё пад зямлёй	167
Іх жыццё на вайне	171
Вандэя пакончыла Брэтань	176

Кніга другая

Трое дзяцей	178
У карчме „Галіністы крыж“	—
Доля	185
Маленькія арміі і вялікія баі	191
У другі раз	201
Капля халоднай вады	204
Рана загаілася, сэрца—не	206
Два поясы ісціны	211
Тужлівая	217
Правінцыяльная Бастылія	221
Заложнікі	230
Страшны, як лёс	235
Рытуецца выратаванне	238
Што робіць маркіз	241
Што робіць Іманус	242
Што робяць дзеці	245

Кніга трэцяя

Маці	262
Смерць ідзе	—
Смерць гаворыць	269
Гул сялянскага натоўпу	272
Памылка	277
Голас у пустыні	279
Становішча спраў	281
Перад бойкай	284
Прамова і рыканне	287
Волаты супроць гігантаў	291
Радуб	296
Безнадзейныя	303
Выратаўца	306
Кат	308
Іманус таксама выходзіць	312
Не варта класці ў адну кішэню ключ і гадзіннік	315

Кніга чацвертая

Выратаванне	318
Звойдзеныя, але згубленыя	—
Ад каменных дзвярэй да жалезных	327
Дзеці прачынаюцца	328

Кніга пятая

Пасля перамогі—барацьба	336
Лантанак узяты	—
Раздум'е Говэна	338
Плашч камандзіра	346

Кніга шостая

Феадалізм і рэвалюцыя	351
Продак	—
Ваенны суд	356
Галасаванне	359
Пасля Сімурдэна-судзі—Сімурдэн-настаўнік	367
У пяніцы	369
Сонца ўзышло	376

Рэдактар *Кунцэвіч*
Тэхрэдактар *І. Мілешка*
Літпраўка *Сайкоўскі*
Карэктар *І. Сакалоўскі*

Здава ў друк. 19/II—37 г. Падпісана
да друку 19/V—37 г. А 6'ё м
24¹/₄ друк. арк. Знакаў у друк.
арк. 53.270. Папера 82×110¹/₁₆.
Тыраж 10.120 экз. Заказ
друк. № 259. Галоўліт-
бел № 5643. Заказ
ДВБ № 64. Друкарня
імя Сталіна, Менск,
Дом Друку.

Цана 5 р. 25 к.

574

НА БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКЕ

Виктор Гюго

Девяносто третий

Государственное

Издательство

Белоруссии

Минск — 1957